

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Фахове видання

Випуск №2 (66)

Київ – 2022

*Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України №886 від 02.07.2020 р.
збірник наукових праць "Вчені записки Університету "КРОК" включено до
Переліку наукових фахових видань України, категорія "Б"*

Міжнародні бази та каталоги, які індексують видання:

- Index Copernicus;
- Google Scholar;
- SIS (Scientific Indexing Services);
- ISI (International Scientific Indexing);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Ulrichsweb Global Serials Directory;
- PKP Index;
- Eurasian Scientific Journal Index;
- OUCI (Open Ukrainian Citation Index);
- Dimensions;
- OpenAire;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

**Вчені записки Університету «КРОК» : зб. наук. праць. Київ :
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2022. Вип. №2 (66). 204 с.**

У шістдесят шостому випуску зібрані статті науковців ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», інших закладів вищої освіти, науково-дослідних установ України, підготовлені за результатами їх наукової роботи. Розраховано на викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у сфері економічної теорії, міжнародних економічних відносин, фінансів, банківської справи та страхування, обліку, аудиту та оподаткування, публічного управління та адміністрування, менеджменту та маркетингу, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності, інноваційної діяльності та психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол №7 від 16 червня 2022 року)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17174-5944ПР від 18.11.2010 р.*

Головний редактор:

Мігус І.П.

доктор економічних наук, професор,
проректор з наукової роботи,
професор кафедри управління фінансово-економічної
безпеки, ВНЗ «Університет економіки та права
«КРОК», Київ, Україна

Відповідальний секретар:

Коваль Я.С.

кандидат наук з державного управління,
доцент, доцент кафедри управління фінансово-
економічної безпеки, ВНЗ «Університет
економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Редакційна колегія:

Липтєв С.М.

кандидат економічних наук, професор, ректор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Алькема В.Г.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Акімов О.О.

доктор наук з державного управління, доцент, Заслужений економіст України, професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, Київ, Україна

Акімова Л.М.

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри фінансів та економічної безпеки, Заслужений працівник освіти України, Національний університету водного господарства та природокористування, Рівне, Україна

Андрієнко В.М.

доктор економічних наук, професор, директор Державного підприємства зовнішньоекономічної діяльності "УКРІНТЕРЕНЕРГО", Київ, Україна

Брадул О.М.

доктор економічних наук, професор, декан факультету економіки та управління бізнесом, професор кафедри обліку, оподаткування, публічного управління та адміністрування «Криворізький національний університет», Кривий Ріг, Україна

Бурлакова І.А.

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Сєвєродонецьк, Україна

Брюховецька О.В.

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та особистісного розвитку, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Київ, Україна

Грушко В.І.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Денисенко М.П.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри бізнес-економіки та туризму, Київський національний університет технологій та дизайну, Київ, Україна

Гураль-Полрола Джемалта

доктор габілітований, професор надзвичайний, ректор, Старопольська Вища Школа, Кельце, Польща

Едгар Сіка

доктор економічних наук, професор кафедри економіки, декан економічного факультету, Університет Фоджа, Італія

Захаров О.І.

кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри управління фінансово-економічною безпекою, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Кавун С.В.

доктор економічних наук, професор, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом», Київ, Україна

Копитко М.І.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна

Ляшенко О.М.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, директор Інституту менеджменту та освіти дорослих, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Мельничук Д.П.

доктор економічних наук, професор кафедри економічної безпеки, публічного управління та адміністрування, Державний університет «Житомирська політехніка», Житомир, Україна

Малкова Т.М.

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Наконечна Н.В.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Паращенко Л.І.

доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, Відмінник освіти України, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Петрова І.Л.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Петрунько О.В.

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радіонова І.Ф.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радчук Г.К.

доктор психологічних наук, завідувач кафедри психології розвитку та консультування, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Рокоча В.В.

доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Сингаївська І.В.

кандидат психологічних наук, професор, директор інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Терехов В.І.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Токар В.В.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних фінансів, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна

Чирва О.Г.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

Шевяков О.В.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, Україна

Шепелюк В.А.

кандидат економічних наук, доцент, старший викладач кафедри обліку, оподаткування, публічного управління та адміністрування, Криворізький національний університет, Кривий Ріг, Україна

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

<i>Грушко В.І.</i> Синхронізація об'єднаної енергосистеми України з ENTSO-E: економічний вимір	9
<i>Горбачук О.І.</i> Дипломатія України в електроенергетичній сфері	17
<i>Живко З.Б., Стадник М.Є.</i> Аналіз загроз прісноводній безпеці	25
<i>Копитко М.І., Миськів Г.В., Вінчук М.В.</i> Аналіз стану та проблем використання економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів	33
<i>Правдивець О.М.</i> Економічна безпека, як найвища функція держави	40
<i>Румик І.І., Пилипенко О.О.</i> Фінансове забезпечення підприємств: можливості використання когнітивного моделювання	44
<i>Таха Мохамед Дааб, Ляшенко О.М.</i> Вплив пандемії COVID-19 та війни Росії проти України на якість життя в контексті загроз глобальній продовольчій безпеці	53
<i>Ткач Д.К., Грушко В.І.</i> Електроенергетика України під час українсько – російської війни	63

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

<i>Алькама В.Г.</i> Парадигма управління логістичною діяльністю сучасних організацій	73
<i>Андрієнко М.В., Гаман П.І., Калиненко Л.В., Овчаренко Б.О., Гордєєв П.М.</i> Теоретико-методичні засади механізму державного управління соціальними проектами у сфері цивільного захисту	87
<i>Гаврилюк С.П., Сокол Т.Г., Міхо О.І., Хорошенюк А.П.</i> Тенденції розвитку операційної діяльності туристичних підприємств в Україні	96
<i>Кириченко О.С.</i> Сучасні аспекти та технології управління розвитком підприємств	107
<i>Козійчук О.Г.</i> Організаційно-управлінські ресурси розвитку туристично-рекреаційного комплексу	116
<i>Лошенюк О.В., Галан Л.В., Посохов І.М.</i> Сучасні стратегії в міжнародному маркетингу	123
<i>Мала І.Б.</i> Дистанційне навчання, як дієвий інструмент управлінської освіти	132
<i>Салій Б.</i> Система лідерства в системі освіти України	152

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

<i>Абаніна Г.В., Корецький В.М.</i> Психологічні особливості життєвої перспективи комбатантів	157
---	-----

Живоглядов Ю.О., Носаль Л.Г. Екзистенційна психологія кризових станів особистості: тривога та вина в переживанні вибору майбутнього	165
Петрунько О.В., Склярук А.В. Міжособистісна комунікація та реплікація досвіду в проблемних сімейних системах	173
Сингаївська І.В., Довгань І.Л. Психологічні засоби профілактики та подолання синдрому «професійного вигорання» у фахівців ЗМІ	184
Шевяков О.В., Бурлакова І.А., Корнієнко В.В. Психологічне забезпечення модернізації процесів управління металургійним виробництвом	192

CONTENT

CHAPTER 1. ECONOMY

<i>Hrushko Viktor</i> Synchronization of the united energy system of Ukraine with ENTSO-E: economic dimension	9
<i>Gorbachuk Oleksandr</i> Ukraine diplomacy in the electrical sphere	17
<i>Zhyvko Zinaida, Stadnyk Myroslava</i> Threats analysis for freshwater safety	25
<i>Kopytko Marta, Myskiv Galina, Vinichuk Mariia</i> Analysis of the state and problems of using economic and mathematical methods and models in the study of financial crimes	33
<i>Pravdyvets Oleksandr</i> Economic security as the supreme function of the state	40
<i>Rumyk Ihor, Pylypenko Olha</i> Financial support of enterprises: possibilities of using cognitive modeling	44
<i>Taha Mohamed Daab, Liashenko Oleksandra</i> The impact of the COVID-19 pandemic and Russia's war against Ukraine on the quality of life in the context of threats to global food security	53
<i>Tkach Dmytro, Hrushko Viktor</i> Electric power industry of Ukraine during the ukrainian-russian war	63

CHAPTER 2. MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

<i>Alkema Viktor</i> Paradigm of logistic activity management of modern organizations	73
<i>Andriienko Mykola, Haman Petro, Kalynenko Liudmyla, Ovcharenko Bohdan, Hordieiev Pavlo</i> Theoretical and methodological principles of the state management mechanism of social projects in the field of civil protection	87
<i>Havryliuk Svitlana, Sokol Tetiana., Mikho Olena, Khorosheniuk Andrii</i> Trends in operating activities tourist enterprises in Ukraine	96
<i>Kyrychenko Oksana</i> Modern aspects and technologies of enterprise development management	107
<i>Koziichuk Oksana</i> Organizational and management resources for the development of the tourist and recreational complex	116
<i>Losheniuk Oksana, Halan Liudmyla, Posokhov Igor</i> Modern strategies in international marketing	123
<i>Mala Iryna</i> Distance learning as an effective tool of management education	132
<i>Salii Bogdan</i> Leadership framework in educational system of Ukraine	152

CHAPTER 3. PSYCHOLOGY

<i>Abanina Hanna, Koretsky Vyacheslav</i> Psychological features of the life perspective of combatants	157
--	-----

Zhyvohliadov Yurii, Nosal Liudmyla Existential psychology of crisis states of personality: anxiety and guilt in experience choice of the future	165
Petrunko Olga, Sklyaruk Anastasia Interpersonal communication and replication of experience in problem family systems	173
Synhaivska Iryna, Dovgan Ilona Psychological means of prevention and overcoming the syndrome of "professional burnout" among media specialists	184
Sheviakov Oleksii, Burlakova Iryna, Kornienko Victoria Psychological provision of processes modernization of metallurgical production management	192

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

УДК 330.46:519.86

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-9-16

СИНХРОНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНОЇ ЕНЕРГОСИСТЕМИ УКРАЇНИ З ENTSO-E: ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР

Грушко В.І.

д.е.н., професор, завідувач кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: victorgr@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

SYNCHRONIZATION OF THE UNITED ENERGY SYSTEM OF UKRAINE WITH ENTSO-E: ECONOMIC DIMENSION

Hrushko Viktor

Doctor of sciences (Economics) sciences, professor, head of national economy and finance department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: victorgr@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

Анотація. У статті аналізується економічні наслідки синхронізації об'єднаної енергосистеми України з ENTSO-E. Метою дослідження є аналіз стану електроенергетики України після інтеграції її з ENTSO-E. Крім того, показано, що на початку березня цього року, започатковано синхронізацію ОЕС України та Молдови з енергетичною системою Європи ENTSO-E. Україна стала частиною ENTSO-E раніше на рік терміну, який був запланований. Проаналізовано законодавчі принципи щодо реалізації державної політики енергетичної незалежності, а саме прийняту Верховною Радою України Постанову ВР №26-VIII від 11.12.2014 р., якою затверджено Програму діяльності КМ України у цій царині. Підкреслено, що 12 вересня 2019 року НЕК «Укренерго» підписало Сервісний контракт з Консорціумом системних операторів ENTSO-E для вивчення спроможності інтеграції з ОЕС України. Констатується, що літом 2018 року була розпочата робота по гарантуванню проведення відповідних розвідок, а саме: на початку були визначений механізм проведення перевірок який включає порядок, методологію та відповідні плани. Для реалізації наміченого були надані кошти з боку USAID. Відмічено, що в межах реалізації Каталогу заходів щодо синхронізації ОЕС України з ENTSO-E, «НАЕК» Енергоатом» разом з НЕК «Укренерго» додатково до випробувань 2019 року 17 серпня 2020 розпочали тестування систем збудження на енергоблоках АЕС на придатність вимогам технології ENTSO-E. Досліджується модель, яка дозволяє відслідкувати як працює об'єднана електроенергетична система ОЕС України та ENTSO-E, у тому числі особливості як автономного, так і паралельного режиму роботи цих систем. Підтверджено, що Україна має хороші можливості для значного збільшення експорту електроенергії в європейські країни. По - перше, вітчизняна електроенергетична галузь має досить багато різноманітних електрогенеруючих потужностей, які виробляють струм у достатній кількості, для того щоб забезпечити потреби українських споживачів. По - друге, українські електростанції у спроможні виробляти надлишок електроенергії, який можна експортувати в європейські країни. На основі досліджених даних були здійснені розрахунки об'ємів майбутньої торгівлі електроенергією з країнами ЄС, який склав 2 гігават потужності, саме такі об'єми Україна має можливість експортувати через міждержавні лінії електропередач. Доведено, що членство України в ENTSO-E позитивно вплине і на подальший розвиток відновлюваних джерел енергії, оскільки в ЄС є спеціальна програма підтримки саме цієї галузі електроенергетики. Обґрунтована теза про те, що європейська енергоінтеграція України суттєво вплине на демонополізацію та деолігархізацію український енергетичного ринку. Засвідчено, що за час, який пройшов з початку синхронного функціонування української та європейської систем не сталося ні одної аварійної ситуації. Україна, на сьогоднішній день, має можливість поставляти закордон щонайменше 800 МВт і це на потребує використання якогось нового устаткування, більш це не завадить стабільності системи.

Ключові слова: Об'єднана енергетична система України, енергетична система Європи ENTSO-E, НЕК «Укренерго», RG CE, Каталогу заходів щодо синхронізації ОЕС України з ENTSO-E.

Формули: 0; рис.: 4; табл.: 0; бібл.: 7

Annotation. The article analyzes the economic consequences of the synchronization of the unified energy system of Ukraine is ENTSO-E. The purpose of the study is to analyze the state of the electricity industry of Ukraine after its integration with ENTSO-E. It is shown that at the beginning of March of this year, the synchronization of the UES of

Ukraine and Moldova with the energy system of Europe ENTSO-E was started. Ukraine became part of ENTSO-E a year earlier than it was planned. The legislative principles regarding the implementation of the state policy of energy independence were analyzed, namely Resolution VR No. 26-VIII of December 11, 2014, adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine, which approved the Program of activity of the Cabinet of Ministers of Ukraine in this area. It is emphasized that on September 12, 2019, NEC "Ukrenergo" signed a Service Contract with the Consortium of System Operators ENTSO-E to study the integration capability with the UES of Ukraine. It is noted that in the summer of 2018, work was started to guarantee the conduct of relevant investigations, namely: at the beginning, the mechanism for conducting inspections was determined, which included the procedure, methodology and relevant plans. Funds from USAID were provided for the implementation of the plan. It was noted that within the framework of the implementation of the Catalog of measures for the synchronization of Ukrainian NPPs with ENTSO-E, "NAEK" Energoatom" together with NEC "Ukrenergo" in addition to the 2019 tests, on August 17, 2020, testing of excitation systems at NPP power units for suitability to the requirements of ENTSO-E technology was started. A model is being studied that allows to monitor how the combined electric power system of UES of Ukraine and ENTSO-E works, including the features of both autonomous and parallel operation of these systems. It has been confirmed that Ukraine has good opportunities to significantly increase electricity exports to European countries. First, the domestic electric power industry has quite a lot of various power generating capacities that produce enough current to meet the needs of Ukrainian consumers. Secondly, Ukrainian power plants can produce a surplus of electricity that can be exported to European countries. Based on the researched data, calculations were made of the volumes of future electricity trade with EU countries, which amounted to 2 gigawatts of capacity, precisely such volumes that Ukraine can export through interstate power transmission lines. It has been proven that Ukraine's membership in ENTSO-E will have a positive effect on the further development of renewable energy sources, as the EU has a special support program for this branch of electricity. A substantiated thesis that the European energy integration of Ukraine will significantly affect the demonopolization and de-oligarchization of the Ukrainian energy market. It is certified that during the time that has passed since the beginning of the synchronous functioning of the Ukrainian and European systems, not a single emergency situation has occurred. Today, Ukraine has the ability to supply at least 800 MW abroad, and this does not require the use of some new equipment, it will not interfere with the stability of the system.

Key words: *United Energy System of Ukraine, Energy System of Europe ENTSO-E, NEC "Ukrenergo", RG CE, Catalog of measures for the synchronization of the UES of Ukraine with ENTSO-E.*

Formulas:0; fig.: 3; tabl.: 0; bibl.: 7

Постановка проблеми. 16 березня Україна стала повноправним членом ENTSO-E - єдиної енергосистеми Європейського Союзу, таким чином українська електроенергетика на рік раніше запланованого отримала цей довгоочікуваний статус. Цій події передувала напружена та копітка робота українського уряду, Верховної Ради України, всієї команди задіяної у електроенергетичному комплексі.

Крок за кроком, день за днем України приближалася до цієї омріяної мети, а саме вийти її енергетичної системи колишнього СРСР та приєднатися до Європи. Що це дає Україні? У першу чергу електроенергетичну безпеку, додаткову стійкість вітчизняної енергосистеми і віру у те, що під час війни наші громадяни і ЗСУ будуть забезпечені електроенергією. А це надзвичайно важливо для економіки країни.

Тому задача дослідити всі переваги, які надає інтеграція української енергосистеми до ENTSO-E є надзвичайно важливим науково – практичним завданням. Як і

з'ясування того, які кроки повинна зробити українська влада для того, щоб ця синхронізація і далі розвивалася успішно з великим економічним зиском.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З окресленої проблематики свідчить про концентрацію уваги вітчизняних дослідників щодо аналізу економічних наслідків синхронізації об'єднаної енергосистеми України є ENTSO-E. Вагомий внесок у цій царині зробили учені-економісти, а саме: Завербний А. який досліджує економічну політику України в сфері енергетики в умовах євроінтеграції, Гапоненко Г. розглядала перспективи співпраці Європейського Союзу та України в умовах глобалізації енергетичних ринків, Директор енергетичних програм Центру Разумкова Омельченко В. аналізує як зміниться український ринок електричної енергії у зв'язку з інтеграцією України до ENTSO-E, Войціцька В. колишній народний депутат вивчала що дасть Україні синхронізація з ENTSO-E, журналіст Економічної правди Топалов М. вивчав які зиски отримає

Україна на експорті електроенергії у зв'язку з приєднанням до європейської енергосистеми, аспірант Університету «КРОК» Ткач Д. аналізував перспективи співпраці ЄС та України в умовах глобалізації енергетичних ринків.

Разом із тим, в сучасних складних вітчизняних економічних реаліях необхідною є суттєва трансформація теоретико-методичних підходів до визначення стану електроенергетики України після приєднання її до ENTSO-E

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз стану електроенергетики України після інтеграції її з ENTSO-E.

Викладення основного матеріалу дослідження. На початку березня цього року, започатковано синхронізацію ОЕС України та Молдови з енергетичною системою Європи ENTSO-E. Україна стала частиною ENTSO-E раніше на рік терміну, який був запланований. Цій визначній події, у процесі інтеграції країни до ЄС передували наступні кроки.

Для реалізації політики енергетичної незалежності, Верховна Рада України прийняла Постанову ВР №26-VIII від 11.12.2014 р., якою затвердила Програма діяльності КМ України.

На виконання цієї програми 28.06.2017 р. НЕК «Укренерго» підписала з Regional Group Continental Europe (RG CE) «Угоду про умови майбутнього об'єднання енергосистем України та Молдови з енергосистемою континентальної Європи». У цьому документі визначено три основні частини: каталогу вимог, безумовне виконання яких необхідно для прийняття рішення про об'єднання енергосистем; переліку необхідних додаткових досліджень [1].

Цей документ ратифікували двадцять вісім 28 європейських країн, які є Членами RG CE ENTSO-E. Тоді було визначено, що для реалізації усіх вимог Каталогу буде необхідно 5 років. Ще один рік був необхідний для реалізації від'єднання від енергосистеми Росії, Білорусі. Ця угода зобов'язує НЕК «Укренерго» здійснити згідно з Каталогом заходів технічні

завдання, а також виконати роботу в ізолюваному режимі ОЕС (об'єднаної енергетичної системи). Це було направлено на те, щоб показати ENTSO-E спроможність української ОЕС перейти на синхронну роботу з 2023 році. Було також визначено, що втілення у життя цього проєкту буде коштувати 11,4 млрд. грн., у той же час дохід, що очікується дорівнює більше 40 млрд. грн. на рік.

12 вересня 2019 року НЕК «Укренерго» підписало Сервісний контракт з Консорціумом системних операторів ENTSO-E для вивчення спроможності інтеграції з ОЕС України. Консорціум складається із таких країн: Німеччина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Угорщина. Сервісний контракт ставить за мету проаналізувати перспектив синхронного об'єднання ОЕС України з ENTSO-E. Сторони, які підписали цей документ ставили за вирішальну мету наступне: опрацювання загальної математичної моделі ОЕС України та ENTSO-E та її стійкості у динаміці та статистиці. Ці дослідження є головною умовою реалізації Угоди про інтеграцію ОЕС України та ENTSO-E [2].

Літом 2018 року була розпочата робота по гарантуванню проведення відповідних розвідок, а саме: на початку були визначений механізм проведення перевірок який включав порядок, методологію та відповідні плани. Для реалізації наміченого були надані кошти з боку USAID. Виконуючи намічене, на протязі чотирьох місяців з січня 2019 року було виконано випробування регулювання частоти в автоматичному режимі та потужності генераторів на одинадцяти енергетичних блоках восьми електричних станцій. Вся ця робота була проведена з допомогою спостерігачів від Проектної групи Україна/Молдова.

В межах Сервісного контракту на основі отриманих даних від випробувань, були розраховані математичні моделі енергомережі для створення її моделі при функціонуванні в багатоманітних режимах. Таким чином, були створені можливості для в'яснення, яким чином енергосистема

відповідає на різноманітні обставини, перевірити, з якою швидкістю вона повертається до ладу при виникненні критичних ситуацій в системній мережі.

Аналіз результатів тестів продемонстрував коректність здійсненого випробування, і вони були використані для створення загальної моделі синхронної діяльності системи. На ці дослідження було витрачено 2,2 млн. EUR, які профінансував

World bank в рамках другого проекту передачі електроенергії (ППЕ-2).

В межах реалізації Каталогу заходів щодо синхронізації ОЕС України з ENTSO-E, «НАЕК» Енергоатом» разом з НЕК «Укренерго» додатково до випробувань 2019 року 17 серпня 2020 розпочали тестування систем збудження на енергоблоках АЕС на придатність вимогам технології ENTSO-E.

Рис. 1. Тестування енергоблоків АЕС

Джерело: План інтеграції ОЕС України в ENTSO-E <https://getmarket.com.ua/storage/event-speakers-presentations/November2020/OLUfdF0DBcr4nZzrPna.pdf>

На першому етапі тестування системи збудження турбогенераторів ТГ-3 та ТГ-4 енергоблоку №2 Рівненської АЕС відбулося 17-18.08, а на енергоблоці №1 Запорізької АЕС – 21.08.2020. На другому етапі тестування на енергоблоках №1 та №3 Южно - Української АЕС було проведено у жовтні 2020 року. Вся ця робота була виконана фахівцями АЕС, Укренерго, Консорціуму ENTSO-E і ДМСС Інжиніринг за сприяння USAID Energy Security Project[3]

21 жовтня 2020 року НЕК «Укренерго» та словацький оператор системи передачі SEPS підписали оновлену Експлуатаційну угоду про управління системою та мережею, яка повністю відповідає вимогам нових мережевих кодексів ENTSO-E та Рамкової угоди про управління системою між ОСП ENTSO-E (SAFA). Оновлення експлуатаційних угод із суміжними європейськими системними операторами відповідно до нових вимог європейського законодавства є однією з обов'язкових умов для інтеграції ОЕС України до енергетичної мережі континентальної Європи ENTSO-E.

Експлуатаційна угода з SEPS встановлює правила та вимоги щодо забезпечення синхронної роботи Острови Бурштинської ТЕС та енергосистеми Словаччини та порядок взаємодії між операторами системи передачі при спільній експлуатації міждержавного перетину ПЛ 400 кВ Мукачеве – Вельці Капушани. Документ регламентує процеси взаємодії

при спільній експлуатації обладнання, порядку планування режимів та міждержавних перетікань, вимоги до обміну даними, заходи щодо обслуговування лінії тощо[4].

Таким чином була виконана одна із неухильних вимог ENTSO-E щодо інтеграції ОЕС України до енергетичної мережі континентальної Європи.

Ще до українсько – російської війни передбачалося, що Україна об'єднається із ENTSO-E у 2023 році. Однак, були серед фахівців і такі, які прогнозували, що цей процес може затягнутися на довше – адже, Україна не зможе виконати всі вимоги європейської енергосистеми.

Так сталося, що інтеграція ОЕС України до ENTSO-E збіглася у часі з початком широкомасштабної українсько – російської війни. Відключення на трьохденний термін ОЕС від ЕС РФ та Білорусі, як необхідна умова, для приєднання до ENTSO-E – відбулося буквально на початку війни.

Рис. 2. Подальші кроки в процесі інтеграції в ENTSO-E

Джерело: План інтеграції ОЕС України в ENTSO-E <https://getmarket.com.ua/storage/event-speakers-presentations/November2020/OtLUfdF0DBcr4nZzrPna.pdf>

Ще до українсько – російської війни передбачалося, що Україна об'єднається із ENTSO-E у 2023 році. Однак, були серед фахівців і такі, які прогнозували, що цей процес може затягнутися на довше – адже, Україна не зможе виконати всі вимоги європейської енергосистеми.

Так сталося, що інтеграція ОЕС України до ENTSO-E збіглася у часі з початком широкомасштабної українсько – російської війни. Відключення на трьохденний термін ОЕС від ЕС РФ та Білорусі, як необхідна умова, для приєднання до ENTSO-E – відбулося буквально на початку війни.

Експерти ENTSO-E за результатами тестування прийняли рішення, що українська енергосистема спроможна здійснити синхронізацію з європейською.

На рисунку 3. представлено модель, яка дозволяє відслідкувати як працює об'єднана електроенергетична система ОЕС України та ENTSO-E, у тому числі особливості як автономного, так і паралельного режиму роботи цих систем.

На початку об'єднання ОЕС України із ENTSO-E був встановлений ліміт на торгівлю електричною енергією між сторонами. Це пояснювалося тим, що існувала необхідність перевірки, наскільки безпечним є інтегрована електроенергетична система, необхідно було також проаналізувати фактичні показники діяльності цього об'єднання.

На основі досліджених даних були здійснені розрахунки об'ємів майбутньої торгівлі електроенергією з країнами ЄС, який склав 2 гігават потужності, саме такі об'єми Україна має можливість експортувати через міждержавні лінії електропередач.

Електроінтеграція з ЄС дасть змогу Україні значно економніше застосовувати генеруючі потужності, а це у свою чергу приведе до скорочення собівартість генерації електричної енергії.

Натомість, що на сьогоднішній день Україна має можливість вести тільки технічні перетоки електроенергії. Комерційна торгівля українською електроенергією стане можливою після синхронізації українського та європейського ринків.

Україна має хороші можливості для значного збільшення експорту електроенергії в європейські країни. По - перше, вітчизняна електроенергетична галузь має досить багато різноманітних електрогенеруючих потужностей, які виробляють струм у достатній кількості, для того щоб забезпечити потреби українських споживачів. По - друге, українські електростанції у спроможні виробляти надлишок електроенергії, який можна експортувати в європейські країни.

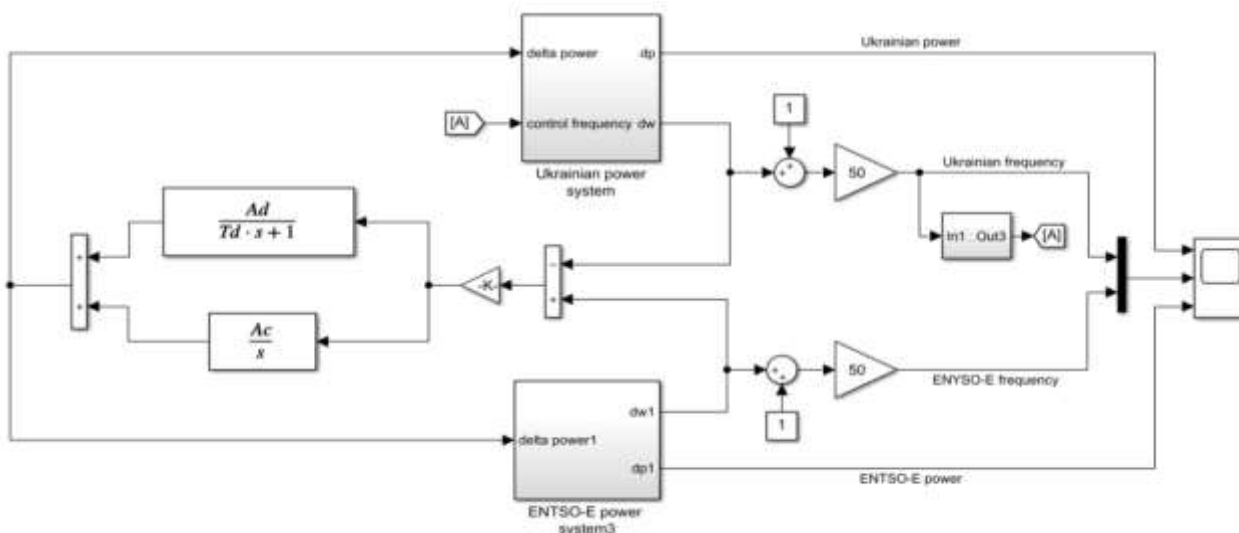

Рис. 3. Модель об'єднаної електроенергетична системи ОЕС України та ENTSO-E

Джерело: «ДОСЛІДЖЕННЯ ЧАСТОТИ В ОЕС УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ВИМОГ ENTSO-E»,

<https://events.pstu.edu/konkurs-energy/wp-content/uploads/sites/2/2019/03/%D0%A7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf>

У першу чергу на цей експорт очікують країни ЦСЄ, які до сьогоднішнього дня купують українську електроенергію через Бурштинській енергетичний острів, а інтеграція України до ENTSO-E створює можливість значно розширити цей ринок.

Об'єднання України та Європейської електромережі дає перспективу і для проникнення на вітчизняний ринок імпоротної електроенергії. Це може статися із двох причин. Перша, це коли українська електроенергетика не зможе виробляти достатню кількість струму.

Об'єднання з ENTSO-E створює гарні перспективи для залучення іноземних інвесторів в електроенергетичну галузь України особливо після перемоги над російським агресором. Тут є широке поле для їх діяльності це і відбудова зруйнованих електростанцій та модернізації застарілих. У цьому аспекті велика надія покладається на план Маршалла, особливо у тій його частині яка стосується фінансування відновлення електроенергетичної галузі.

Оскільки Україна вже є повноправною частиною європейського електроенергетичного об'єднання то гарантує інвесторам що вітчизняна електроенергетика працює за європейськими правилами, які їм зрозумілі, а це загальноприйнятий комплект

нормативів та правил, загальноприйнятих в усіх цивілізованих країнах Заходу.

Членство України в ENTSO-E позитивно вплине і на подальший розвиток відновлюваних джерел енергії, оскільки в ЄС є спеціальна програма підтримки.

Ще про один важливий аспект європейської енергоінтеграції України який варто відмітити, це її вплив на монополізацію та деолігархізацію український енергетичного ринку. Не секрет, що до сьогоднішнього дня це є сфера бізнес інтересів кількох потужних вітчизняних олігархів. Але зараз коли у потужних європейських електроенергетичних компаній є перспективи проникнути на український ринок, місцевим магнатам буде з ними важко конкурувати.

Для того щоб здійснювати експорт електроенергії у країни ENTSO-E, українські компанії мусять прийняти участь в аукціоні, який проводить "Укренерго" та купити там доступ до пропускнуї спроможності міждержавних перетинів. Ця процедура створює гарні можливості для "Укренерго", яка належить державі, отримати великі прибутки від експорту електроенергії.

У перших аукціонах на добу за міждержавний перетин, кожного дня в них брали участь більше десяти компаній, із

них перемогли від п'яти до дев'яти учасників.

Тільки за 3 – 4 липня 2022 року НЕК "Укренерго" отримало 24 млн. грн. прибутку, і це не дивлячись на те, що обсяги експорту, були лише 100 МВт-год. Ці невеликі обсяги експорту залежать від того, що ENTSO-E поставило перед ОЕС України вимоги установити прилади із реактивної компенсації *svg statcom ul ce csa*, які мусять балансувати дві системи, та забезпечувати стабільність її функціонування, без виникнення великих перепадів електронапруги.

Хоча з старту синхронного функціонування української та європейської систем пройшло всього декілька місяців, але варто підкреслити, що за цей час не скоїлося жодної нештатної ситуації. Українська електроенергетична система, сьогодні, має спроможність вивозити на експорт мінімум 800 МВт і це без будь якої реконструкції.

Європейська енергетична система головною умовою збільшення поставок української електроенергії в Європу, визначила аналіз результатів щомісячної діяльності. Вони установили обов'язковий мінімум - 100 МВ, а його зростання буде досягнуто на переговорах та в залежності від результатів спільної роботи.

Влітку наступного року намічено установити чотири прилади із реактивної компенсації *svg statcom ul ce csa*, вартістю 35 млн дол., що створить для України можливість експорту електроенергії без будь - яких обмежень.

Окрім цього Міненерго України працює над тим, щоб підвищити пропускну здатність між ОЕС України та ENTSO-E до 4 ГВт-год - 5 ГВт-год., що також позитивно вплине на збільшення експорту української електроенергії в Європу [6].

Фахівці в сфері електроенергетики стверджують, що коли будуть зняті всі обмеження, то прибуток від експорту електричної енергії в європейські країни, дасть дохід такий як і від газового транзиту.

Позитивним є і те, що в Україні електроенергії значно дешевше за європейську. Якщо вітчизняна вартує

приблизно 75 євро за МВт-год, то в Європейському Союзі її можна придбати мінімум за 200 євро за МВт-год [7].

П'ятого - шостого липня 2022 року на спотових сегментах ринку Європи електричну енергію продавали по 440 євро за МВт-год, найдешевіша вона була в Румунії – 249 євро за МВт-год.

Навіть, якщо брати у розрахунках мінімальну ціну продажу української електричної енергії 200 € за МВт-год, то обсяг експорту 2 ГВт вартує для України більш 3,5 млрд € щорічно.

Висновки. Україна, не дивлячись на російську військову агресію, вперше за досить короткотерміновий термін реалізувала кроки, які дозволили значно зміцнити свою енергобезпеку та інтегруватися у європейський енергоринок.

Вагому роль у процесі приєднання ОЕС України до ENTSO-E відіграло НЕК «Укренерго». Подальший процес інтеграції до європейської енергосистеми вимагає від Уряду, Верховної Ради України забезпечити можливість для виконання вимог ENTSO-E та учасників ринку.

Для досягнення більш вагомих результатів у подальшому розвитку електроенергетичної галузі потрібно привести вітчизняні регламенти і правил роботи ринку до європейських норм, виконати низку задач в частині обміну даними, захисту інформації, кібербезпеки, відпрацювати механізми сумісних аукціонів на доступ до перерізу (право здійснювати експортно-імпорتنі операції).

Література:

1. «Угода про умови майбутнього об'єднання енергосистем України та Молдови з енергосистемою континентальної Європи». URL : <https://ua.energy/>.
2. Укренерго уклало Сервісний контракт для дослідження можливості синхронного об'єднання енергосистеми України з ENTSO-E. URL : <https://energy365.com.ua/tpost/sxseoef3m1-doslzdzhennya-ukrenergo-pdtverdilo-mozhli>.
3. План інтеграції ОЕС України в ENTSO-E. URL : <https://getmarket.com.ua/storage/event-speakers-presentations/November2020/OtLUfdF0DBcr4nZzrPna.pdf>.

Рис. 4. Ціни за год. в Україні та в європейських країнах. Євро/МВт-год.

Джерело: складено за даними ExPro

4. «УКРЕНЕРГО» і Словацький SEPS обновили експлуатаційну угоду в повній відповідності з правилами ENTSO-E. URL : <https://kosatka.media/category/elektroenergiya/news/ukrenergo-i-slovackiy-seps-obnovili-ekspluatacionnoe-soglashenie-v-polnom-sootvetstvii-s-pravilami-entso-e>.

5. Україна приєдналась до енергосистеми континентальної Європи через членство в ENTSO-E. URL : <https://everlegal.ua/ukrayina-pryednalas-do-energosityemy-kontynentalnoyi-evropy-cherez-chlenstvo-v-entso-e>.

6. Після синхронізації з ENTSO-E можемо збільшити пропускну здатність мереж між Європою і Україною до 5 ГВт, URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/pislya-sinhronizaciyi-z-entso-e-mozhemo-zbilshiti-propusknu-zdatnist-merezh-mizh-yevropoyu-i-ukrayinoyu-do-5-gvt-german-galushchenko>.

7. І транзит російського газу не потрібен. Україна зароблятиме мільярди доларів на експорті електроенергії. Як це буде? URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/07/11/689052/>.

References:

1. Agreement on the conditions for the future unification of the energy systems of Ukraine and Moldova with the energy system of continental Europe, retrieved from : <https://ua.energy/>.

2. Ukrenergo concluded a Service Contract to study the possibility of synchronous integration of the energy system of Ukraine with ENTSO-E, retrieved from : <https://kosatka.media/category/elektroenergiya/news/ukrenergo-i-slovackiy-seps-obnovili-ekspluatacionnoe-soglashenie-v-polnom-sootvetstvii-s-pravilami-entso-e>.

<https://energy365.com.ua/tpost/sxseoef3m1-doslzhennya-ukrenergo-pdtverdilo-mozhli>.

3. Integration plan of UES of Ukraine in ENTSO-E, retrieved from : <https://getmarket.com.ua/storage/event-speakers-presentations/November2020/OtLUfdF0DBcr4nZzrPna.pdf>.

4. "UKRENERGO" and Slovak SEPS renewed the operating agreement in full accordance with the rules of ENTSO-E, retrieved from : <https://kosatka.media/category/elektroenergiya/news/ukrenergo-i-slovackiy-seps-obnovili-ekspluatacionnoe-soglashenie-v-polnom-sootvetstvii-s-pravilami-entso-e>.

5. Ukraine joined the energy system of continental Europe through membership in ENTSO-E, retrieved from : <https://everlegal.ua/ukrayina-pryednalas-do-energosityemy-kontynentalnoyi-evropy-cherez-chlenstvo-v-entso-e>.

6. After synchronization with ENTSO-E, we can increase the capacity of networks between Europe and Ukraine to 5 GW, retrieved from : <https://www.kmu.gov.ua/news/pislya-sinhronizaciyi-z-entso-e-mozhemo-zbilshiti-propusknu-zdatnist-merezh-mizh-yevropoyu-i-ukrayinoyu-do-5-gvt-german-galushchenko>.

7. And the transit of Russian gas is not needed. Ukraine will earn billions of dollars from electricity exports. How will it be? Retrieved from : <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/07/11/689052/>.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2022 р.

УДК 330.46:519.86

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-17-24

ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ В ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ

Горбачук О.І.

к.е.н., доцент кафедри міжнародного бізнесу, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ,
Україна, e-mail: OleksandrGI@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6511-9211>

UKRAINE DIPLOMACY IN THE ELECTRICAL SPHERE

Gorbachuk O.I.

PhD (Economics), associate professor of international business department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine,
e-mail: OleksandrGI@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6511-9211>

Анотація. У статті аналізується дипломатія України в електроенергетичній сфері. Показано, що зовнішня політика України в сфері електроенергетики, у тому числі й енергетичній дипломатії як її інструмент, є вагомим складовим гарантування національних інтересів країни. Сьогодні в умовах російсько – української війни проблема забезпечення стабільної діяльності електроенергетичної галузі потребують не тільки великих зусиль спеціалістів електроенергетики, але також і українських дипломатів, які мусять на міжнародному рівні створити умови для інтеграції України в Європейську енергетичну систему. Підкреслено, що залежно від національних інтересів держави та викликів, що безпосередньо впливають на неї, наповнення поняття «енергетична дипломатія» може мати низку вимірів – безпековий, економічний, кліматичний, тощо. Важливо, щоб, визначаючи власний вимір енергетичної дипломатії, держава орієнтувалась на те, яким чином можна максимізувати свої стратегічні інтереси за рахунок двосторонньої або багатосторонньої співпраці. Визначено, що електроенергетична дипломатія країни залежить від багатьох факторів, а саме: економічний, екологічний, безпековий. Серед центральних органів виконавчої влади, які грають ключову роль у реалізації електроенергетичної дипломатії потрібно виділити: Міністерство закордонних справ, Міністерство енергетики, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерство економіки, Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості, Міністерство розвитку громад та територій України, енергетичний омбудсмен, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України. З допомогою досвіду європейських держав країн в здійсненні їх електроенергетичної дипломатії, визначено її наступні функції: переговорна, лобіювальна, інформаційно, аналітична, репутаційна. Стверджується, що в економічній дипломатії України, на сьогоднішній день, чинне місце зайняла енергетичній, а в її складі електроенергетична дипломатія з подвійними безпековими та екологічними складовими. Відслідковано, яку роль кожна гілка державної влади України грає у реалізації електроенергетичній дипломатії, а саме: Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, міністерства та відомства. Підкреслено, що 16 березня 2022 року Україна об'єдналася з Єдиною енергосистемою Європи ENTSO-E. Ця інтеграція вимагає від всіх центральних органів виконавчої влади, які грають ключову роль у реалізації електроенергетичної дипломатії чіткої координації своїх дій у цій царині. Це потребує на національному рівні визначити пріоритети електроенергетичної дипломатії та розуміння її змісту, ролі значення, структури прийняття рішень та їх імплементації.

Ключові слова: електроенергетична дипломатія України, центральні органи виконавчої влади, об'єднання України з Єдиною енергосистемою Європи ENTSO-E, Міністерство закордонних справ, Міністерство енергетики.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 0; бібл.: 9

Annotation. The article analyzes the diplomacy of Ukraine in the electricity field. It is shown that Ukraine's foreign policy in the field of electricity, including energy diplomacy as its tool, is a significant component of guaranteeing the country's national interests. Today, in the conditions of the Russian-Ukrainian war, the problem of ensuring the stable operation of the electric power industry requires not only great efforts of electric power specialists, but also Ukrainian diplomats, who must create conditions for the integration of Ukraine into the European energy system at the international level. It is emphasized that depending on the national interests of the state and the challenges that directly affect it, the concept of "energy diplomacy" can have several dimensions - security, economic, climate, etc. It is important that, when defining its own dimension of energy diplomacy, the state focuses on how it can maximize its strategic interests through bilateral or multilateral cooperation. It was determined that the country's electricity diplomacy depends on many factors, namely: economic, ecological, security. Among the central executive bodies that play a key role in the implementation of electric power diplomacy, the following should be highlighted: Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Energy, Ministry of Environmental Protection and Natural Resources, Ministry of Economy, Ministry of Strategic Industries, Ministry of

Development of Communities and Territories of Ukraine, Energy Ombudsman, the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors, the State Agency for Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine. With the help of the experience of the European countries in the implementation of their electricity diplomacy, its following functions have been determined: negotiation, lobbying, informational, analytical, and reputational. It is claimed that in the economic diplomacy of Ukraine, today, energy diplomacy has taken its place, and it includes electricity diplomacy with dual security and environmental components. It has been observed what role each branch of the state power of Ukraine plays in the implementation of electricity diplomacy, namely: the President, the Verkhovna Rada, the Cabinet of Ministers, ministries and agencies. It is emphasized that on March 16, 2022, Ukraine joined the Unified Energy System of Europe ENTSO-E. This integration requires clear coordination of their actions in this area from all central executive bodies that play a key role in the implementation of electricity diplomacy. This requires determining the priorities of electricity diplomacy at the national level and understanding its content, role, meaning, structure of decision-making and their implementation.

Keywords: *electricity diplomacy of Ukraine, central bodies of executive power, unification of Ukraine with the Unified Energy System of Europe ENTSO-E, Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Energy.*

Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 0; bibl.: 9

Постановка проблеми. Енергетична політика в ХХІ ст. не лише служить здійсненню економічних інтересів країни, а й їхніх політичних цілей у системі міжнародних відносин. Це значно політизує ринок енергетики, перетворюючи його на вагомий важіль впливу країн, які мають потужні енергетичні ресурси та інфраструктурою їх постачання на світову політику у цілому. Тому міжнародна співпраця в енергетичній сфері вимагає особливих організаційно-правових механізмів провадження, у тому числі і політичних. Що у свою чергу вимагає значної уваги до розвитку енергетичної дипломатії, яка, повинна забезпечувати національні інтереси країни через застосування методів і засобів класичної дипломатії, а також створює додаткові засоби протидії глобальним викликам сьогодення, пов'язаним з енергетичною сферою.

Усе це повною мірою стосується і електроенергетичної дипломатії, яка є складовою частиною енергетичної дипломатії. Цим і визначається актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з окресленої проблематики свідчить про концентрацію уваги вітчизняних дослідників щодо аналізу дипломатії України в електроенергетичній сфері.

Вагомий внесок у цій царині зробили учені-економісти, а саме: Бно-Айріяна М., Турчин Я., Дікарєв О., Ковальова О., Короткевич О., Буткевич Г., Фліссак К.

Разом із тим, в сучасних складних вітчизняних економічних реаліях необхідною є суттєва трансформація теоретико-методичних підходів до визначення ролі дипломатії України в електроенергетичній сфері, що вимагає докладного наукового дослідження цієї проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз стану дипломатії України в електроенергетичній сфері.

Викладення основного матеріалу дослідження. Зовнішня політика України в сфері електроенергетики, у тому числі й енергетичної дипломатії як її інструмент, є вагомою складовою гарантування національних інтересів країни. Сьогодні в умовах російсько – української війни проблема забезпечення стабільної діяльності електроенергетичної галузі потребують не тільки великих зусиль спеціалістів електроенергетики, але також і українських дипломатів, які мусять на міжнародному рівні створити умови для інтеграції України в Європейську енергетичну систему.

Процеси глобалізації останніх десятиліть, суттєво вплинули на стан електроенергетичної галузі, ця сфера вже не є залежна від внутрішньої політики країни та вже не може ефективно працювати без інтегрування у зовнішнє середовище. При цьому результативність реалізація електроенергетичної політики країни знаходиться у прямій залежності від зовнішньополітичної складової.

І тут на перший план виходить українська електроенергетична дипломатія, до головних задач якої входять:

1. Створення умов для регіональної інтеграції України в електроенергетичній сфері;

2. Накопичення ресурсів для протидії енергетичній війні, яку об'явила Росія Європі, яка загрожує енергетичній безпеці континенту ;

3. Забезпечення національних інтересів України держави через застосовування всіх можливих інструментів зовнішньої політики.

Таким чином, Україна мусить активно впроваджувати в своїй зовнішній політиці електроенергетичну дипломатію як інструмент реалізації національних інтересів держави.

Що дає виділення електроенергетичної дипломатії у зовнішній політиці України:

1. Створить умови для зміцнення координацію органів державної влади у здійсненні узгодженого зовнішньополітичного курсу України в електроенергетичній сфері (т.зв. one voice policy);

2. Поліпшать імідж України як вивіреного та очікуваного партнера в електроенергетичній галузі;

3. Посилить співпрацю з європейськими державами та енергетичною системою Європи ENTSO-E в електроенергетичній сфері;

4. Допоможе реалізації зобов'язань України які взяла на себе країна після підписання НЕК «Укренерго» з *Regional Group Continental Europe (RG CE)* «Угоди про умови майбутнього об'єднання енергосистем України та Молдови з енергосистемою континентальної Європи»;

5. Убезпечить захист інтересів українських підприємств, установ, організацій електроенергетичної галузі за кордоном;

6. Сприяння притоку іноземних інвестицій в електроенергетичний сектор України, впровадження інноваційних технологій галузі.

Сьогодні не існує уніфікованого підходу до визначення терміну «енергетична дипломатія». Залежно від національних інтересів держави та викликів, що безпосередньо впливають на неї, наповнення поняття «енергетична дипломатія» може мати низку вимірів – безпековий, економічний, кліматичний, тощо. Важливо, щоб, визначаючи власний вимір енергетичної дипломатії, держава орієнтувалась на те, яким чином можна максимізувати свої стратегічні інтереси за рахунок двосторонньої або багатосторонньої співпраці [1].

Електроенергетична дипломатія країни залежить від багатьох факторів, серед них можна виділити:

- економічний - формулює завдання доступ до ринків електроенергії та електрогенеруючих потужностей, залучення інвестицій для їх подальшого розвитку та модернізації;

- екологічний – досягнення цілей генерації електроенергії без причинення шкоди навколишньому середовищу;

- безпековий – створення умов для забезпечення електроенергетичної галузі від можливих зовнішніх небезпек.

Від того, як визначені головні переваги національних інтересів, залежить і параметри електроенергетичної дипломатії, та завдання її реалізації. Це реалізується за наступною схемою.

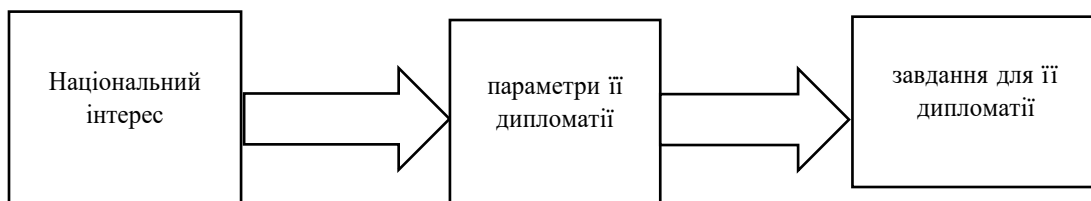

Рис. 1. Реалізація головних переваг національних інтересів

У той же час, на національних рівнях, у кожній країні є своя специфіка щодо визначення та наповнення різних сфер енергетичної дипломатії. Так, американську вчені визначають енергетичну дипломатію як необхідною складовою національної безпеки, захисту прав людини та глобальної економіки [2]

У Європейському Союзі EU Energy Diplomacy Action Plan головну увагу приділяє зростанню співробітництва та створення загальної політики у сфері комунікації. Документ робить акцент на тому, щоб говорити «одним голосом» у двосторонніх та багатосторонніх відносинах щодо енергетичних питань, а також просувати спільні «наративи» відносно ключових пріоритетів та викликів для енергетичної дипломатії ЄС й розвивати експертну платформу для комунікацій та обміну думками [3].

Досліджуючи досвід європейських держав країн в здійсненні їх електроенергетичної дипломатії, на наш погляд, існує можливість визначити її наступні функції:

- переговорна – надання допомоги фахівцям електроенергетичної галузі у підготовці та проведенню переговорів, зі своїми відповідниками що торкаються електроенергетичних інтересів держави;

- лобіювальна – вплив на міждержавні електроенергетичні об'єднання, уряди іноземних держав, бізнес – структури дипломатичними методами, з ціллю забезпечення національних інтересів в електроенергетичній галузі;

- інформаційно - аналітична – пошук та відбір інформації, для наступного аналізу і внесення пропозицій уряду щодо взаємовідносин держави в електроенергетичній галузі на рівні міждержавних електроенергетичних об'єднаннях, урядів іноземних держав;

- репутаційна – діяльність направлена на ствердження позитивного іміджу країни як передбачуваного партнера в електроенергетичній галузі.

На сьогоднішній день в світі, енергетична дипломатія і її складова електроенергетична дипломатія займає

особливе місце у зовнішньоекономічній діяльності держави. Головним завданням якої є здійснення політики в енергетичній, у тому числі в електроенергетичній та екологічній галузі та усунення, небезпек та загроз для енергетичної безпеки. Таким чином в економічній дипломатії України, на сьогоднішній день, чинне місце зайняла енергетичній, а в її в складі електроенергетична дипломатія з подвійними безпековими та екологічними складовими.

На нашу розсуд, для створення дійової системи електроенергетичної дипломатії України розумним є підхід, за якого ця частина енергетичної дипломатії займає панівне місце у складі економічної, політико-безпекової або екологічної дипломатії. Цей постулат повинні усвідомити міністерство енергетики та закордонних справ України а також ті урядові інституції, які мають відношення до цієї галузі.

Таким чином передбачається, що визначення та реалізація засад зовнішньої політики України здійснюються на основі тісної взаємодії та координації зусиль Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади у цій царині.

Виходячи з цього спробуємо відслідкувати, яку роль кожна гілка державної влади України грає у реалізації електроенергетичній дипломатії. Безумовно Президент України грає вирішальну роль у її формуванні. Згідно Статті 106 Конституції України Президент представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. займає центральне місце в формуванні засад енергетичної дипломатії, оскільки [4.С.46].

Ці повноваження Президент України використовує для визначення стратегічного курсу розвитку електроенергетичної дипломатії, а також можливості для забезпечення подальшого розвитку галузі через внутрішньополітичні та зовнішньополітичні рішення.

Президент України В.О. Зеленський своїм Указом №448/2021 увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року "Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України". У цьому документі у пункті 15 визначаються принципи за якими буде здійснюватися Стратегія, серед яких називається: взаємодія – ефективна координація діяльності державних органів щодо забезпечення реалізації єдиного зовнішньополітичного курсу України, налагодження ефективної комунікації та співробітництва з іншими державами, міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, а також з недержавними інституціями, бізнесом, науково-академічними колами, засобами масової інформації [5].

У вищезгаданій Стратегії у пункті 213 говориться про те, що пріоритетними напрямками діяльності є зміцнення енергетичної безпеки України та розширення з цією метою взаємодії з міжнародними організаціями (ініціативами) з питань енергетики. Сприяння диверсифікації маршрутів постачання/транзиту енергоресурсів в/через територію України, підтримуючи та розвиваючи пріоритетні транскордонні інфраструктурні проекти у сфері енергетики. оскільки, як визначено законом, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави та керівництво у сферах національної безпеки і оборони.

Згідно Статі 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. РНБО координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони [4.С.49].

Відповідно до Закону України: «Про Раду національної безпеки і оборони України» Стаття 8. Інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України здійснює її апарат, який підпорядковується Секретареві Ради

національної безпеки і оборони України [5]. До структури цього органу входять, служба з питань зовнішньополітичної безпеки та міжнародного співробітництва, служба з питань економічної безпеки та служба з питань стратегічного планування та аналізу.

2 грудня 2019 року було прийнято рішення РНБО «Про невідкладні заходи щодо забезпечення енергетичної безпеки», яким було створено Раду експертів з питань енергетичної безпеки, із статусом дорадчого органу РНБО. Президент України своїм Указом №206/2020 від 29 травня 2020 року затвердив Положення про Раду експертів з питань енергетичної безпеки РНБО.

Основними завданнями Ради експертів є:

1) аналіз стану і прогнозування тенденцій розвитку паливно-енергетичного комплексу, енергетичних ринків;

2) вивчення стану державного регулювання паливно-енергетичного комплексу, енергетичних ринків, ефективності реалізації державної політики у сфері забезпечення енергетичної безпеки, ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлювальних джерел енергії та альтернативних видів палива;

3) аналіз проектів нормативно-правових актів з питань функціонування паливно-енергетичного комплексу та енергетичної безпеки, ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлювальних джерел енергії та альтернативних видів палива;

4) підготовка Раді національної безпеки і оборони України пропозицій зокрема, щодо протидії та нейтралізації загроз енергетичній безпеці України; визначення концептуальних підходів та напрямів забезпечення енергетичної безпеки; визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань; удосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення енергетичної безпеки [6].

Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) утворений згідно з Указом Президента України від 4 березня 1992 року № 127. Указом Президента України від 16 грудня 2002 року № 1158 Інститут підпорядкований Президентові України.

Відповідно до Статуту Національного інституту стратегічних досліджень (у редакції Указу Президента України від 7 жовтня 2019 року № 737) Інститут є базовою науково-дослідною установою науково-аналітичного супроводження діяльності Президента України та Ради національної безпеки і оборони України, консультативно-дорадчим органом при Президентові України.

Інститут здійснює науково-аналітичні та прогностичні дослідження проблем розвитку України, її національної безпеки, готує і подає Президентові України, Раді національної безпеки і оборони України аналітичні матеріали, проекти програмних документів та нормативно-правових актів.

Основними завданнями Інституту є:

- наукове обґрунтування, аналіз та оцінка проблем і перспектив сталого розвитку України, проблем її національної безпеки, розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення;
- організаційне, методичне та наукове супроводження підготовки проектів щорічних послань Президента України до Верховної Ради України;
- підготовка проектів програмних документів та нормативно-правових актів;
- наукова експертиза проектів нормативно-правових актів;
- публікація результатів наукових досліджень, оперативне видання матеріалів з основних напрямів наукової та аналітичної діяльності Інституту;
- наукове супроводження здійснення Президентом України, Радою національної безпеки і оборони України повноважень у сфері забезпечення національної безпеки України[7].

В організаційній структурі НІСД функціонує центр безпекових досліджень у складі якого діє відділ критичної інфраструктури, енергетичної та екологічної

безпеки. Саме цей підрозділ займається електроенергетичними проблемами.

Наступна гілка влади, яка має суттєвий вплив на електроенергетичну галузь є Верховна Рада України. Відповідно до Конституції України, до повноважень Верховної Ради України (ВРУ) входять, зокрема, визначення засад зовнішньої політики, реалізація стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та в НАТО; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного розвитку, охорони довкілля; надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України [4., С.32].

Всі ці повноваження створюють умови для забезпечення функціонування і міжнародну інтеграцію електроенергетичну галузі України в європейський простір.

У складі ВРУ є комітети які реалізують цю політику політики держави, а саме :

- Комітет з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва;
- Комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС);
- Комітет з питань енергетики та житлово-комунальних послуг;
- Комітет з питань екологічної політики та природокористування;

Саме ці комітети на законодавчому рівні формулюють засади зовнішньої політики у тому числі, які стосуються енергетичної дипломатії, та здійснюють парламентський контроль за цією діяльністю. При цьому для просування інтересів України в електроенергетичної дипломатії вони використовують можливості парламентської дипломатії.

Відповідно до Конституції України Стаття 116 Кабінет Міністрів України відповідальний за реалізацію зовнішньої політики держави; економічну самостійність України; розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного розвитку; забезпечує проведення політики у сферах природокористування; організовує і

забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності[4.С.53].

У складі КМУ є Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, до повноваження якого входять наступні питання:

- зовнішніх зносин;
- провадження зовнішньополітичної діяльності держави;
- проведення зовнішньополітичного курсу України, спрямованого на розвиток політичних, економічних та інших зв'язків з іноземними державами, міжнародними організаціями, та проведення аналізу відповідних тенденцій;
- розвитку дипломатичної служби України;
- координації діяльності ЦОВВ та інших органів державної влади у сфері європейської інтеграції та представлення позиції України у відносинах з Європейським Союзом, а також координації виконання Україною зобов'язань за міжнародними угодами і домовленостями між Україною та ЄС, зокрема в частині створення і функціонування секторального співробітництва (сюди входить і сфера електроенергетики)[8].

Саме ці повноваження надають можливість цьому Віце-прем'єр-міністру сприяти здійсненні дипломатичну діяльність в електроенергетичній галузі

Беручи до уваги те, що у здійсненні електроенергетичної дипломатії, задіяно багато міністерств та інших центральних органів виконавчої влади які приймають участь у створенні та втіленні у життя зовнішньої політики в енергетичній галузі значно зростає координуюча роль КМУ.

Серед центральних органів виконавчої влади, які грають ключову роль у реалізації електроенергетичної дипломатії потрібно виділити: Міністерство закордонних справ, Міністерство енергетики, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерство економіки, Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості, Міністерство розвитку громад та територій України, енергетичний омбудсмен, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах

енергетики та комунальних послуг, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України.

Всі ці центральні органи виконавчої влади, за винятком Міністерства закордонних справ, продукують та реалізують електроенергетичну політику держави, що служить базою для вироблення зовнішньої політики в електроенергетичній галузі. У той же час, Президент України своїм Указом №671/2021 зобов'язав Міністерство закордонних справ України забезпечити координацію діяльності державних органів у сфері зовнішніх зносин[9].

Таким чином міністерство уповноважене скоординувати діяльність центральних органів виконавчої влади щодо зовнішньополітичної діяльності, це стосується і електроенергетичної дипломатії і тих ЦОВВ про які йшла мова вище.

Висновки. 16 березня 2022 року Україна об'єдналася з Єдиною енергосистемою Європи ENTSO-E. Ця інтеграція вимагає від всіх центральних органів виконавчої влади, які грають ключову роль у реалізації електроенергетичної дипломатії чіткої координації своїх дій у цій царині. Це потребує на національному рівні визначити пріоритети електроенергетичної дипломатії та розуміння її змісту, ролі значення, структури прийняття рішень та їх імплементації.

Література:

1. DiXi Group, Енергетична дипломатія: світові приклади для України. URL : https://dixigroup.org/storage/files/2016-09-15/web_energy_diplomacy_dixi_2016_ua_1.pdf.
2. Georgetown University, Clinton in GU Speech: Energy Diplomacy Crucial for America. URL : <https://www.georgetown.edu/news/clinton-in-gu-speech-energy-diplomacy-crucial-for-america/>.
3. Council of the European Union, Council conclusions on Energy Diplomacy. URL : <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10995-2015-INIT/en/pdf>.
4. Констипуція України. Київ : Преса України, 1997, 80 с.
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року "Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України": указ президента України №448/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>.

6. Положення про Раду експертів з питань енергетичної безпеки РНБО: Указ президента України №206/2020. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/2062020-34009>.

7. Національного інституту стратегічних досліджень. URL : <https://niss.gov.ua/>.

8. Про визначення питань, що належать до компетенції віце-прем'єр-міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2020 р. № 27. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274-2020-п#Text>.

9. Питання координації зовнішньополітичної діяльності держави : Указ президента України №671/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6712021-41005>.

References:

1. DiXi Group (2022), “Energy diplomacy: world examples for Ukraine”, retrieved from : https://dixigroup.org/storage/files/2016-09-15/web_energy_diplomacy_dixi_2016_ua_1.pdf.

2. Georgetown University (2022), Clinton in GU Speech: Energy Diplomacy Crucial for America, retrieved from : <https://www.georgetown.edu/news/clinton-in-gu-speech-energy-diplomacy-crucial-for-america/>.

3. Council of the European Union (2022), Council conclusions on Energy Diplomacy, retrieved from :

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10995-2015-INIT/en/pdf>.

4. Constitution of Ukraine (1997), 30 p.

5. The Verhovna Rada of Ukraine (2021), The Law of Ukraine “About the Strategy of Ukraine's Foreign Policy Activity”, retrieved from : <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>.

6. The Verhovna Rada of Ukraine (2020), The Law of Ukraine “Regulations on the Council of Experts on Energy Security of the NSDC”, retrieved from : <https://www.president.gov.ua/documents/2062020-34009>.

7. The official site of National Institute of Strategic Studies (2022), retrieved from : <https://niss.gov.ua/>.

8. The Cabinet of Minister (2020), “On the definition of issues that belong to the competence of the vice-prime ministers of Ukraine”, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274-2020-п#Text>.

9. The Verhovna Rada of Ukraine (2021), The Law of Ukraine “The issue of coordination of foreign policy activity of the state The Law of Ukraine”, retrieved from : <https://www.president.gov.ua/documents/6712021-41005>.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2022 р.

УДК 351:556:504

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-25-32

АНАЛІЗ ЗАГРОЗ ПРІСНОВОДНІЙ БЕЗПЕЦІ

Живко З.Б.¹, Стадник М.Є.²

¹ д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail: professor2007@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

² к.е.н., доцент, в.о. завідувача кафедри маркетингу та аналітичної економіки, Львівський інститут менеджменту, м. Львів, Україна, e-mail: muroslava.lv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5383-5648>

THREATS ANALYSIS FOR FRESHWATER SAFETY

Zhyvko Zinaida¹, Stadnyk Myroslava²

¹ Doctor of sciences (Economics), professor, professor of management department, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail: professor2007@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

² PhD (Economics), associate professor, acting head of marketing and analytical economics department, Lviv Institute of Management, Lviv, Ukraine, e-mail: muroslava.lv@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5383-5648>

Анотація. Метою статті є уточнення суті поняття «прісноводна безпека», визначення, класифікація та аналіз її загроз. Розглянуто суть та сформульовано авторське трактування поняття «прісноводна безпека». Пропонується розглядати її як «здатність держави незалежно від внутрішніх та зовнішніх умов і загроз забезпечувати населення країни прісною водою необхідної кількості та належної якості на рівні науково обґрунтованих норм споживання з метою зміцнення здоров'я та підтримання нормальної життєдіяльності кожного громадянина, сприяння розширеному відтворенню населення, соціально-політичній стабільності в країні, її стійкому економічному розвитку, зміцненню позицій країни на міжнародному рівні». Визначено місце прісноводної безпеки в системі національної безпеки та охарактеризовано її зв'язки із продовольчою, екологічною, ресурсною та економічною безпекою. Зазначено, що вода у війнах за неї може виконувати різні ролі: основної причини військових дій, предмету бойових дій (коли об'єкти водопостачання як елементи критичної інфраструктури стають предметом збройних конфліктів) чи зброї (у випадку зараження питної води на території ворога або викликання повеней тощо). Охарактеризовано основні загрози прісноводній безпеці, наведено їх класифікацію. Визначено причини дисбалансу між наявністю та потребою в питній воді, а також виявлено дестабілізуючі фактори, що порушують даний баланс. Усіх їх запропоновано розподіляти на чотири характерних групи: природні, економічні, соціальні та політичні загрози. Проаналізовано зміну чисельності населення та наявність обсягів доступної якісної питної води як основних факторів, що формують баланс попиту та потреби у прісній воді. Визначено рівень та структуру використання свіжої води за витратами на певні потреби і загального водовідведення за рівнем забруднення, а також їх зміни в часі. Оцінено забезпеченість областей України водними ресурсами у середньо водний та дуже маловодний рік, відповідність мінімальній та достатній нормі, а також коефіцієнт територіальної диференціації розподілу водних ресурсів. За результатами проведеного аналізу встановлено, що у середньо водний рік практично усі області України забезпечені водними ресурсами за мінімальною і достатньою нормою. Лише Донецька і Харківська області відчувають дефіцит води за достатньою нормою. Тому причиною дефіциту води може бути лише її забруднення, на що мають бути скеровані усі зусилля держави та громадськості.

Ключові слова: безпека, прісна вода, прісноводна безпека, екологічна безпека, продовольча безпека, ресурсна безпека, загрози.

Формули: 0; рис.: 3; табл.: 0; бібл.: 7

Annotation. The purpose of the article is to clarify the essence of the concept of "freshwater safety", definition, classification and analysis of its threats. The essence and the author's interpretation of the concept of "freshwater security" is considered. It is proposed to consider it as "the ability of the state, regardless of internal and external conditions and threats, to provide the population of the country with freshwater of the necessary quantity and adequate quality at the level of scientifically justified standards of consumption in order to promote health and maintain normal life activities of each citizen, to promote expanded reproduction of the population, sociopolitical stability in the country, its sustainable economic development, and the strengthening of the country's position at the international level. The place of freshwater security of the national security system is defined and its links with food, environmental, resource and economic security are characterized. It has been noted that water in wars for it can play different roles: the main cause of hostilities, the subject of hostilities (when water facilities as elements of critical infrastructure become the subject of

armed conflicts) or weapons (in the case of contamination of drinking water in the enemy's territory or flooding of the like). The main threats to freshwater security are characterized and their classification is given. Causes of imbalance between water availability and water demand are determined and destabilizing factors disturbing this balance are identified. All of them are proposed to be divided into four characteristic groups: natural, economic, social and political threats. Changes in the population and the availability of available quality drinking water as the main factors forming the balance of demand and demand for freshwater were analyzed. The level and structure of fresh water use by expenditures for certain needs and total drainage by the level of pollution, as well as their changes over time, were determined. The availability of water resources in Ukrainian provinces in average water year and low water year, compliance with minimum and sufficient norm, as well as the coefficient of territorial differentiation of water resources distribution is assessed. According to the results of the analysis, it was established that practically all provinces of Ukraine are provided with water resources according to the minimum and sufficient norms in the average water year. Only Donetsk and Kharkiv regions experience water deficit by sufficient norm. Therefore, the cause of water shortage can only be pollution, which should be the focus of all efforts of the state and the public.

Key words: security, fresh water, freshwater security, environmental security, food security, resource security, threats. Formulas: 0; fig.: 3; tabl.: 0; bibl.: 7

Постановка проблеми. Багато країн світу відчувають дефіцит прісної води у достатній кількості та необхідної якості, тому проблема забезпечення прісноводної безпеки набуває все більшої актуальності. Без води людству не вижити. Прісна вода постачає до клітин живих організмів поживні речовини, виводить відходи життєдіяльності, у ній відбуваються важливі біохімічні реакції. Вода забезпечує процес терморегуляції та дихання. Люди використовують прісну воду для безпосереднього споживання, для здійснення санітарно-гігієнічних процедур і у виробничій діяльності.

Нестача води, як і її надмірна забрудненість, стають причиною посухи, неврожаїв, падежу худоби, голоду, злиднів, вимушеної міграції, призводять до антисанітарії, росту захворюваності та смертності тощо. Ряд галузей економіки не можуть нормально функціонувати при нестачі води. Вода може бути і небезпечною для людини в разі виникнення повеней, селей, цунамі тощо. Дефіцит води часто призводить до збройних конфліктів різного рівня. Окремі експерти вважають, що однією із причин початку третьої світової війни може стати дефіцит питної води.

Нестача прісної води достатньої кількості та необхідної якості виступає основною загрозою прісноводній безпеці. Проте, загроз такого роду досить багато, і усі вони потребують постійного моніторингу та регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало вітчизняних та

зарубіжних вчених вивчали питання, що так чи інакше, пов'язані із забезпеченням прісноводної безпеки, зокрема О. Балацький, Б. Буркинський, О. Веклич, В. Гаєвська, К. Гофман, Б. Данилишин, Джеффри Д. Сакс, Емоту, Ендерс, Б. Комарницький, І. Комарницький, А. Котляр, В. Кравців, М. Лексін, Л. Мельник, В. Міщенко, І. Потравний, Т. Стрикаленко, О. Теліженко, І. Франів, С. Харічков, М. Хвесик, Є. Хлобистов та інші. Проте, проблема забезпечення прісноводної безпеки, класифікації та дослідження її загроз потребує більш детального вивчення.

Формулювання цілей статті. Метою статті є уточнення суті поняття «прісноводна безпека», визначення, класифікація та аналіз її загроз.

Викладення основного матеріалу дослідження. Воду часту називають «блакитним золотом» через її неповторність та незамінність для людини. Вона має ряд унікальних властивостей, які науковці вивчають і досі. Вода може передавати інформацію, думки та настрої. Вона добре очищає енергетичне поле людини. Усі релігії світу відводять для води особливе місце.

Вода має досить різноманітне значення для людини: наявність води достатньої кількості та необхідної якості забезпечує активність людини протягом доби; забезпечує дотримання санітарно-гігієнічних норм; постійне зневоднення та споживання неякісної води призводять до захворюваності та можуть стати причиною летальних випадків; вода використовується

у господарській діяльності людини тощо. Зважаючи на властивості і значення для людини, характеристики води поділяють на ті, що стосуються безпосередньо людини (як продукт харчування), і глобальні або загальні.

Безпосередньо для людини питна вода виконує роль продукту харчування і основи приготування їжі; неорганічної складової, яка поряд з органічними елементами формує середовище, де існують та взаємодіють клітини; основи всіх рідин в людському організмі, що виводить з нього шкідливі речовини і відходить життєдіяльності, а також бере участь в обміні речовин; засобу гігієни.

Ряд вчених сходиться на думці, що вода допомагає у лікуванні багатьох захворювань: запобігає закупорці судин; сприяє очищенню організму; допомагає уникнути сечокам'яної хвороби; підвищує опірність організму інфекціям і виникненню ракових клітин; забезпечує природне поповнення запасів нейротрансмітера серотоніну в організмі людини, допомагаючи їй позбавлятися від депресії; виступає натуральним регулятором сну; забезпечує природний приплив сил; впливає на здоров'я шкіри; допомагає позбутися пристрасті до кофеїну, алкоголю; зміцнює кісткову систему; запобігає багатьом формам раку; сприяє покращенню пам'яті; знижує ризик отримання сонячного удару [1, с. 225].

Потреба людства у питній воді зростає у зв'язку із ростом чисельності населення та підвищенням інтенсивності водокористування для побутових та виробничих потреб. За експертними оцінками сучасні європейці витрачають щоденно у 8 раз більше води, ніж їхні предки. Разом з тим зростає забрудненість водних ресурсів та усіх компонент довкілля.

Як свідчать історичні джерела, вода часто виступала причиною воєн та транскордонних конфліктів за воду в різних регіонах планети, зокрема в південній Азії, Африці та Латинській Америці. У 2008 році вперше про необхідність забезпечення прісноводної безпеки, в тому числі

попередження воєн за прісну воду, недопущення прикордонного тертя та конфліктів різного рівня, зазначив на офіційному рівні міністр міжнародного розвитку в уряді Великобританії Гарет Томас.

У зв'язку із цим, виникла потреба уточнення термінології даної проблеми, а саме: доцільніше вживати словосполучення «водна безпека» чи «прісноводна безпека». Оскільки, для забезпечення життєдіяльності людини потрібна саме прісна вода, то другий термін має більше прав на існування.

Вивчивши існуючі трактування терміну «прісноводна безпека» та її ключові характеристики, пропонуємо розглядати її як «здатність держави незалежно від внутрішніх та зовнішніх умов і загроз забезпечувати населення країни прісною водою необхідної кількості та належної якості на рівні науково обґрунтованих норм споживання з метою зміцнення здоров'я та підтримання нормальної життєдіяльності кожного громадянина, сприяння розширеному відтворенню населення, соціально-політичній стабільності в країні, її стійкому економічному розвитку, зміцненню позицій країни на міжнародному рівні» [2, с. 148].

Вода у війнах за право володіння нею або її використання може виконувати різну роль:

основної причини військових дій (наприклад, в Малі збройний конфлікт стався через суперечки за соковиті пасовища);

зброї (зараження питної води на території ворога або викликання повеней);

предмету бойових дій (об'єкти водопостачання як елементи критичної інфраструктури стали предметом збройних конфліктів у Сирії, Лівії, Ємені).

На сьогоднішній день немає однастайності науковців щодо місця прісноводної безпеки в системі національної безпеки. Ряд авторів відносять її до складу продовольчої безпеки [3], а інші – до ресурсної безпеки [4]. Також слід враховувати, що продовольча та ресурсна безпеки є складовими системи

вищого порядку – економічної безпеки, а вона, в свою чергу, входить до складу національної безпеки.

Також прісноводна безпека має тісний зв'язок із екологічною безпекою, оскільки вода належить до основних компонент довкілля, а її забруднення несе загрозу одночасно і прісноводній, і екологічній безпеці. Останню слід розглядати як «стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршення екологічної обстановки і виникнення небезпеки для здоров'я людей» [5]. Тому об'єктами екологічної безпеки виступають природні ресурси, в тому числі водні, й люди, зокрема окремі особи, суспільство та держава.

Кожна із названих видів безпеки відповідає за певну складову прісноводної безпеки, в чому і проявляється їх взаємозв'язок. Так, ресурсна та екологічна безпека відповідають за охорону та забезпечення природного відтворення водних ресурсів, зокрема, прісної води; забезпечення ресурсної та продовольчої безпеки потребує вирішення питань щодо наявності водних ресурсів, в тому числі питної води, достатньої кількості та необхідної якості для задоволення потреб населення у питній воді як продукті харчування та потреб сільського господарства і харчової промисловості для виробничих цілей; продовольча та екологічна безпека зобов'язані гарантувати безпеку питної води, що використовується для безпосереднього споживання та приготування їжі в домашніх умовах, а також для вирощування та виробництва продуктів харчування у промислових масштабах. У зв'язку із цим, в ієрархічній системі національної безпеки прісноводна безпека займає специфічне місце, яке відображає усі її взаємозв'язки з іншими видами безпеки вищого рівня.

Загрозами прісноводній безпеці слід вважати наявні і потенційно можливі явища і процеси, що негативно впливають на процес забезпечення населення питною водою необхідної кількості та належної якості з метою підтримання нормальної життєдіяльності людини [6, с. 153].

Загрозами прісноводній безпеці можуть стати несприятливі природно-кліматичні умови, зокрема щодо обсягів, інтенсивності та розподілу атмосферних опадів, транзити води, інтенсивності випаровування, будови та складу підстилаючої поверхні, флори та фауни; глобальне потепління; нерівномірний територіальний розподіл питних вод; зростання чисельності населення та рівня урбанізації; розвиток галузей економіки, що характеризуються значними об'ємами водокористування, створення нових водозатратних виробництв, поширенням зрошувального землеробства, перевитратами води, особливо питної, внаслідок безвідповідального та неекономного її використання, виснаженням підземних вод, порушенням екологічних норм, забрудненням природних вод стоками, насиченими різноманітними шкідливими речовинами тощо [6, с. 154].

Для попередження загроз прісноводній безпеці необхідно забезпечити баланс між наявністю питної води достатнього обсягу та необхідної якості, а також наявною чисельністю населення. Залежно від співвідношення цих складових можемо спостерігати:

- достатнє забезпечення наявного населення прісною водою за обсягом та якістю, за умови, що потреба та наявність прісної води співпадають;
- дефіцит або нестачу прісної води для наявної чисельності населення;
- надлишок прісної води, тобто обсяги прісної води за обсягом та якістю перевищують потребу у ній.

Усі фактори, що порушують баланс між потребою та наявністю прісної води за обсягом та якістю, слід вважати дестабілізуючими, тобто такими, що містять у собі загрозу прісноводній безпеці. Усіх їх можна розділити на чотири характерних групи: природні, економічні, соціальні та політичні загрози (рис. 1). Серед природних загроз слід виділити нестачу питної води через погіршення кліматичних умов та інших формуючих чинників, а також дефіцит або надлишок

води на окремих територіях через значні територіальні диференціації її розподілу.

Основною загрозою правового характеру слід вважати недосконалість законодавчої бази, що регулює питне водопостачання та водокористування. Серед соціальних загроз слід виділити збільшення чисельності населення, норм споживання води та проблеми щодо інформування населення про наявність і якість води.

До дестабілізуючих чинників економічного характеру можна віднести, перш за все, споживання питної води на технічні цілі, значне забруднення вод,

недостатнє використання потенціалу підземних вод, зношеність водної інфраструктури, значні втрати води при її транспортуванні, економічна обґрунтованість розміру плати за воду, стабільне надходження коштів для розвитку системи водопостачання.

Основними дестабілізуючими чинниками, що викликають дефіцит прісної води, є, з одного боку, зростання чисельності населення, а з другого, зменшення обсягів доступної якісної питної води. І саме вони потребують пильного моніторингу і регулювання з боку державних органів і громадськості.

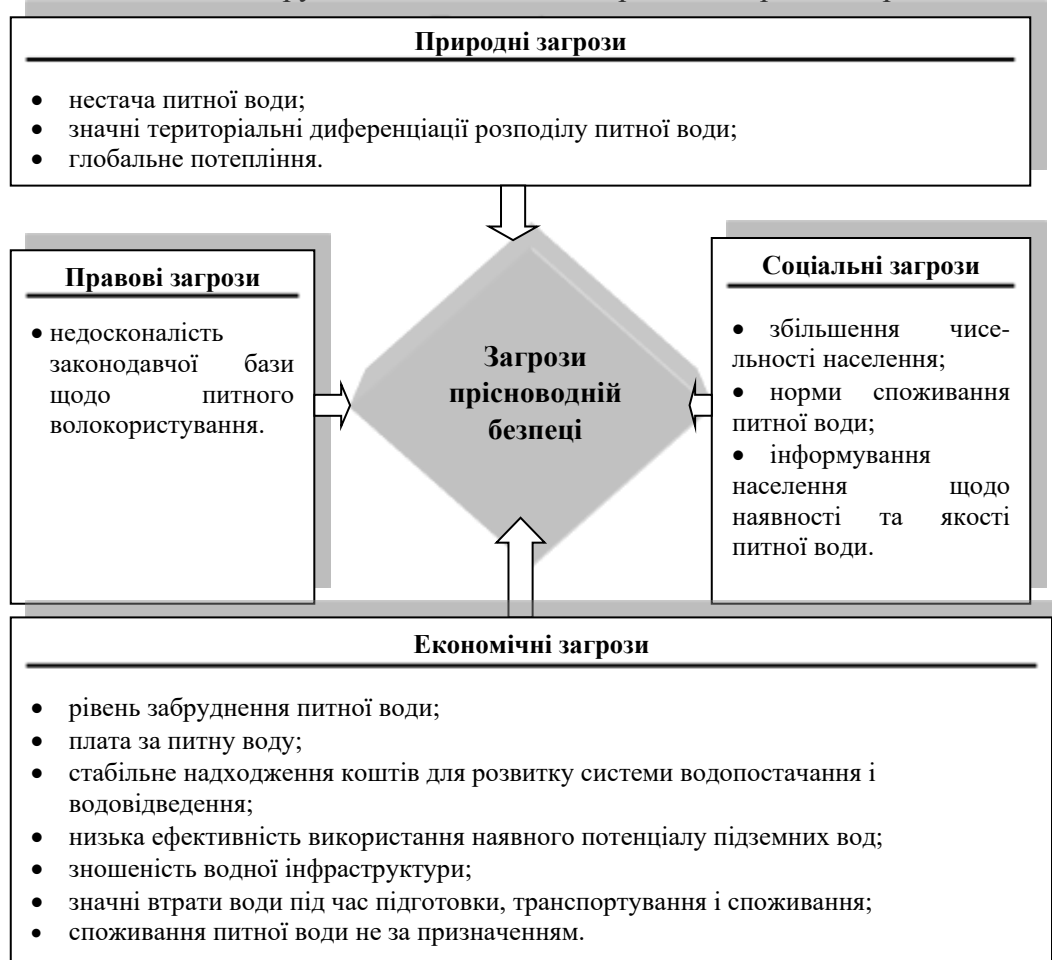

Рис. 1. Класифікація загроз прісноводній безпеці*

Джерело: [6, с. 153]

Чисельність населення в Україні поступово знижується, що скорочує потребу в воді. За період з 2010 р. по 2020 р. чисельність громадян України скоротилась на 4,1 млн. осіб, або 8,9 %. Значний спад спостерігався у 2015 році, коли почались

збройні конфлікти в Криму та на Сході України.

Проте, рівень розвитку людства передбачає зростання норм споживання води, в тому числі питної. Тому населення меншої кількості може потребувати більших обсягів води. Експертним шляхом

встановлено, що «людині на добу необхідно мінімум 20 літрів води, а з врахуванням використання води на гігієнічні та побутові потреби – 100-200 літрів води щоденно або 36-72 м. куб. на рік. Якщо ще врахувати потреби промисловості, сільськогосподарського виробництва, соціальної сфери, то мінімальна норма на душу населення оцінюється приблизно в 1 тис. м. куб. води на рік, а достатня – у 1,7 тис. м. куб.

Попри це, витрати води у світі характеризуються надзвичайною різноманітністю: близько 1,1 млрд. осіб використовують лише 5 літрів води в день, у Європі – 200, а в США – 400 літрів на одного жителя в день» [2, с. 150].

Дані Державної служби статистики України [7] свідчать, що наявні обсяги водних ресурсів здатні забезпечити потребу в воді за мінімальною та достатньою нормою і в середньо водний, і в дуже маловодний рік. Навіть у дуже маловодний рік наявність водних ресурсів перевищує потребу в них за достатньою нормою в 2,2 рази, а за мінімальною – у 3,7 рази. У середньо водний рік водних ресурсів у нас більше за достатньою нормою в 3,1 рази, а за мінімальною – у 5,2 рази.

Проте, територіальний розподіл водних ресурсів за областями України досить нерівномірний. Якщо у середньо водний рік за мінімальною нормою усі області України забезпечені водними ресурсами, то за достатньою нормою у Донецькій та Харківській областях відчувається дефіцит води. У дуже маловодний рік ситуація ускладнюється: за мінімальною нормою дефіцит води відчувається лише у двох областях (Донецькій та Харківській), а за достатньою – у шести областях України (Донецькій, Житомирській, Луганській, Львівській, Миколаївській та Харківській).

І в середньо водний, і в дуже маловодний рік забезпеченість водними ресурсами найвищою є в Одеській (57,352/43,262), Кіровоградській (53,355/33,295), Херсонській (52,885/36,075), Черкаській (39,519/24,289), Полтавській (37,061/22,830), Запорізькій (31,227/19,517) та Чернігівській (29,697/19,557) областях.

У результаті коефіцієнт територіальної диференціації розподілу водних ресурсів, враховуючи мінімальне та максимальне значення рівня забезпеченості водними ресурсами областей України. Це свідчить про критичні відмінності у рівні забезпеченості водними ресурсами областей в Україні. Так, у середньо водний рік коефіцієнт територіальної диференціації розподілу водних ресурсів становить 50,2, а саме забезпеченість водними ресурсами Одеської області, де ситуація найкраща, вища за показник Донецької області, в котрій найбільше відчувається дефіцит водних ресурсів, у 50,2 рази. У дуже маловодний рік даний коефіцієнт становить 86,0 раз.

Збереженню водних ресурсів, зокрема прісної води, сприяє попередження її забруднення, збільшення обсягів повторного використання; ширше використання технічної води тощо. Проте, використання води на виробничі цілі становить близько 60% від загального її використання, а зрошення – близько 20%. Питні та санітарно-гігієнічні потреби громадян України покриваються менш ніж 20% загальних витрат води.

За останні 11 років (2010-2020 рр.) витрати на питні та санітарно-гігієнічні потреби зменшились, мабуть через скорочення чисельності населення, а витрати на виробничі цілі збільшились, відображаючи зростання інтенсивності водоспоживання в зв'язку із підвищенням рівня розвитку людства (рис. 2).

Зростаюче водоспоживання має бути забезпечене дотриманням норм очистки скидів у природні водойми. Так, частка нормативно чистих вод без очистки у загальному водовідведенні вища 60%, і за останні 11 років вона зросла на 7,8 пункти. Високою є і частка нормативно очищених вод: понад 20%, яка збільшилась на 5,3 пункти. Водночас, питома вага зворотних вод недостатньо очищених і без очищення зменшилась з 21,4% у 2010 р. до 9,8% у 2020 р. Частка забруднених зворотних вод без очищення є надзвичайно низькою і за аналізований період скоротилась вдвоє (рис. 3).

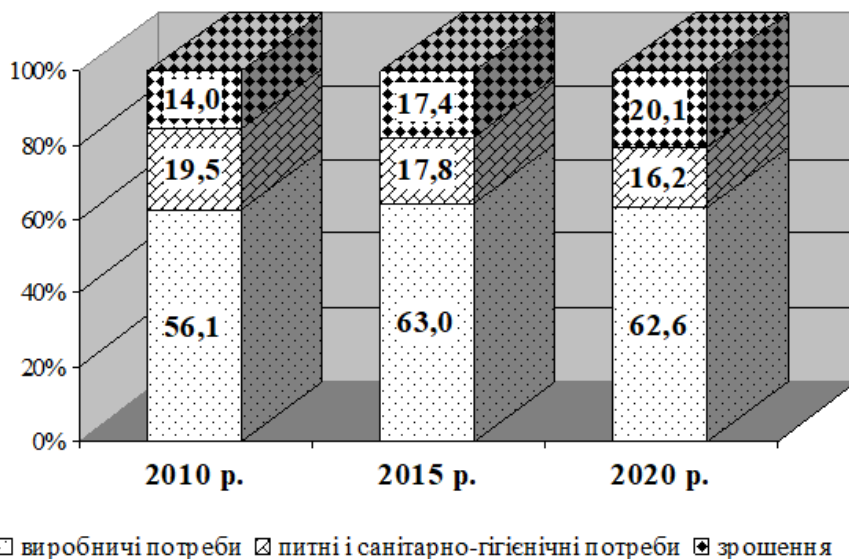

Рис. 2. Структура використання свіжої води (включаючи морську) за витратами на певні потреби, %*

Джерело: розраховано та побудовано авторами за даними джерела: [7]

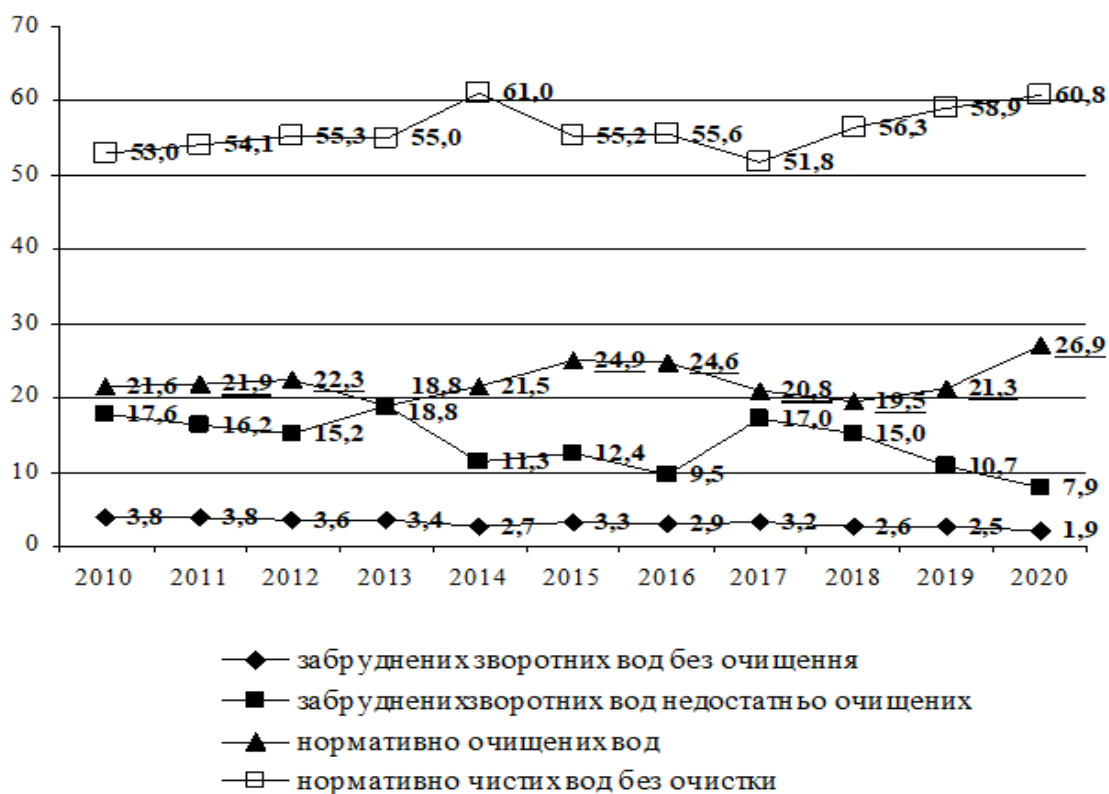

Рис. 3. Структура загального водовідведення за рівнем забруднення, %*

Джерело: розраховано та побудовано авторами за даними джерела: [7]

Враховуючи природну забезпеченість водними ресурсами, зокрема прісною водою, та потреби у воді окремих громадян і галузей економіки, наша країна не повинна відчувати водо дефіцит, а проблему нестачі водних ресурсів в

окремих областях можна вирішити за рахунок виваженого перерозподілу води. Тому причиною дефіциту води може бути лише її забруднення, на що мають бути скеровані усі зусилля держави та громадськості.

Висновки. Унікальні та незаміними властивості води, зокрема прісної, її значний дефіцит щораз загострюють проблему забезпечення прісноводної безпеки та не дають їй втрачати свою актуальність.

У системі національної безпеки прісноводна безпека займає специфічне місце, будучи підсистемою зразу кількох складових: економічної, яка включає продовольчу та ресурсну безпеку, а також екологічної безпеки.

Порушення балансу у водозабезпеченні виникає внаслідок дії різного роду загроз: природних, політичних, соціальних чи економічних. Кожна з них має дестабілізуючий вплив на рівень прісноводної безпеки.

За результатами проведеного аналізу встановлено, що, незважаючи на скорочення чисельності населення в Україні, інтенсифікація виробничих процесів вимагає використання більших обсягів води, в т.ч. прісної, в результаті чого споживання водних ресурсів зростає.

Наявні водні ресурси в нашій країні здатні забезпечити потребу в них за мінімальною та достатньою нормою і в середньо водний, і в дуже маловодний рік. Хоча територіальний розподіл водних ресурсів за областями України досить нерівномірний, і окремі області час від часу можуть відчувати дефіцит води, цю проблему можна вирішити, розробивши та впровадивши ряд необхідних заходів. Основною причиною дефіциту води може стати лише її забруднення, на що мають бути скеровані усі зусилля держави та громадськості.

Література:

1. Стадник М. Є., Хомин О. Й. Зміцнення демографічної безпеки через призму екологізації водозабезпечення. *Економічна безпека в умовах глобалізації світової економіки* : колективна монографія у 2 т. Дніпропетровськ : «ФОП Дробязко С. І.», 2014. Т.1. С. 224-232.

2. Стадник М. Є. Прісноводна безпека : суть, загрози та способи їх подолання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2010. № 2. С. 145-155.

3. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статистика процесу забезпечення

: підручник для держ. службовців, науковців, студентів і аспірантів вищих навч. закладів ек. профілю / за ред. проф. Б. Кравченка. Київ : Кондор, 2002. 302 с.

4. Комарницький І. М., Франів І. А., Комарницький Б. М. Проблеми забезпечення економічної безпеки держави. *Торгівля і ринок України*. 2010. Вип. 29. С. 332-338.

5. Юридичний словник-довідник. URL: <https://subject.com.ua/pravo/dict/345.html>.

6. Стадник М. Є., Стадник О. В. Класифікація загроз прісноводній безпеці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2015. В.2. С. 150-160.

7. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

References:

1. Stadnyk, M. E. and Khomyn, O. Y. (2014), *Zmitsnennia demohrafichnoi bezpeky cherez pryzmu ekolohizatsii vodozabezpechennia* [Strengthening demographic security through the prism of greening water supply], *Ekonomichna bezpeka v umovakh hlobalizatsii svitovoi ekonomiky* [Economic security in the conditions of globalization of the world economy], «FOP Drobiazko S. I.», Dnipropetrovsk, Ukraine, part 1, pp. 224-232.

2. Stadnyk, M. E. (2010), “Freshwater safety: essence, threats and ways to overcome them”, *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii ekonomichna*, №2, pp. 145-155.

3. Pasternak-Taranushenko, H. (2002), *Ekonomichna bezpeka derzhavy. Statystyka protsesu zabezpechennia* [Economic security of the state. Statistics of the provisioning process], Condor, Kyiv, Ukraine, 302 p.

4. Komarnytsky, I. M., Franiv, I. A. and Komarnytsky, B. M. (2010), “Problems of ensuring the economic security of the state”. *Torhivlia i rynek Ukrainy*, № 29, pp. 332-338.

5. *Yurydychnyi slovnyk-dovidnyk* [Legal dictionary-reference book], retrieved from : <https://subject.com.ua/pravo/dict/345.html>.

6. Stadnyk, M. E. and Stadnyk, O. V. (2015), “Classification of threats to freshwater safety”. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii ekonomichna*, №2, pp.150-160.

7. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2021), retrieved from : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2022 р.

УДК 336.717.6(075)

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-33-39

АНАЛІЗ СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ ВИКОРИСТАННЯ ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНИХ МЕТОДІВ ТА МОДЕЛЕЙ В ДОСЛІДЖЕННІ ФІНАНСОВИХ ЗЛОЧИНІВ

Копитко М.І.¹, Миськів Г.В.², Вінічук М.В.³

¹ д.е.н., професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail.: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

² д.е.н., професор, професор кафедри маркетингу та логістики, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна, e-mail.: galinamyskiv@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9315-8859>

³ к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів та обліку, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail.: vinichukm@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6588-1254>

ANALYSIS OF THE STATE AND PROBLEMS OF USING ECONOMIC AND MATHEMATICAL METHODS AND MODELS IN THE STUDY OF FINANCIAL CRIMES

Kopytko Marta¹, Myskiv Galina², Vinichuk Mariia³

¹ Doctor of science (Economics), professor, professor of management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail.: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

² Doctor of Science (Economics), professor, professor of marketing and logistics department, National University "Lviv Polytechnic", Lviv, Ukraine, e-mail.: galinamyskiv@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9315-8859>

³ PhD (Economics), associate professor, associate professor of finance and accounting department, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail.: vinichukm@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6588-1254>

Анотація. Мета статті полягає в обґрунтуванні теоретико-прикладних засад щодо аналізу стану та проблем використання економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів та оцінювання їх впливу на рівень фінансової злочинності України. Поява значних дестабілізуючих чинників розвитку світових фінансово-економічних відносин зумовили нестабільність національної економіки та значні деструктивні зміни суспільно-політичного характеру. Дестабілізація більшості процесів та явищ зумовила необхідність пошуку нових шляхів та методів ведення господарської діяльності поза офіційним сектором економіки. Як наслідок, інтенсифікувалися процеси мінізації економіки та акумуляції значних обсягів нелегально одержаних капіталів, що потребують узаконення та залучення в офіційний обіг. Зважаючи на окреслені тенденції поглибилися процеси легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, та активізувалася фінансова злочинність. У статті визначено сутність та особливості фінансової злочинності в Україні, проаналізовано динаміку фінансової злочинності та окреслено її вплив на рівень якості життя населення. Встановлено, що визначення обсягів фінансових злочинів є достатньо проблематичним завданням, оскільки офіційною статистикою такі злочини не фіксуються, а факти їх вчинення важко довести. Обґрунтовано доцільність застосування при оцінюванні обсягів фінансової злочинності економіко-математичних методів та моделей, зокрема, кореляційно-регресійного аналізу, нелінійного програмування за моделлю Хорла та методів прогнозування. Доведено важливість дослідження впливу факторів на основні показники, що характеризують стан і тенденції фінансових злочинів в Україні. За допомогою економіко-математичних методів та моделей охарактеризовано взаємозв'язок та взаємовплив фінансових злочинів на рівень якості життя населення, що доводить актуальність таких досліджень в подальшому.

Ключові слова: фінансові злочини, економіко-математичні методи, модель, економічний розвиток, економічний аналіз.

Формули: 1; рис.: 3; табл.: 0; бібл.: 11

Annotation. The purpose of the article is to substantiate the theoretical and applied principles for the analysis of the state and problems of using economic and mathematical methods and models in the study of financial crimes and assess their impact on the level of financial crime in Ukraine. The emergence of significant destabilizing factors in the development of world financial and economic relations has led to instability of the national economy and significant destructive changes of socio-political nature. The destabilization of most processes and phenomena has necessitated the search for new ways and methods of doing business outside the formal sector of the economy. As a result, the processes of shadowing the economy and the accumulation of significant amounts of illegally obtained capital, which need to be

legalized and put into official circulation, have intensified. Taking into account the outlined tendencies, the processes of legalization of proceeds from crime have deepened and financial crime has intensified. The article identifies the essence and features of financial crime in Ukraine, analyzes the dynamics of financial crime and outlines its impact on the quality of life. It has been established that determining the amount of financial crimes is quite a problematic task, as official statistics do not record such crimes, and the facts of their commission are difficult to prove. The expediency of using economic-mathematical methods and models in estimating the volume of financial crime, in particular, correlation-regression analysis, nonlinear programming according to the Horl model and forecasting methods is substantiated. The importance of studying the influence of factors on the main indicators that characterize the state and trends of financial crimes in Ukraine is proved. Using economic and mathematical methods and models, the relationship and interaction of financial crimes on the quality of life of the population is characterized, which proves the relevance of such research in the future.

Key words: financial crimes, economic and mathematical methods, model, economic development, economic analysis.
Formulas: 1; fig.: 3; tabl.: 0; bibl.: 11

Постановка проблеми. Посилення процесів глобалізації, євроінтеграційний вектор розвитку України та інтенсифікація впливу дестабілізуючих чинників соціально-економічного розвитку країни на економіку й суспільно-політичну сферу зумовлюють значні диспропорції функціонування фінансово-економічного сектора держави, що провокує активізацію фінансової злочинності. Зростання обсягів тіньових капіталів та необхідність їх узаконення поглиблюють проблему дослідження їх реального стану й тенденцій. Виникають значні неточності та перешкоди при виявленні та оцінюванні злочинно одержаних капіталів, що потребує залучення до даної проблематики економіко-математичного інструментарію виявлення та дослідження їх обсягів, а також нових методів економічного аналізу їх стану та тенденцій. В даному контексті актуалізується доцільність розширення сфери застосування економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів завдяки їх можливостям комплексного підходу до аналітичного осмислення інформації про нелегальні грошові потоки, її систематизації, узагальнення та оброблення з метою ефективної протидії фінансовій злочинності.

Водночас, доцільність використання економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів, актуалізується аналітичною системою теоретико-пізнавального категоріального апарату, методів, способів та прийомів діалектики, що дозволяє ефективно впливати на явища й процеси

розвитку національної економіки, які, зважаючи на неточність й недостатність інформації, неможливо кількісно виміряти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемні аспекти дослідження використання економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів обумовлені необхідністю їх оцінювання в умовах невизначеності, що потребує застосування методик нечітких множин, яка запропонована Лотфі Заде [1] та полягає у виявленні можливостей найточніше формалізувати свої нечіткі уявлення щодо аналізованого предмета або явища шляхом трансформації мови слів у кількісні оцінки.

Зауважимо, що економіко-правова категорія «фінансові злочини» мало досліджена, а, зважаючи на обсяги їх вчинення, виникає необхідність їх ґрунтовного визначення, достеменного вивчення факторів, що зумовлюють їх інтенсифікацію, а також методи зниження впливу на національну економіку.

Очевидно, що проблема використання економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів перебували в центрі уваги як науковців, так і практиків. Зокрема, над її вирішенням працювали й працюють О. Янковий [2; 3], який довів доцільність застосування багатовимірних статистичних методів, що сприяє проведенню зіставлень багатовимірних об'єктів. До даної групи відносяться методи кластерного, таксономічного, факторного й дискримінантного аналізу та вважають методами математичної статистики.

Натомість, В. Руденко [4] наголошує на важливості використання під час оцінювання економічних процесів таких методів як економетричні, а саме регресію та кореляцію, що дозволяють прослідкувати вплив чинників та взаємозв'язок процесів і явищ, з'ясувати деструктивні зміни та їх взаємозалежності.

Ще однією групою методів, за допомогою яких доцільно проводити дослідження фінансової злочинності в Україні, є методи математичного програмування, до яких відноситься лінійне та нелінійне програмування. В даному контексті І. Гуран та О. Гутік [5] стверджують, що завдяки побудові лінійних та нелінійних функцій одержується можливість визначення системного зв'язку між показниками, що характеризують стан і тенденції економічних явищ і процесів.

М. Копитко, М. Вінічук та М. Верескля [6] систематизували основні економіко-математичні методи та моделі, за допомогою яких стає можливим дослідження взаємозв'язків процесів і явищ в економіці, зокрема пропонують використовувати кореляційно-регресійний аналіз, методику нечіткої логіки, нелінійного програмування та векторної авторегресії.

При цьому, вагомого значення набуває визначення сутності фінансових злочинів та необхідності їх оцінювання за допомогою економіко-математичних методів. Зауважимо, що фінансова злочинність в Україні має транснаціональний характер та важко піддається дослідженням, оскільки виходить за межі країни й має складний механізм вчинення, про що свідчить інтенсифікація використання світової банківської системи у злочинних цілях, офшорних юрисдикцій та вчинення шахрайських дій.

В. Авдійський [7, с. 36] фінансовими злочинами вважає систематичну протиправну діяльність, яка загрожує інтересам держави, економіці та суб'єктам господарювання й передбачає одержання неправомірної вигоди.

З. Варналій, Я. Жаліло та М. Флейчук [8, с. 96–111] стверджують, що фінансова злочинність є наслідком ведення тіньової економічної діяльності, чинниками її розвитку та використання фінансових систем і відносин з метою особистого збагачення.

Однак, не заперечуючи наявних наукових розробок в даній сфері, досі залишається невирішеною проблема оцінювання обсягів фінансової злочинності та акумульованих тіньових капіталів в Україні. Це і обумовило вибір теми дослідження.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в обґрунтуванні теоретико-прикладних засад щодо аналізу стану та проблем використання економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів та оцінювання їх впливу на рівень фінансової злочинності України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Утворення та розвиток інтегрованої міжнародної фінансової системи створили сприятливі умови для фінансової злочинності, обсяги якої постійно зростають, а нові види фінансових злочинів посилюють свій вплив на соціально-економічний розвиток України. Як наслідок, виникають проблеми одержання достовірних і точних даних щодо вчинення фінансових злочинів та їх кількісного й якісного відображення.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку, під впливом макроекономічної нестабільності, суспільно-політичної кризи та військового вторгнення Російської Федерації, відкрилися нові можливості для вчинення злочинів у фінансово-економічній сфері держави, фінансова злочинність активізувалася, а обсяги здійснення неправомірних дій щодо фінансової системи стабільно зростають. Безумовно, виникає необхідність проведення оцінок фінансової злочинності, що можна досягнути завдяки використанню економіко-математичних методів і моделей.

Дослідження тенденцій фінансової злочинності в Україні впродовж 2016–2020 рр. (рис. 1), які узагальнені Офісом Генерального Прокурора України [9], свідчить про тенденції щодо її зростання, зокрема, таких видів фінансових злочинів як легалізація (відмивання) майна, що одержане злочинним шляхом (із 159 злочинів у 2016 р. до 348 злочинів у 2020 р. – на 118,87 %) та шахрайства з фінансовими

ресурсами (із 63 злочинів у 2016 р. до 142 злочинів у 2020 р. – на 125,40 %).

Натомість, позитивні зміни зафіксовано щодо фінансових злочинів податкового характеру, а саме кількість ухилень від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) скоротилося із 1203 злочинів у 2016 р. до 910 злочинів у 2020 р. – на 24,36 %.

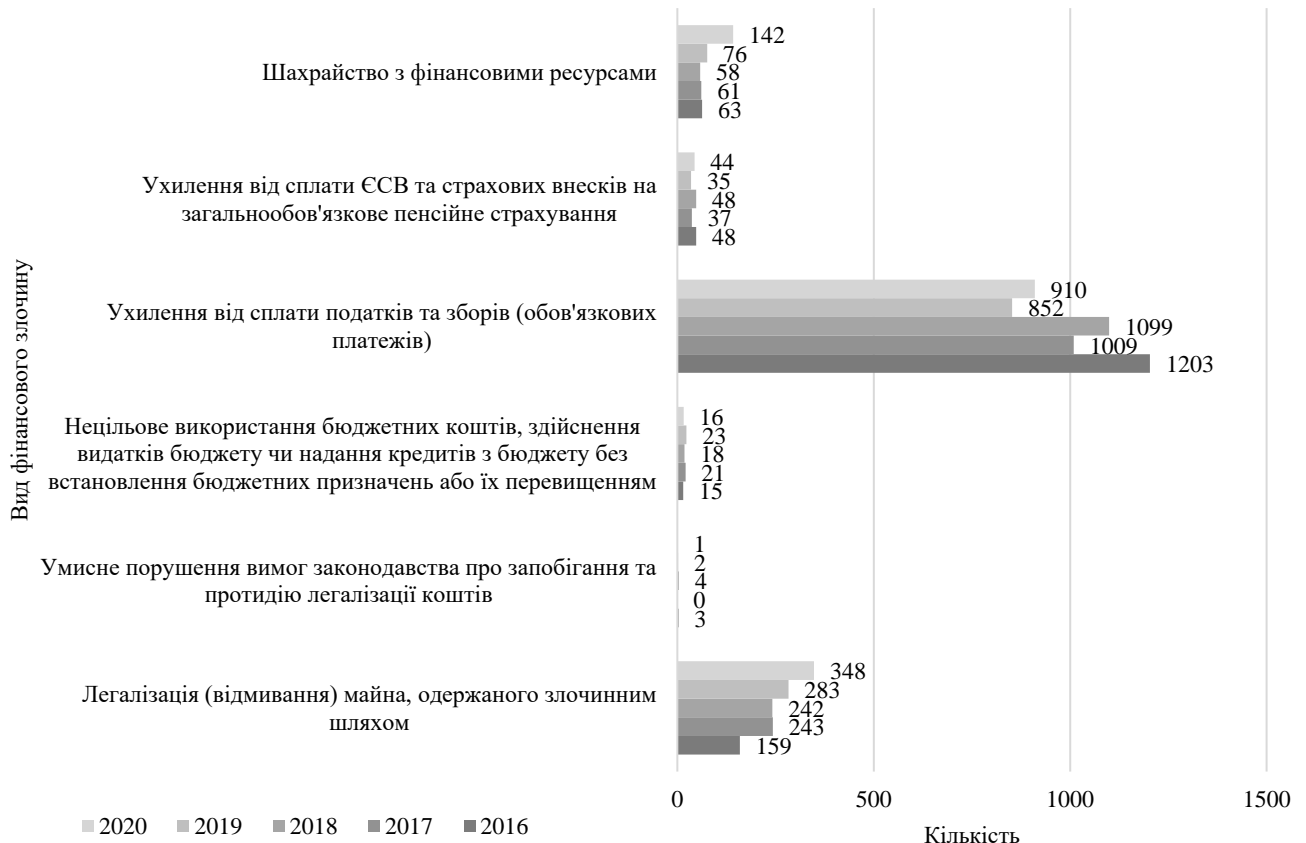

Рис. 1. Динаміка фінансової злочинності в Україні у 2016–2020 рр.

Джерело: розраховано за даними [9]

Однак, одержані результати дослідження говорять про значну частку у структурі фінансових злочинів саме податкових злочинів, кількість яких, попри стабільне зниження, залишається достатньо великою. Варто зауважити, що фінансові злочини, пов'язані із ухиленням від оподаткування, вчиняються суб'єктами господарювання у випадках приховування реальних обсягів виробництва та результатів діяльності з метою одержання додаткових прибутків та неправомірної вигоди, що зумовлено, з однієї сторони, посиленням податкового навантаження на них зі сторони держави, а з іншої –

прагненнями підвищити рівень якості життя, який, за оцінками міжнародних організацій, впродовж 2012–2021 рр. не має стійкої тенденції (рис. 2), а в період із 2012 р. до 2015 р. характеризується катастрофічним значенням.

Водночас, період 2016–2021 рр. оцінюється висхідним трендом на фоні зростання кількості фінансових злочинів, що доводить прямо пропорційну залежність рівня якості життя населення із зростанням фінансової злочинності: при зростанні кількості фінансових злочинів спостерігається покращення якості життя населення в країні.

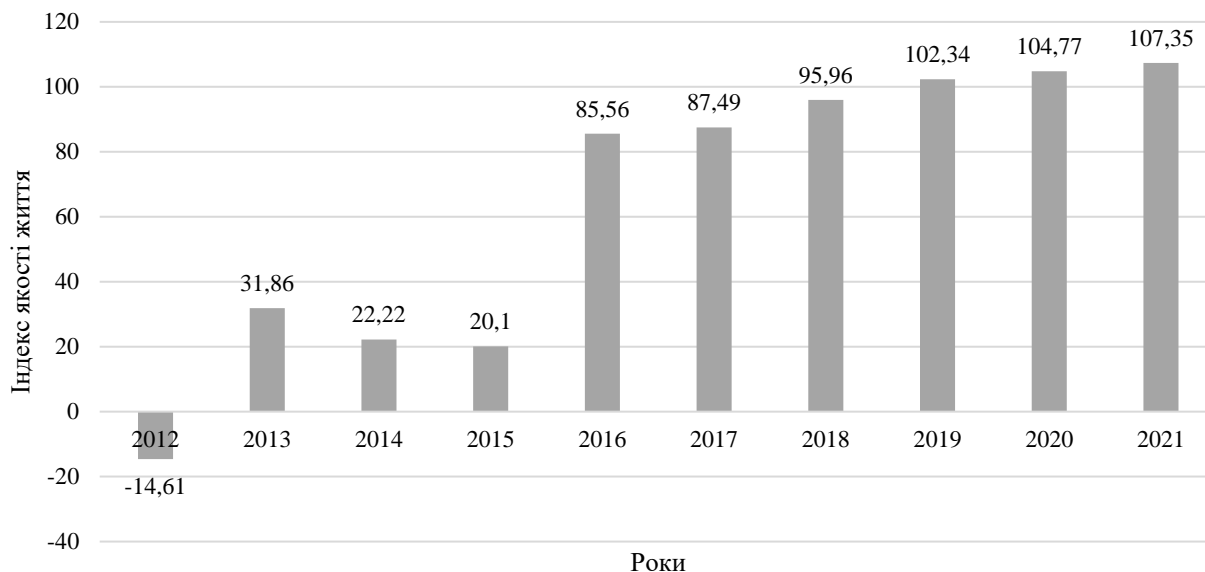

Рис. 2. Динаміка індексу якості життя в Україні у 2012–2021 рр.

Джерело: розраховано за даними [10]

Проте варто констатувати, що позитивний економічний ефект за таких обставин буде прослідковуватися лише в короткостроковому періоді, а в стратегічній перспективі окреслені деформації призведуть до виникнення низки дестабілізуючих чинників соціально-економічного розвитку України, серед яких першочергового значення набуває зростання рівня тіньової економічної діяльності, корупції та посилення бідності більшості населення.

Зазначена гіпотеза підтверджується результатами проведеного кореляційно-регресійного аналізу впливу тіньової економіки, корупції та бідності на рівень якості життя населення (рівняння 1), який проведений за допомогою програмного пакету Statistica 7,0.

$$Y = -166,89 + 0,63 x_1 - 0,24 x_2 - 0,15 x_3, \quad (1)$$

де: Y – рівень якості життя населення; x_1 – індекс сприйняття корупції; x_2 – рівень тіньової економіки; x_3 – рівень бідності населення.

Зазначимо, що кореляційно-регресійний аналіз дозволив визначити стохастичну залежність між параметрами економічної моделі, при якій кожному значенню

показників, які обрано як фактори впливу, відповідає декілька значень результативного показника. Крім того, завдяки проведеному кореляційно-регресійному аналізу стало можливим виявити форми та щільність зв'язку між параметрами рівня якості життя населення, який прийнято за результативний показник, а показниками-факторами вважаються: індекс сприйняття корупції, рівень тіньової економіки та рівень бідності населення. Необхідні розрахунки проведені з використанням програмного пакету Statistica, 6,0.

Як доводять результати проведених досліджень з використанням технології кореляційно-регресійного аналізу, зв'язок між аналізованими показниками характеризується як міцний, про що свідчить коефіцієнт кореляції $R = 0,905$, а статистична значущість моделі підтверджується значенням F – критерію Фішера $F(9,09) = 23,22$. При цьому, деталізація впливу визначених факторів на рівень якості життя населення дозволяє стверджувати, що зростання індексу сприйняття корупції (яке фактично свідчить про зниження її рівня в країні) має позитивний (прямо пропорційний) вплив на рівень якості життя населення, що підтверджує показник регресії $+0,63$. Щодо впливу таких показників як рівень тіньової

економіки та рівень бідності населення, то прослідковується обернено пропорційний зв'язок: зниження їх значення спричинює зростання рівня якості життя населення, про що свідчать відповідні показники регресії 0,24 та 0,15.

Встановлення системного зв'язку між обраними показниками підтверджується також результатами досліджень з використанням статистичного пакету CurveExpert 5,0 за допомогою інструментів нелінійного програмування (синусоїдальна модель) (рис. 3).

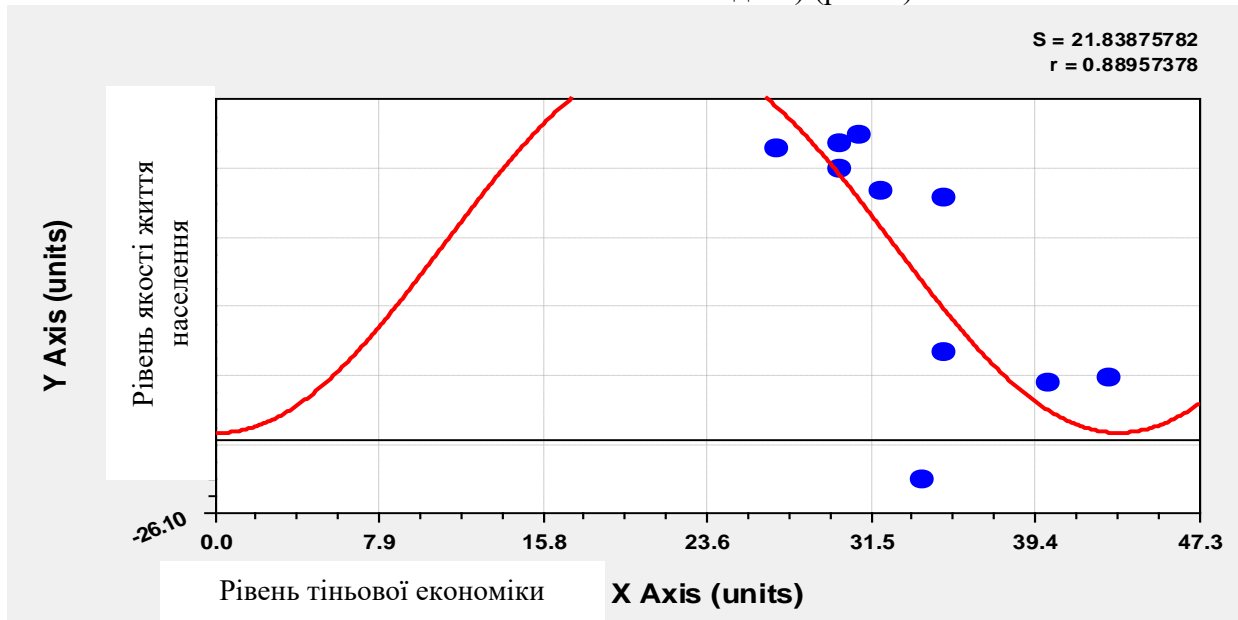

Рис. 3. Взаємозв'язок між рівнем тіньової економіки (x) та рівнем якості життя населення (Y) в Україні у 2012–2021 рр. (нелінійне програмування – синусоїдальна модель)

$$Y = 68,28 + 65,99 \operatorname{bcos}(0,15x - 3,16), \quad (2)$$

де: Y – рівень якості життя населення; x – рівень тіньової економіки.

Джерело: розраховано за даними [10; 11]

Проведені емпіричні оцінки взаємозв'язку між рівнем тіньової економіки (x) та рівнем якості життя населення (Y) в Україні у 2012–2021 рр., дозволяють констатувати пряму залежність рівня якості життя населення від зростання рівня тіньової економіки ($R=0,889$). Зазначені тенденції доводять, що зростання рівня тіньової економіки зумовлює зниження рівня життя населення.

Отже, зростання кількості фінансових злочинів в Україні має негативний вплив на показники її соціально-економічного розвитку та поглиблює процеси тінізації економіки, стимулює зростання масштабів корупції та бідності населення, а також знижує рівень якості його життя, а економіко-математичні методи і моделі дозволяють деталізувати дослідження стану й тенденцій фінансової злочинності в

Україні та визначити її вплив на рівень життя населення.

Висновки. Таким чином, дослідження теоретико-прикладних засад щодо аналізу стану та проблем використання економіко-математичних методів та моделей в дослідженні фінансових злочинів доводять обґрунтованість та необхідність їх використання у умовах поглиблення ризиків глобальної депресії.

Основною особливістю фінансової злочинності в Україні є її транснаціональний характер та різноманітність методів і способів вчинення фінансових злочинів. Доведені зростаючі тенденції щодо динаміки фінансової злочинності та її істотного впливу на рівень якості життя населення свідчать про невирішеність проблеми протидії фінансовій злочинності. Встановлено, що значні труднощі існують

при оцінюванні реальних обсягів фінансової злочинності, оскільки офіційною статистикою такі злочини не фіксуються, а факти їх вчинення важко довести, тому запропоновано застосування при їх оцінюванні економіко-математичні методи та моделі, зокрема, кореляційно-регресійний аналіз, нелінійне програмування за моделлю Хорла та методи прогнозування.

The research was carried out within the framework of funding by Polish Academy of Sciences (PAS) and the National Academy of Sciences of the United States (2022)

Література:

1. Лотфі Заде Нечітка множина. Вікіпедія – вільна енциклопедія. 2022. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D1%87%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D0%B0
2. Янковий О. Г. Багатомірний аналіз в системі Statistica : монографія. Одеса: Оптім, 2001. 216 с.
3. Янковий О. Г. Латентні ознаки в економіці: монографія. Одеса: Атлант, 2015. 168 с.
4. Руденко В. Математична статистика : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 304 с.
5. Гуран І. Й., Гутік О. В. Математика для економістів-міжнародників: підручник. Київ : Знання, 2008. 388 с.
6. Копитко М. І., Вінічук М. В., Верескля М. Р. Економіко-математичні методи та моделі в системі зміцнення соціальної компоненти економічної безпеки України. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*, 2017. №2 (23). С. 302–312
7. Авдійський В. І. Тіньова економіка і економічна безпека держави: навчальний посібник. Москва : Альфа-М, 2010. 496 с.
8. Варналії З. С., Жаліло Я. А. та Флейчук М. І. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія. Київ : НІСД, 2006. 576 с.
9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2020 рр. Офіційна сторінка Офісу Генерального Прокурора України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=114140&li_bid=100820#.
10. Quality of Life Index by Country, 2012–2021. URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2021&msclid=7b13595fbbf011ecb1b0caa38c0ba637
11. Тіньова економіка: загальні тенденції січень–вересень 2021 року: аналітична записка Міністерства економіки України. Київ, 2022. 14 с. URL: <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki&showArchive=true>.

References:

1. Lotfi Zade. (2022). “Fuzzy set”, Wikipedia is a free encyclopedia, retrieved from : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D1%87%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D0%B0.
2. Yankovy, O. G. (2001), *Bahatomirnyy analiz v systemi Statistica* [Multidimensional analysis in the Statistica system], Opium, Odesa, Ukraine, 216 p.
3. Yankovy, O. G. (2015), *Latentni oznaky v ekonomitsi* [Latent features in economics], Atlant, Odesa, Ukraine, 168 p.
4. Rudenko, V. (2012), *Matematychna statystyka* [Mathematical statistics], Center for Educational Literature, Kyiv, Ukraine, 304 p.
5. Guran, I. Y. and Gutik, O. V. (2008), *Matematyka dlya ekonomistiv-mizhnarodnykiv* [Mathematics for international economists], Knowledge, Kyiv, Ukraine, 388 p.
6. Kopytko, M. I., Vinichuk, M. V. and Veresklya, M. R. (2017), «Economic and mathematical methods and models in the system of strengthening the social component of economic security of Ukrain», *Finansovo-kredytna diialnist: problemy teorii ta praktyky*, №2 (23), pp. 302–312.
7. Avdiysky, V. I. (2010), *Tin'ova ekonomika i ekonomichna bezpeka derzhavy: navchal'nyy posibnyk* [Shadow economy and economic security of the state: a textbook], Alfa-M, Moscow, 496 p.
8. Varnaliy, Z. S., Zhalilo, Ya. A. and Fleichuk, M. I. (2006), *Tin'ova ekonomika: sutnist', osoblyvosti ta shlyakhy lehalizatsiyi* [Shadow economy: essence, features and ways of legalization], NISS, Kyiv, Ukraine, 576 p.
9. Official website of the Office of the Prosecutor General of Ukraine (2021), The Unified Report on Criminal Offenses for 2016–2020, retrived from : https://www.gp.gov.ua/en/stat_n_st?dir_id=114140&li_bid=100820#.
10. Quality of Life Index by Country, 2012–2021, retrived from : https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2021&msclid=7b13595fbbf011ecb1b0caa38c0ba637.
11. Shadow economy: general trends January–September 2021: analytical note of the Ministry of Economy of Ukraine. Kyiv, 14 p., retrived from : <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki&showArchive=true>.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2022 р.

УДК 658

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-40-43

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА, ЯК НАЙВИЩА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ

Правдивець О.М.

к. військ.н, доцент кафедри фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту менеджменту безпеки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна,
e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

ECONOMIC SECURITY AS THE SUPREME FUNCTION OF THE STATE

Pravdyvets Oleksandr

PhD (Military), associate professor of financial and economic security department of the Research and Training Institute of Business Management, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: pravd72@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

Анотація. У статті проведено аналіз останніх досліджень і публікацій присвячених вирішенню проблеми теоретичних основ економічної безпеки держави, зокрема дослідження загальної проблеми теорії економічної безпеки з уточнення визначення поняття "економічна безпека", з урахуванням вимог статті 17 Конституції України. Метою статті є уточнення визначення поняття "економічна безпека", з урахуванням вимог статті 17 Конституції України. За результатами дослідження запропоновано розглядати категорію "економічна безпека", як функцію – цілеспрямовану діяльність держави спрямовану на забезпечення сталого функціонування національної безпеки її соціально-економічного розвитку та економічного добробуту громадян. Разом з тим, у статті запропоновано нормативно закріпити зазначену категорію для чого розробити Закон України "Про основи економічної безпеки України". Проведене дослідження надало можливість уточнити визначення поняття "економічна безпека", як найвищої функції держави та визначити подальші напрями дослідження загальної проблеми, якими можуть бути питання пов'язані з подальшим удосконаленням понятійно-категоріально апарату, необхідного для розвитку теорії економічної безпеки. Крім того, використання результатів дослідження, дозволить: розробити понятійний апарат, для подальшого наукового, методологічного та методичного забезпечення економічної безпеки та функціонування системи економічної безпеки; надати науково-обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази з питань економічної безпеки.

Ключові слова: економічна безпека, безпека, держава, підприємство.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 15

Annotation. This article contains an analysis of the recent studies and publications on the theoretical principles of the state economic security, specifically, it focuses on the overarching problem of the economic security theory to clarify the idea of "economic security" with regard to Article 17 of the Constitution of Ukraine. The purpose of the article is to clarify the definition of the concept of "economic security", taking into account the requirements of Article 17 of the Constitution of Ukraine. Based on the study findings, we are proposing to view the category of "economic security" as a function – targeted actions of the state aimed to enable the sustainable operation of its national security, social and economic development, and economic wellbeing of its people. At the same time, the article proposes to provide legislative grounds for this category and, for this purpose, prepare the Law of Ukraine on the Principles of Economic Security of Ukraine. This study contributed to producing a clarified definition of "economic security" as the supreme function of the state, as well as to defining further areas for researching the general problem, which could include further enhancement of the notions and categories required for the development of the economic security theory. Findings of the study will also contribute to: developing the conceptual framework for the future academic, methodological and methodical support of economic security and functioning of the economic security system; producing academically grounded recommendations how to enhance the economic security regulations.

Key words: economic security, security, state, enterprise.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 15

Постановка проблеми. Відповідно до статті 1 Конституції України [1] Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. При цьому, наявність суверенітету для

державної влади є необхідною передумовою реалізації органами державної влади покладених на них завдань і функцій [2].

Однією із найвищих функцій держави, що визначені у статті 17 [1], разом із захистом суверенітету і територіальної цілісності України, інформаційної безпеки є забезпечення її економічної безпеки.

Разом з тим, поняття “економічна безпека” у законодавстві України нормативно не закріплене, що не надає можливості належним чином оперувати цією дефініцією, як науковою категорією у ході проведення наукових досліджень в сфері економічної безпеки.

Крім того, в умовах глобалізації роль економічної безпеки суттєво зростає, а в розвинутих країнах світу виступає ключовим напрямом діяльності держави [3].

Отже, визначення (уточнення) поняття «економічна безпеки», як найвищої функції держави є актуальним науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми теоретичних основ економічної безпеки держави, регіонів, окремих галузей економіки, а також дослідження питань, пов'язаних з цією проблемою, відображені в наукових працях багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених: З. Варналія, О. Власюка, А. Денисов, Я. Кіпчарської, Козловського, Н. Кантора, В. Мунтіяна, В. Трача, В. Шлемко, та ін.

Наукові праці зазначених вчених [1] – [14] мають велику наукову і практичну значимість, вони сформували методологічну основу даної проблеми і у своїй сукупності створили надійну теоретичну базу для подальших досліджень.

Разом з цим, аналіз наукових праць показав, що категорія “економічна безпека” займає майже центральне місце у зазначеній галузі, при цьому численні результати наукових досліджень відображають різні погляди вчених щодо сутності поняття “економічна безпека” але підходи щодо розгляду поняття як функції держави потребує подальшого дослідження.

Не вирішеною частиною загальної проблеми теорії економічної безпеки є уточнення визначення поняття “економічна

безпека”, з урахуванням вимог статті 17 Конституції України.

Формулювання цілей статті. Глибоке розуміння сутності категорії “економічна безпека” має велике значення для правильного розуміння процесів та явищ, визначення завдань і функцій органів, які забезпечують функціонування системи економічної безпеки, доцільності їх структури, наукового, методологічного та методичного супроводження процесів пов'язаних з її організацією та забезпеченням.

Метою статті є уточнення визначення поняття “економічна безпека”, з урахуванням вимог статті 17 Конституції України.

Вирішення зазначеного наукового завдання, дозволить:

- розробити понятійний апарат, для подальшого наукового, методологічного та методичного забезпечення економічної безпеки та функціонування системи економічної безпеки;
- надати науково-обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази з питань економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У економічній теорії широко застосовується поняття “економічна безпека”, але на законодавчому рівні це поняття законодавчо не закріплено.

Визначення цього поняття знайшло своє відображення у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 12.10.2013 № 1277 [15]. Відповідно до [15] економічна безпека - це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Аналіз згаданого визначення категорії “економічної безпеки” зводиться до стану, але виходячи з того, що відповідно до [1] – це найвища функція держави. Відповідно

до [15] функція (*лат. Function – виконання, звершення*) – робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось, повинність, місія.

Виходячи із змісту поняття функції можливо дійти до висновку, що поняття “економічна безпека держави” слід розглядати, а як роботу (процес) – сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату.

Тобто, поняття “економічна безпека держави” можливо розглядати як цілеспрямовану діяльність держави. У цьому випадку, відповідно до [15] держава – може розглядатися як сукупність адміністративних органів влади та правових норм, що визначають їх функціонування.

Таким чином, ураховуючи [1] можливо запропонувати такий варіант визначення “економічної безпеки держави”, це цілеспрямована діяльність центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування спрямована на забезпечення сталого функціонування національної економіки держави її соціально-економічного розвитку та економічного добробуту громадян.

Разом з тим, відповідно до статті 19 [1] органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Водночас базовий Закон України, який би нормативно закріпив поняття “економічна безпека держави” – відсутній.

Отже, для реалізації вищезазначеної функції держави необхідно розробити Закон України “Про основи економічної безпеки” в якому на законодавчому рівні закріпити поняття економічна безпека.

Нормативне закріплення категорії “економічна безпека держави” визначеної у статті надасть можливість впорядкувати понятійний апарат, класифікацію видів економічної безпеки, забезпечити їх нормативно-правове врегулювання,

розпочати роботу по формуванню методики та методології економічної безпеки.

Висновки. Проведене дослідження надало можливість уточнити визначення поняття “економічна безпека держави”, як її найвищої функції та визначити подальші напрями дослідження загальної проблеми, якими можуть бути питання пов'язані з подальшим удосконаленням понятійно-категоріально апарату, необхідного для розвитку теорії економічної безпеки.

Література:

1. Конституція України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кантор Н. Ю. Забезпечення економічної безпеки, як основна функція української держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. №6. Том 2. С. 64–67. URL : http://apnl.dnu.in.ua/6_2018/tom_2/18.pdf.
3. Козловський С. В. Теоретико-методологічні підходи до визначення категорії “Економічна Безпека” та складових економічної безпеки України. *Економіка та держава*. № 6/2016. С. 37–42. URL : <http://39www.economy.in.ua/>
4. Варналій З. С., Буркальцева Д. Д., Саєнко О. С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення. Київ: Знання України, 2011. 299 с.
5. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку. Київ : Нац. інт пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України, 2012. 48 с.
6. Денисов А. І. Економічна безпека держави: завдання господарсько-правового забезпечення. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : *Економічна теорія та право*. 2014. № 2. С. 197-206. URL : http://nbuv.gov.ua/jpdf/Vnyua_etp_2014_2_22.pdf/.
7. Кіпчарська Я. М. Економічна безпека підприємства: суть, зміст, складові її забезпечення. *Наукові записки*. 2013. № 2. С. 63-72. URL : http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nz_2013_2_11.pdf.
8. Мунтіян В. І. Економічна безпека України. Київ: КВЦ, 1999. 462 с.
9. Трач В. О. Економічна безпека в умовах ринкових трансформацій. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2011. №1. С. 228—234.
10. Циглик І. І., Паневник Т. М. Економічна безпека підприємства в системі внутрішнього економічного механізму. *Економіка*. 2007. №8. С. 3-5.
11. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення: монографія. Київ : НІСД, 1997. 144 с.

12. Набиванець І. Р. Етимологія та сутність категорії “економічна безпека”. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2014. Вип. 24.4. С. 371-377. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/nvnlту_2014_24.4_63.pdf.

13. Дудін М. М. Економічна безпека підприємництва як необхідний системний засіб боротьби з економічною злочинністю. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 55-65. URL : http://nbuv.gov.ua/jpdf/VKhnuvs_2014_2_9.pdf.

14. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 12.10.2013 № 1277. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>.

15. Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Функція>.

References:

1. Constitution of Ukraine (2022), retrieved from : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

2. Kantor, N. Yu. (2018), “Ensuring economic security as the main function of the Ukrainian state”, *Aktualni problemy vitchyznanoi yurysprudentsii*, №6, part 2, pp. 64–67, retrieved from : http://apnl.dnu.in.ua/6_2018/tom_2/18.pdf.

3. Kozlovskiy, S. V. (2016), “Theoretical and methodological approaches to the definition of the category "Economic Security" and the components of economic security of Ukraine”, *Ekonomika ta derzhava*, № 6/2016, pp. 37–42, retrived from : <http://39www.economy.in.ua/>.

4. Varnalii, Z. S. Burkaltseva, D. D. and Saienko, O. S. (2011), *Ekonomichna bezpeka Ukrainy: problemy ta priorityety zmitsnennia* [Economic security of Ukraine: problems and priorities of strengthening], Znanna, Kyiv, Ukraine, 299 p.

5. Vlasiuk, O. S. (2012), *Teoriia i praktyka ekonomichnoi bezpeky v systemi nauky pro ekonomiku* [Theory and practice of economic security in the system of economic science], Nats. int probl. mizhnar. bezpeky pry Radi nats. bezpeky i oborony Ukrainy, Kyiv, Ukraine, 48 p.

6. Denysov, A. I. (2014), “Economic security of the state: the task of economic and legal support”, *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Seriiia :

Ekonomichna teoriia ta parvo, № 2, pp. 197-206, retrived from : http://nbuv.gov.ua/jpdf/Vnyua_etp_2014_2_22.pdf/.

7. Kipcharska, Ya. M. (2013), “Economic security of the enterprise: essence, content, components of its provision”, *Naukovi zapysky*, № 2, pp. 63-72, retrieved from : http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nz_2013_2_11.pdf.

8. Muntian, V. I. (1999), *Ekonomichna bezpeka Ukrainy* [Economic security of Ukraine], KVIITs, Kyiv, Ukraine, 462 p.

9. Trach, V. O. (2011), “Economic security in conditions of market transformations”, *Yevropeiskiy vektor ekonomichnoho rozvytku*, №1, pp. 228-234.

10. Tsyhlyk, I. I. and Panevnyk, T. M. (2007), “Economic security of the enterprise in the system of the internal economic mechanism”, *Ekonomika*, №8, pp. 3-5.

11. Shlemko, V. T. and Binko, I. F. (1997), *Ekonomichna bezpeka Ukrainy: sutnist i napriamky zabezpechennia* [Economic security of Ukraine: essence and directions of provision], NISD, Kyiv, Ukraine, 144 p.

12. Nabyvanets, I. R. (2014), “Etymology and essence of the category "economic security"”, *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, vol. 24.4, pp. 371-377, retrieved from : http://nbuv.gov.ua/jpdf/nvnlту_2014_24.4_63.pdf.

13. Dudin, M. M. (2014), “Economic security of entrepreneurship as a necessary systemic means of combating economic crime”, *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnurishnikh sprav*, № 2, pp. 55-65, retrieved from : http://nbuv.gov.ua/jpdf/VKhnuvs_2014_2_9.pdf.

14. The Verkhovna Rada (2013), The Law of Ukraine “On the approval of Methodological recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine”, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>.

15. Wikipedia (2022), retrieved from : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Функція>.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2022 р.

УДК 336.64:338.27

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-44-52

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ: МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Румик І.І.¹, Пулипенко О.О.²

¹ д.е.н., професор, професор кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: rumykii@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3943-639X>

² к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів та обліку, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ, Україна, тел.: (044)-529-05-16, e-mail: pylypenko.olha@tnu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3997-9108>

FINANCIAL SUPPORT OF ENTERPRISES: POSSIBILITIES OF USING COGNITIVE MODELING

Rumyk Ihor¹, Pylypenko Olha²

¹ Doctor of Science (Economics), professor, professor of national economy and finance department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: rumykii@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3943-639X>

² PhD (Economics), associate professor, associate professor of Finance and Accounting Department, V.I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv, Ukraine, e-mail: pylypenko.olha@tnu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3997-9108>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актуальних питань фінансового забезпечення підприємств в системі антикризового управління за допомогою методів когнітивного моделювання. Здійснено теоретичний аналіз методичних підходів до організації фінансового забезпечення. Досліджено складові системи фінансового забезпечення підприємства. Представлена структурно-логічна схема взаємозв'язків між компонентами системи фінансового забезпечення. Обґрунтовано доцільність використання комплексного підходу при дослідженні фінансового забезпечення підприємств. Методологічну основу дослідження склав когнітивний метод моделювання, за допомогою якого визначено чинники впливу на систему фінансового забезпечення підприємства, виявлено зв'язки між ними та побудовано модель у формі когнітивної карти. Це дозволило провести сценарний аналіз, виявити характер зміни моделі і визначити два основні профілюючі компоненти системи: власні кошти підприємства та кошти іноземних інвесторів. Досліджено та розкрито суперечності і відмінності сучасних наукових підходів до трактування теоретичних і практичних положень з питань фінансового забезпечення та когнітивних методів моделювання діяльності підприємств. На основі цього запропоновано використання сучасних методів управління підприємствами у кризових умовах здійснення діяльності, які базуються на методах когнітивного моделювання. Такі підходи дозволяють дослідити можливі сценарії виникнення кризових ситуацій на підприємствах і визначити шляхи їх подолання. Проаналізовано сім компонентів фінансового забезпечення підприємства. Побудована матриця суміжності та когнітивна карта моделювання системи фінансового забезпечення. Проведено імпульсне моделювання впливу заданих компонентів та визначено рівень їх впливу на систему фінансового забезпечення підприємства. Результати когнітивного моделювання впливу факторів на фінансове забезпечення підприємств можуть бути використані для розробки стратегії їх розвитку в умовах динамічних змін економіки.

Ключові слова: фінансове забезпечення, антикризове управління, система, модель, матриця, когнітивна карта, сценарний аналіз.

Формули: 0; рис.: 4; табл.: 2; бібл.: 15

Annotation. The article is devoted to the research of actual problems of financial support of enterprises in the anti-crisis management system using cognitive modeling methods. A theoretical analysis of methodical approaches to the organization of financial support was carried out. The components of the company's financial support system were studied. The structural and logical scheme of relationships between the components of the financial support system is presented. The expediency of using a complex approach in researching the financial support of enterprises is substantiated. A systematic method was used to investigate scientific and methodological approaches to the analysis of the classical model of financial rehabilitation, which consists of four stages: quantitative assessment, forecasting of crisis trends, development of a set of management decisions to eliminate the crisis and coordination procedures and controls. Using the method of system analysis, theoretical and methodological approaches to understanding the importance of conceptual principles of crisis management of the enterprise are evaluated. The methodological basis of the research was the cognitive modeling method, which was used to determine the factors influencing the financial support system of the

enterprise, identified the connections between them, and built a model in the form of a cognitive map. This made it possible to conduct a scenario analysis, identify the nature of the model change and determine the two main profiling components of the system: the company's own funds and the funds of foreign investors. Contradictions and differences of modern scientific approaches to the interpretation of theoretical and practical provisions on issues of financial support and cognitive methods of modeling the activities of enterprises have been investigated and revealed. Based on this, it is proposed to use modern methods of managing enterprises in crisis conditions, which are based on cognitive modeling methods. Such approaches make it possible to investigate possible scenarios of crisis situations at enterprises and to determine ways to overcome them. Seven components of the enterprise's financial support were analyzed. A matrix of adjacency and a cognitive map of the modeling of the financial support system were built. Impulse modeling of the influence of the specified components was carried out and the level of their influence on the financial support system of the enterprise was determined. The results of cognitive modeling of the influence of factors on the financial support of enterprises can be used to develop a strategy for their development in the conditions of dynamic changes in the economy.

Key words: financial support, anti-crisis management, system, model, matrix, cognitive map, scenario analysis.
Formulas: 0; *fig.:* 4; *tabl.:* 2; *bibl.:* 15

Постановка проблеми. Сучасний і майбутній економічний розвиток України суттєво залежать від можливостей фінансового забезпечення підприємств, реалізації інвестиційних проєктів на інноваційній основі поряд із звичайною фінансово-господарською діяльністю існуючих підприємств, на які впливають наслідки кризових явищ, зумовлених пандемією коронавірусу та військовими діями. Як наслідок, багато підприємств були просто зруйновані, значна частина змушена перенести свою діяльність на безпечніші території, інші – не витримали умов, що склалися. Все це призвело до зменшення прибутковості раніше фінансово стабільних підприємств, їх збитковості, а такі суб'єкти господарської діяльності, як відомо, є основою виробництва валового внутрішнього продукту.

Використання сучасних методів управління на підприємствах у кризових умовах здійснення діяльності, особливо в надскладній ситуації, в якій вони зараз опинилися, наразі є невід'ємною складовою підтримання стабільного фінансового стану. Важливе місце при цьому займають методи когнітивного моделювання, які дозволяють дослідити можливі сценарії виникнення кризових ситуацій та шляхів їх подолання.

Таким чином, у системі фінансового забезпечення підприємств застосування методик, які дозволяють, як мінімум, підтримувати операційну діяльність і, як максимум, створити умови для ефективного функціонування, має важливе значення не лише для їх роботи, а й для

стратегічного розвитку всієї економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прийняття рішень за допомогою когнітивних підходів на підприємствах орієнтоване на аналіз і ухвалення певних дій у важко прогнозованих ситуаціях. Цей процес є досить складним, адже дослідження проблеми сталого та безпечного розвитку підприємств у системі національної економіки на сучасному етапі досить далеке для успішного вирішення.

Крім того, суттєвим бар'єром у впровадженні ефективних механізмів управління фінансовим забезпеченням підприємств є наявність різноманітних підходів і неузгодженість думок учених-економістів щодо трактування сутності категорії «фінансове забезпечення».

Окремі автори вважають, що фінансове забезпечення – це сукупність економічних відносин, які виникають з приводу пошуку, залучення і ефективного використання фінансових ресурсів та організаційно-управлінських принципів, методів і форм їх впливу на соціально-економічну життєдіяльність [1, с. 9; 2, с. 38-39].

На думку Ільчука В.П., фінансове забезпечення діяльності підприємств передбачає ефективне формування та найраціональніше використання фінансових ресурсів, що неможливо без оптимального поєднання таких складових фінансового забезпечення, як самофінансування, кредитування та цільове фінансування. Виходячи з такого твердження, фінансове забезпечення діяльності підприємств є методом

фінансового механізму їх діяльності, що дозволяє накопичити достатні обсяги фінансових ресурсів для досягнення беззбиткової діяльності, підвищення ефективності господарювання та зміцнення національної економіки в цілому [3, с. 311].

Пігуль Н.Г., Люта О.В. і Бойко А.О., розглядаючи трактування сутності категорії «фінансове забезпечення», вважають, що її доцільно розглядати у широкому та вузькому розуміннях, а також виділяють чотири підходи до її тлумачення, а саме:

- як підсистему фінансово-кредитного механізму, систему форм і джерел фінансування;
- як метод покриття витрат за рахунок акумульованих фінансових ресурсів;
- як метод фінансового впливу на соціально-економічні процеси;
- як сукупність грошових фондів у достатньому розмірі [4, с. 31].

Ґрунтовне дослідження теоретичних основ розбудови системи фінансового забезпечення у своїх наукових працях здійснила О.М. Юркевич, яка визначила її як сукупність взаємопов'язаних елементів (суб'єктів, об'єктів, джерел і методів фінансування), спрямовану на стимулювання фінансування діяльності, здійснення якої потребує значної концентрації фінансових ресурсів для отримання певного економічного ефекту [5, с. 6].

Дещо інакше категорію «фінансове забезпечення» тлумачить Г.В. Возняк – як комплекс методів і важелів впливу на діяльність, який реалізують у різних формах відповідної системи фінансування [6, с. 7].

Слід зазначити, що проблема різного трактування фінансового забезпечення є комплексною, розглядається вченими з різних сторін, і ускладнюється тим, що при розробці ефективних напрямів управління підприємством як складної системи так і не знайшли широкого застосування у діяльності українських суб'єктів господарювання методи когнітивного моделювання ситуації. Ці підходи відомі досить давно та розроблені вченими

Axelrod R. [7], Roberts FS. [8], Atkin R. та Casti JL. [9] та іншими [10].

Таким чином, незважаючи на значну кількість теоретичних і практичних напрацювань з питань фінансового забезпечення та когнітивних методів моделювання діяльності підприємств, ставлення до цієї проблематики неоднозначне. Різноманітність поглядів на проблему потребують детального вивчення та глибокого аналізу з урахуванням сучасних процесів розвитку економіки і функціонування підприємств. Нові умови ведення господарської діяльності вимагають гнучких підходів до організації фінансового забезпечення діяльності підприємств.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні методичних підходів до фінансового забезпечення підприємств і розробка практичних рекомендацій щодо використання когнітивних методів моделювання для реалізації поставлених завдань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Когнітивні методи моделювання є потужним інструментом у системі антикризового управління підприємством, за допомогою якого можна сформувати ефективну систему фінансового забезпечення та запобігти банкрутству суб'єкта господарювання. Вони дозволяють сформувати, уточнити та перевірити гіпотезу про функціонування досліджуваного об'єкту як складної системи, яка складається з окремих елементів і підсистем, пов'язаних між собою.

Не дивлячись на широке застосування когнітивних методів, так само не існує єдиної думки щодо того, який підхід застосувати та які етапи процесу алгоритмічного моделювання визначити базовими.

Розглянувши різні підходи до побудови когнітивних моделей та провівши практичну апробацію створення когнітивної карти у наукових працях [11, с. 74; 12, с. 112-120; 13, с. 5], будемо застосовувати наступну процедуру

проведення дослідження фінансового забезпечення підприємств.

Спочатку обираємо програму, за допомогою якої буде проводитися когнітивне моделювання. Це програмний пакет на основі системи Fuzzy-Logic Cognitive Mapping (FCM), який дозволяє будувати напівкількісні моделі економічних систем, що максимально підходить до сучасних умов розвитку України. Детально можливості даного програмного пакету розглянуто у дослідженнях колективу зарубіжних авторів [14].

Інші програмні продукти, наприклад, такі як Decision Explorer чи FCMapper, використовуються в умовах відносної макроекономічної стабільності, тобто практично відсутня потреба аналізувати кількісні параметри розвитку. Вони більше актуальні для аналізу структури когнітивних карт, а не аналізу динаміки розвитку ситуації, змодельованою когнітивними картами.

Наступним важливим моментом є визначення характеристик досліджуваної системи. За нашим апробованим алгоритмом до них відносять три складові:

- визначення компонентів системи;
- встановлення величини позитивних чи негативних відносин між обраними компонентами;

- оцінка можливого якісного ступеня впливу одного компонента на інші (для прикладу, низький, середній або високий рівень).

Щодо першої складової, то при дослідженні фінансового забезпечення доцільно дотримуватися комплексного підходу. Для кращого розуміння взаємозв'язків між елементами прогнозної моделі побудуємо схему (рис. 1).

Отже, для фінансового забезпечення діяльності підприємств було обрано сім основних компонентів, які мають різновекторний вплив на загальний фінансовий стан та один на одного (табл. 1).

На другому етапі слід визначити причинно-наслідкові зв'язки та напрями впливу між обраними компонентами.

У випадку збільшення (зменшення) значення чинника-причини і чинника-наслідку зв'язок між досліджуваними компонентами вважають позитивним, в іншому разі – негативним

Побудуємо матрицю взаємозв'язків між компонентами досліджуваної системи (табл. 2).

На основі отриманих даних із матриці (табл. 2) можливо побудувати графічну когнітивну карту впливу множини компонентів на цільовий компонент «фінансове забезпечення» (рис. 2).

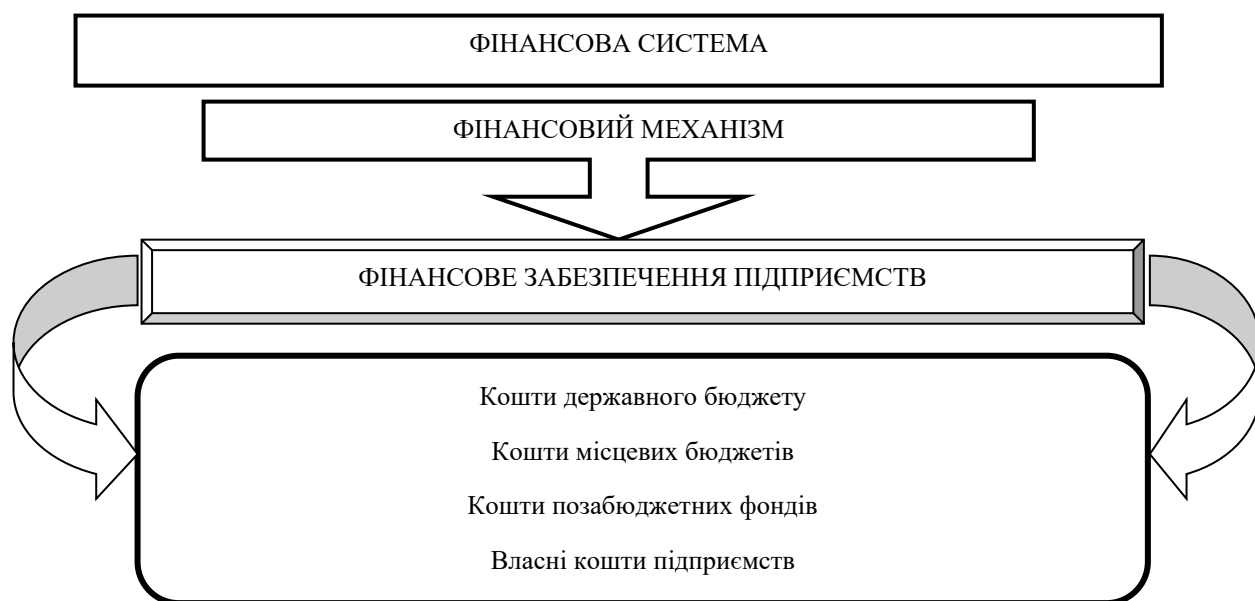

Рис. 1. Структурно-логічна схема взаємозв'язків між компонентами системи
Джерело: побудовано авторами на основі [15]

Таблиця 1

Система компонентів розвитку підприємства з позиції його фінансового забезпечення

Умовне позначення компоненту	Назва компоненту	Значення компоненту у фінансовому забезпеченні підприємства
X1	Кошти державного бюджету	Значні фінансові ресурси для нарощування виробничої діяльності, насамперед, для потреб держави
X2	Кошти місцевого бюджету	Наявність фінансових ресурсів у середніх обсягах для нарощування виробничої діяльності, насамперед, для регіональних і локальних потреб
X3	Кошти позабюджетних фондів	Додаткові фінансові ресурси для вирішення потреб соціально-економічного спрямування
X4	Власні кошти підприємств	Наявність власних фінансових ресурсів з можливістю різновекторного використання
X5	Фінансові ресурси банківських установ	Значні позичені кошти для розширення виробничої діяльності на умовах повернення, платності та строковості
X6	Фінансові ресурси небанківських фінансово-кредитних установ і організацій	Залучені фінансові ресурси у незначних обсягах для фінансування конкретних програм і проєктів розвитку підприємства
X7	Кошти іноземних інвесторів	Розширення виробничої діяльності, забезпечення новітніми зразками техніки, передовими технологіями, зростання ефективності виробництва, насамперед, на експорт

Джерело: власні дослідження авторів

Таблиця 2

Матриця причинності і напрямів впливу компонентів моделі на фінансове забезпечення підприємств

Елементи вершин	Компоненти, які впливають	Компоненти, які піддаються впливу						
		X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7
X1	Кошти державного бюджету	X	-1	0	+1	0	-1	0
X2	Кошти місцевого бюджету	-1	X	-1	+1	-1	-1	0
X3	Кошти позабюджетних фондів	-1	-1	X	+1	0	0	-1
X4	Власні кошти підприємств	-1	-1	-1	X	-1	-1	+1
X5	Фінансові ресурси банківських установ	-1	-1	0	+1	X	+1	+1
X6	Фінансові ресурси небанківських фінансово-кредитних установ і організацій	0	0	0	+1	-1	X	0
X7	Кошти іноземних інвесторів	-1	-1	-1	-1	+1	+1	X

Джерело: власні дослідження авторів

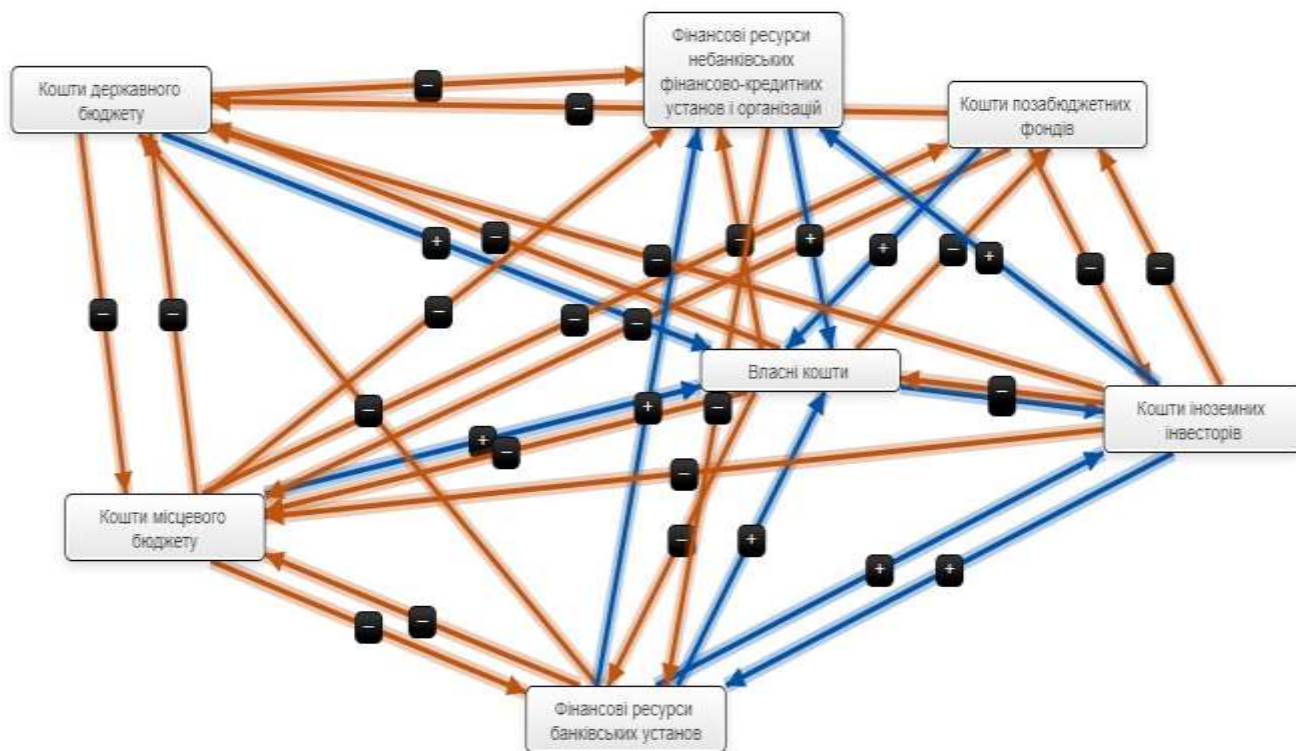

Рис. 2. Когнітивна карта моделювання фінансового забезпечення підприємства

Джерело: власні дослідження авторів

Як свідчать дані рис. 2, найбільше взаємозв'язків прослідковуються між наступними компонентами: X2 «Кошти місцевого бюджету» – 5 випадків, X4 «Власні кошти підприємств» – 6 випадків, X5 «Фінансові ресурси банківських установ» – 5 випадків та X7 «Кошти іноземних інвесторів» – 6 випадків.

Наступний етап – це проведення сценарного аналізу «Якщо..., то...» для визначення реакції побудованої системи на можливі її зміни. Проведемо сценарний аналіз приросту двох компонентів моделі при умові їх максимального зростання до $f_i \in +1$, які мають найбільшу кількість випадків, а саме: X4 – Власні кошти підприємств та X7 – Кошти іноземних інвесторів (табл. 2).

Результати сценарного аналізу компонента моделі X4 – Власні кошти підприємств для кращого наочного сприйняття графічно відобразимо на рис. 3.

Аналізуючи результати рис. 3, необхідно звернути увагу на те, що максимальне зростання компонента моделі X4 «Власні кошти підприємств» веде до зростання лише одного компонента досліджуваної моделі – X7 «Кошти іноземних інвесторів». Всі інші компоненти мають тенденцію до зниження, що й підтверджує наше припущення. Результати сценарного аналізу компонента моделі X7 – Кошти іноземних інвесторів для кращого наочного сприйняття графічно відобразимо на рис. 4.

Аналізуючи результати рис. 4, слід зазначити, що максимальне зростання компонента моделі X7 «Кошти іноземних інвесторів» веде до зростання двох компонентів досліджуваної моделі – X6 «Фінансові ресурси небанківських фінансово-кредитних установ і організацій» та X5 «Фінансові ресурси банківських установ». Всі інші компоненти мають тенденцію до зниження, що так само підтверджує наше початкове припущення.

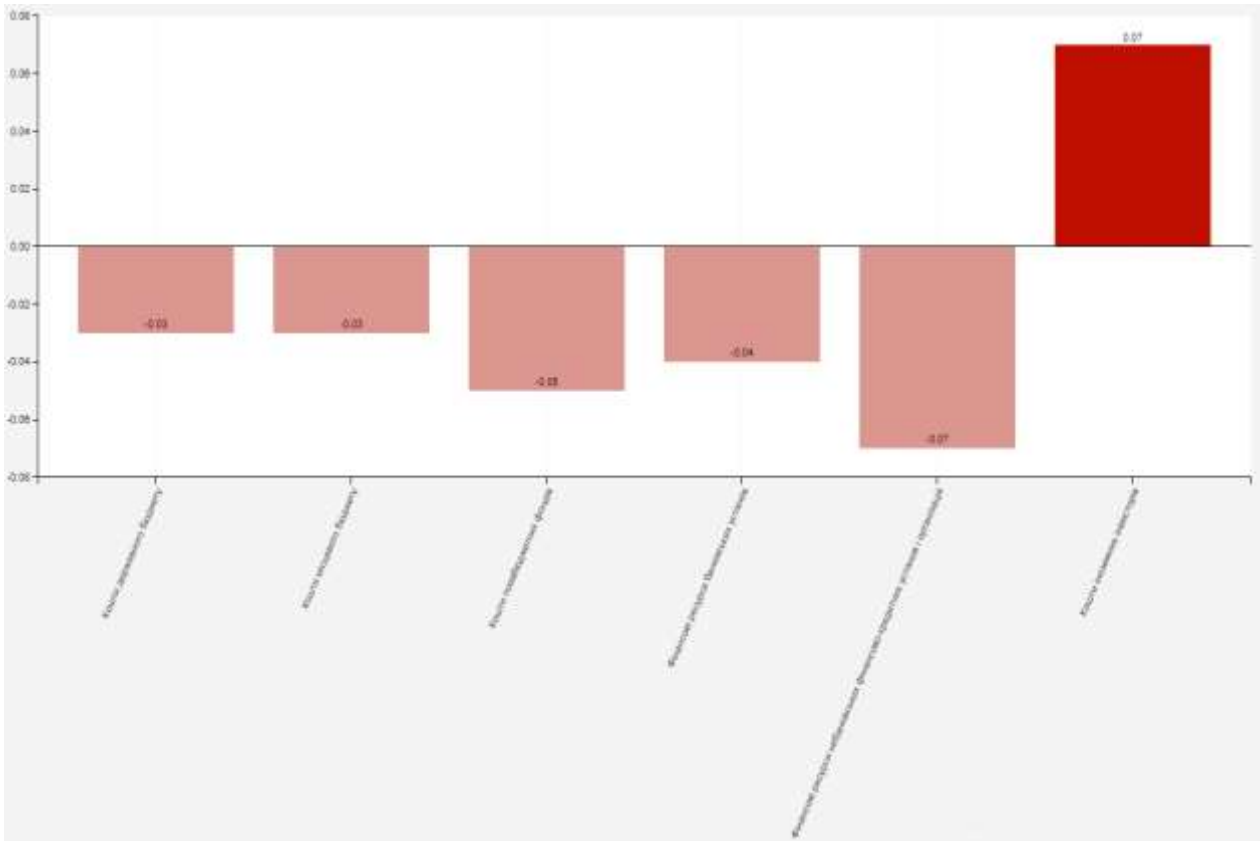

Рис. 3. Сценарний аналіз впливу компонента моделі X4 «Власні кошти підприємств» на фінансове забезпечення підприємства

Джерело: власні дослідження авторів

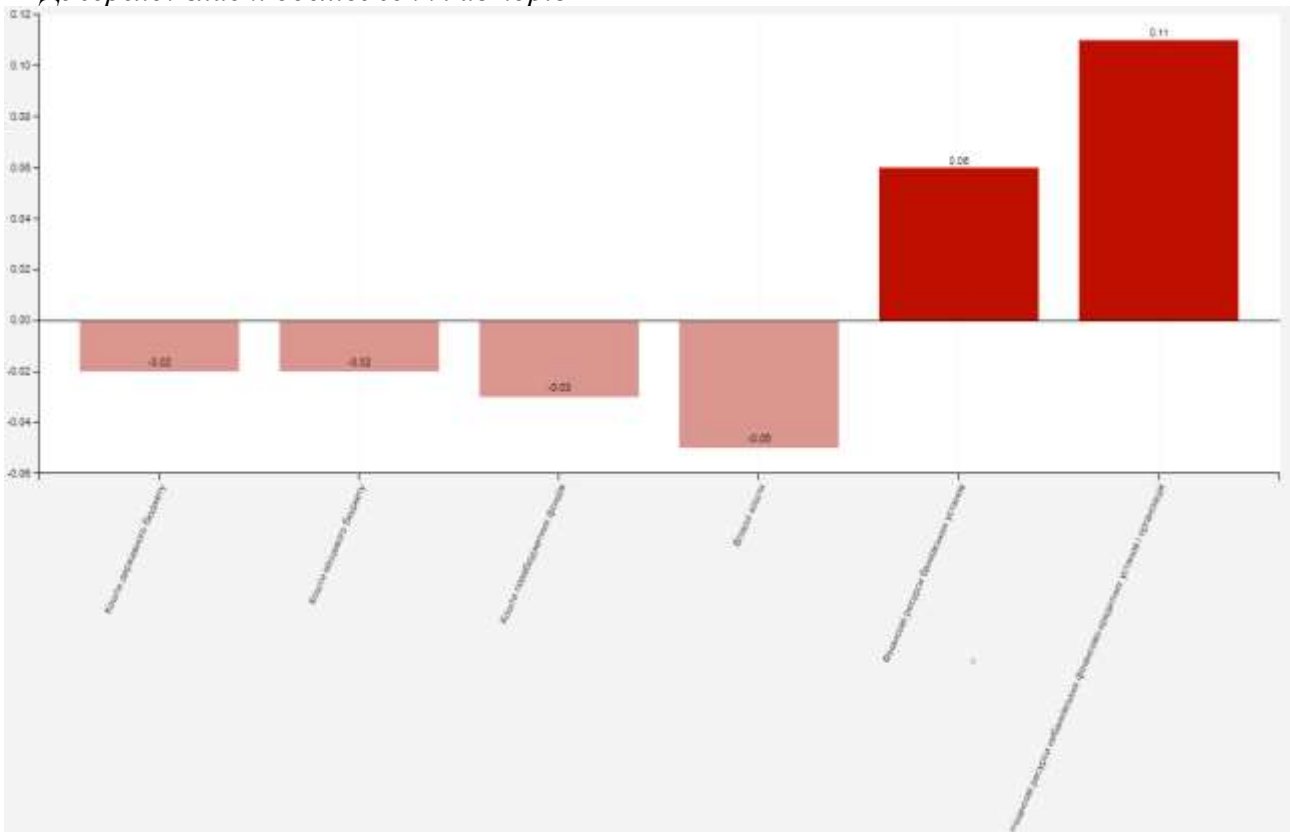

Рис. 4. Сценарний аналіз впливу компонента моделі X7 «Кошти іноземних інвесторів» на фінансове забезпечення підприємства

Джерело: власні дослідження авторів

Отже, фінансове забезпечення діяльності підприємств з точки зору використання когнітивних методів моделювання є системою взаємопов'язаних компонентів і цілісним процесом щодо забезпечення підприємства достатнім обсягом фінансових ресурсів. Поточною метою фінансового забезпечення є формування, нагромадження та використання фінансових ресурсів підприємства для вирішення окремих завдань фінансової політики.

Стратегічною метою механізму фінансового забезпечення підприємств є отримання максимального прибутку при мінімальних витратах фінансових ресурсів та з мінімальним ризиком для підприємства. Досягти запланованих цілей можливо за допомогою проведення імпульсного моделювання, в результаті якого отримують набір певних сценаріїв, з яких можна вибрати оптимальний і приймати рішення з його практичної реалізації.

Висновки. Проведені наукові пошуки дають можливість зробити наступні висновки і сформулювати пропозиції. Для системного аналізу та всебічного дослідження різних взаємопов'язаних компонентів функціонування складної системи доцільно використовувати переваги когнітивної методології та програмних пакетів напівкількісного моделювання в умовах слабкоструктурованого зовнішнього середовища з його мінливістю, багатфакторністю, слабкою формалізованістю.

Дослідження показали, що вибір методів аналізу фінансового забезпечення підприємства є досить складним. Але кінцева мета залишається незмінною – досягнення планових показників. Наразі власники будь-якого підприємства мають бути зацікавлені у використанні сучасних підходів до їх розвитку, забезпеченні фінансової стійкості та прибуткової діяльності.

Фінансове забезпечення підприємства у системі антикризового управління позитивно впливає не лише на його

розвиток, а й на відповідну галузь і у цілому на національну економіку, формує можливість відновлення фінансової стійкості підприємствам та забезпечує їх фінансову безпеку. Для успішного досягнення цього важливо використовувати сучасні методи моделювання та вибирати оптимальний метод здійснення відповідних заходів.

У зв'язку з цим, особливої актуальності набувають подальші дослідження застосування можливостей когнітивних методів при прийнятті управлінських рішень щодо фінансового забезпечення підприємства.

Література:

1. Худолій Л. М., Шевченко Н. Ю. Механізм фінансового забезпечення аграрних підприємств України на середньострокову перспективу. *Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2015. Вип. 222. С. 8-15.
2. Пилипенко О. О., Румик І. І. Фінанси підприємства: навч.-метод. посібник. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2011. 236 с.
3. Ільчук В. П., Шпомер Т. О. Фінансове забезпечення сталого розвитку підприємств реального сектору економіки. *Фінанси та банківська справа*. 2018. № 2 (36). С. 310-316.
4. Пігуль Н., Люта О., Бойко А. Фінансове забезпечення соціальної сфери в Україні. *Вісник Національного банку України*. 2015. № 1. С. 30-35.
5. Юркевич О. М. Фінансове забезпечення інноваційної діяльності в економіці України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.04.01 Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 20 с.
6. Возняк Г. В. Фінансове забезпечення інноваційної діяльності промислових підприємств України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.04.01 / НАН України. Ін-т регіон. дослідж. Львів, 2006. 19 с.
7. Axelrod R. *The Structure of Decision: Cognitive Maps of Political Elites*. Princeton. University Press. 1976. 404 p.
8. Roberts FS. *Discrete mathematical models with applications to social, biological and environmental problems*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. N.J., 1976.
9. Atkin R. and Casti JL. *Polyhedral Dynamics and the Geometry of Systems*. IIASA Research Report. IIASA, Laxenburg, Austria: RR-77-006. 1977.
10. Mihus I., Denysenko M., Rumyk I., Pletenetska S., Laptiev M., Kupriichuk V. *Methodology of corporate financial diagnostics in the period of a crisis*.

AD ALTA: journal of interdisciplinary research. 2021. Vol.11. Iss.1, Special Issue XV. Pp. 52-55.

11. Румик І. І. Застосування когнітивного інструментарію у дослідженнях економічних моделей продовольчого забезпечення. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2020. №2 (225). С. 70-80.

12. Румик І. І. Продовольча безпека держави: питання теорії, методології, практики : Монографія. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2020. 420 с.

13. Rumyk I. Modeling the impact of economic indicators on food security. *Economics, Finance and Management Review*. 2021. Iss. 2(6). Pp. 4-13.

14. Gray SA., Gray S., Cox LJ., Henly-Shepard S. Mental Modeler: A Fuzzy-Logic Cognitive Mapping Modeling Tool for Adaptive Environmental Management. In: *46th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)*, 2013. Pp. 965-973. URL: <http://dx.doi.org/10.1109/HICSS.2013.399>

15. Румик І. Розвиток фінансового сектору: стан, фінансова інклюзія, візія та стратегія дій. Соціально-економічні та правові аспекти розвитку суспільства: колективна монографія. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2020. С. 132-145.

References:

1. Khudolii, L. M., Shevchenko, N. Yu. (2015), "The mechanism of financial support of agricultural enterprises of Ukraine for the medium-term perspective", *Naukovyi visnyk natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Seriya: Ekonomika, ahraryni menedzhment, biznes*, vol. 222, pp. 8-15.

2. Pylypenko, O. O., Rumyk, I. I. (2011), *Finansy pidpriemstva [Company finances]*, Universytet ekonomiky ta prava «KROK», Kyiv, Ukraine.

3. Ilchuk, V. P., Shpomer, T. O. (2018), „Financial support for the sustainable development of enterprises in the real sector of the economy”, *Finansy ta bankivska sprava*. №2(36), pp. 310-316.

4. Pihul, N. Liuta, O. Boiko, A. (2015), "Financial support of the social sphere in Ukraine", *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy*, №1, pp. 30-35.

5. Yurkevych, O. M. (2006), "Financial support of innovative activity in the economy of Ukraine", Thesis Economics, 08.04.01 Kyivskiyi natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, Ukraine, 20 p.

6. Vozniak, H. V. (2006), "Financial support of innovative activities of industrial enterprises of

Ukraine", Thesis Economics, 08.04.01 NAN Ukrainy. In-t rehion. Doslidzh, Lviv, Ukraine, 19 p.

7. Axelrod, R. (1976), *The Structure of Decision: Cognitive Maps of Political Elites*. Princeton. University Press.

8. Roberts, FS. (1976), *Discrete mathematical models with applications to social, biological and environmental problems*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. N.J.

9. Atkin, R. and Casti, J. L. (1977), *Polyhedral Dynamics and the Geometry of Systems*. IASA Research Report. IASA, Laxenburg, Austria: RR-77-006.

10. Mihus, I. Denysenko, M. Rumyk, I. Pletenetska, S., Laptiev, M. Kupriichuk, V. (2021), "Methodology of corporate financial diagnostics in the period of a crisis", *AD ALTA: journal of interdisciplinary research*, №11(1), pp. 52-55.

11. Rumyk, I. (2020), "Application of cognitive tools in researches of economic models of food providing", *Market Relations Development in Ukraine*, №2(225), pp. 70-80.

12. Rumyk, I. (2020), *Prodovolcha bezpeka derzhavy: pytannia teorii, metodolohii, praktyky* [Food security of the state: questions of theory, methodology, practice], VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK», Kyiv, Ukraine.

13. Rumyk, I. (2021), "Modeling the impact of economic indicators on food security", *Economics, Finance and Management Review*, №2(6), pp. 4-13.

14. Gray, S. A. Gray, S. Cox, L. J. Henly-Shepard, S. (2013), "Mental modeler: a fuzzy-logic cognitive mapping modeling tool for adaptive environmental management", In: *46th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)*, pp. 965-973. DOI: <http://dx.doi.org/10.1109/HICSS.2013.399>.

15. Rumyk, I. (2020), *Rozvytok finansovoho sektoru: stan, finansova inkliuziia, viziia ta stratehiia dii* [Financial sector development: status, financial inclusion, vision and strategy], Sotsialno-ekonomichni ta pravovi aspekty rozvytku suspilstva [Socioeconomic and legal aspects of society development]. «KROK» University, Kyiv, Ukraine, pp. 132-145.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2022 р.

УДК 332.2

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-53-62

ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 ТА ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗ ГЛОБАЛЬНІЙ ПРОДОВОЛЬЧІЙ БЕЗПЕЦІ

Taha Mohamed Daab¹, Liashenko O.M.²

¹ аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: tahadaab@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6761-964X>

² д.е.н., професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: lan911@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7114-4501>

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC AND RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE ON THE QUALITY OF LIFE IN THE CONTEXT OF THREATS TO GLOBAL FOOD SECURITY

Taha Mohamed Daab¹, Liashenko Oleksandra²

¹ postgraduate student, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: tahadaab@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6761-964X>

² Doctor of sciences (Economics), professor, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: lan911@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7114-4501>

Анотація. Наразі загрози продовольчій безпеці сягають світового масштабу. Великою мірою це спричинено повномасштабним вторгненням Росії на територію України і втратами, що виникли як внаслідок війни. Загалом до війни Україна постачала 10% світового експорту пшениці, понад 15–20% ячменю, понад 50% соняшникової олії. Після вторгнення Росії Україна обмежила експорт деяких зернових. За словами Верховного комісара ООН з прав людини Мішель Бачелет через війну України з Росією кількість людей з нестачею продовольства протягом року зростає на 47 мільйонів і буде майже 323 млн до кінця року. Перед усе, термін продовольча безпека стосується наявності їжі для людей без будь-якого дефіциту, і вважається, що продовольча безпека фактично досягнута, коли людина не боїться голоду або не піддається йому, і використовується як критерій для запобігання нестачі продовольства або перебоїв у майбутньому через кілька факторів. Такі фактори вважаються небезпечними, включаючи посуху та війни та інші проблеми, якщо загрожують продовольчій безпеці. Абсолютна продовольча безпека визначається як виробництво продовольства в одній країні на рівні, що дорівнює або навіть перевищує внутрішній попит і інколи можна вважати, що воно досягає концепції повної самоопукності. Показники відносної продовольчої безпеки стосуються спроможності держави виробляти та постачати те, що потрібно населенню у вигляді продуктів харчування повністю або частково. З цього ми робимо висновок, що концепція продовольчої безпеки стосується необхідності забезпечення населення необхідними продуктами харчування, яке може залежати від співпраці з іншими країнами або лише від самозабезпечення. Пандемія, спричинена Covid-19, і війна розірвали багато ланцюжків світової системи продовольчої безпеки, а отже відбулися суттєві перебої у безперервному забезпеченні споживачів продуктами харчування за розумними цінами. Методологія спирається на аналіз наукових проблем відповідно до характеру об'єкта дослідження, базується на таких методах наукового пізнання, як прямий (емпіричний) аналіз і синтез, індукція і дедукція, історичний метод. Результати дослідження стосуються представлення концепції продовольчої безпеки і ступеня впливу на неї природних катаклізмів і геополітичних конфліктів, зокрема війни Росії проти України, вивчення окремих показників українського експорту, що впливають на продовольчу безпеку деяких арабських та африканських країн, а також обсяги виробництва та експорту в різні періоди. Такі показники демонструють короткий огляд важливості України як "годувальниці" для деяких країн і наслідків, які відбудуться в разі припинення постачання сільськогосподарської продукції з України як від великого бізнесу, так і від малого.

Ключові слова: продовольча безпека, глобальна продовольча безпека, криза, глобальні механізми, Україна, економіка.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 22

Annotation. Currently, threats to food security reach a global scale. To a large extent, this is caused by the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine and the losses that occurred as a result of the war. In general, before the war, Ukraine supplied 10% of world exports of wheat, more than 15–20% of barley, and more than 50% of sunflower oil.

After the Russian invasion, Ukraine restricted the export of some grains. According to the UN High Commissioner for Human Rights, Michelle Bachelet, due to Ukraine's war with Russia, the number of people with a lack of food will increase by 47 million during the year and will be almost 323 million by the end of the year. First of all, the term food security refers to the availability of food for people without any scarcity, and it is considered that food security is effectively achieved when a person is not afraid of or susceptible to hunger, and is used as a criterion to prevent food shortages or disruptions in the future in a few factors. Such factors are considered dangerous, including drought and wars and other problems, if they threaten food security. Absolute food security is defined as the production of food in one country at a level equal to or even exceeding domestic demand and can sometimes be considered to achieve the concept of complete self-sufficiency. Indicators of relative food security relate to the state's ability to produce and supply what the population needs in the form of food in whole or in part. From this we conclude that the concept of food security refers to the need to provide the population with the necessary food products, which may depend on cooperation with other countries or only on self-sufficiency. The Covid-15 pandemic and the war have broken many chains of the global food security system, and as a result, there have been significant disruptions in the uninterrupted supply of food to consumers at reasonable prices. The methodology is based on the analysis of scientific problems according to the nature of the research object, based on such methods of scientific knowledge as direct (empirical) analysis and synthesis, induction and deduction, historical method. The results of the study relate to the presentation of the concept of food security and the degree of influence on it by natural disasters and geopolitical conflicts, in particular the war between Russia and Ukraine, the study of individual indicators of Ukrainian exports that affect the food security of some Arab and African countries, as well as the volumes of production and exports in different periods. Such indicators show a brief overview of the importance of Ukraine as a "food-nurse" for some countries and the consequences that will occur if the supply of agricultural products from Ukraine is stopped from both large and small businesses.

Key words: food security, Global food security, crises, Global Mechanisms, Ukraine, economic.

Formulas: 0; *fig.:* 0; *tabl.:* 0; *bibl.:* 22

Introduction. Food security is a strategic goal that all countries around the world seek to achieve because it is linked to their national security - although it remains a major challenge for many of them - as they produce what they can produce or import the food commodities they need, affected by several internal and external factors. If the majority of these countries have given priority to economic interest and thus replaced the policy of complete self-sufficiency with the general principle of food security or what can be described as "food security in cooperation with others", then some others have adopted the principle of self-sufficiency at least with regard to basic commodities, especially grains despite the fact that The decline in their value in the market in a state of peace, and we even find some of them from the major global exporters, noting that many of them have previously suffered from the scourge of wars. Whatever countries choose, the goal is to achieve food security for peoples. Therefore, the international community has adopted a set of mechanisms that help enhance global food security and build resilience during crises, especially protracted crises, although the latter has shown their limitations due to the emergence of economic crises and the rise in Prices and the spread of hunger in several regions of the world. This limitation

contributed to the deterioration of the food security situation, which required the international community to redouble efforts to strengthen these mechanisms, especially in light of the Covid-19 epidemic crisis (or using the technical term "pandemic" Covid-19), which has had severe and unprecedented economic and social effects for all countries, due to the great interdependence between parts of the world, in addition to other effects that are still unknown, which will inevitably lead to the exacerbation of this situation.

Literature review. Many researchers and religious professionals have made numerous contributions about lunch and lunch security. But from my point of view, I will present to you the issue of food security and the factors affecting it such as disasters and political and military conflicts, and I will review the production data of the country chosen for study "Ukraine" to study the sources of its food exports over a number of years and how the world, especially the Arab and African countries, are affected by the existing conflicts. Currently and its repercussions on the export and import of agricultural products such as wheat, barley, flour, corn and some other materials that are important to the life of the citizen. And comparing it with countries in general in terms of the global ranking and the

ratio of production and export and its quality in each of them.

Aims. This issue is of great importance in two respects: the first finds its support in the position that food security per se and its role in achieving peace and prosperity for peoples at different times, and the second finds justification in that the Covid-19 crisis is a real test of the solidity and effectiveness of food security. or collaborate with others. From the impact of the outbreak of the Russian-Ukrainian war on Africa and Asia. Also that rising food prices may lead to revolutions if shipments of Ukrainian wheat stop, as there is concern about what will happen to regions and countries around the world that depend on Ukrainian food.

This article, which analyzes the scientific problems in accordance with the nature of the research object, is based on such methods of scientific knowledge as direct (empirical) analysis and synthesis, induction and deduction, and the historical method.

Results. Through research and presentation of the concept of food security, as well as the extent of the impact of natural disasters and geopolitical conflicts on it in particular, as some indicators of Ukrainian exports that affect food security for some Arab and African countries, as well as production and export rates at different periods, were presented to give a brief overview On the importance of Ukraine as a lunch basket for some countries and the repercussions that will occur in the event of an interruption of agricultural supplies from it. Whether on a personal or family level, or in terms of the work of companies, institutions, or even countries.

The state of Global food security in light of the current crises.

Global food security is characterized by deterioration and fragility, and perhaps the most prominent manifestations of this deterioration are the emergence of economic crises, rising prices and the persistence of the spread of hunger despite the efforts made internationally to enhance it, and this food security situation will certainly be exacerbated by the negative repercussions of the current crises such as the repercussions of the Covid-19 pandemic, and the current political crises.

Which is exacerbated to the level of armed conflicts, which will require unified efforts to improve them.

Is there a global food crisis.

Malthus predicted more than two centuries ago - since the publication of his famous essay on population in 1798 - that food production would lose the race and that terrible disasters would occur as a result of an imbalance in the proportion between food and natural increase in population. The world's population has increased nearly six times what it was in Malthus' time, and despite this, per capita food production and consumption is much higher than it was in Malthus' days. This has been accompanied by an unprecedented increase in living standards.

The brilliant scientific developments that occurred in the second half of the twentieth century had the greatest impact in this regard. The technical discoveries in agriculture, the use of fertilizers and medicines that resist agricultural pests, the improvement of irrigation systems and the increase of irrigated areas led to a doubling of grain production in the year 2000 than it was in 1960, the year that was considered the starting time for the green agricultural revolution. 2 tons to 6 tons in Britain, while it needed to be increased from 0.5 tons to 2 tons to a full 1000 years earlier [1].

The innovations in the fields of gene transfer and genetic engineering have also led to the creation of new types of crops with high productivity, high nutritional properties and resistance to pests and drought, which made it possible to reduce malnutrition rates and eliminate famine at the global level.

Traditional factors affecting food security.

Food security, in the sense synonymous with complete self-sufficiency, was a necessity for every society, and it did not begin to deteriorate until the modern era. And when the fear of further disruption increased with the growing nutritional needs of societies, especially the developing ones, increased attention to the demand for self-sufficiency. The great attention given by many countries after World War II, especially the newly independent countries, to the issue of agricultural development, led to the food and

population balance remaining balanced throughout the period (1950 - 1985), and the global food production was even greater in its increase in population growth rates. For example, the average increase in cereal production was 2.7% annually, while the population growth rate during that period was 1.9%, which is considered a high global rate

However, after 1985, the production of grain began to witness a change in its increase, and the production deficit led to the withdrawal from the stockpile to fill this deficit. Despite this, the per capita global consumption decreased by 3%, and this resulted in a rise in wheat prices in the world market. And wheat-importing countries with low incomes face many difficulties [2].

Factors and causes that led to global food insecurity.

There are many factors and causes, whether local or international, that have contributed significantly to the deterioration of global food security, including.

Population growth acceleration

Although recent indicators indicate that population growth rates have begun to decline somewhat, population growth has become a major global problem, especially for developing countries, because it accounts for the majority of the population increase that the world is witnessing. It is worth noting that the world's population is not equitably distributed on the surface of the earth, as about half of the world's population lives on only 5% of the land area, while 57% of the land area does not live more than 5% of the total world population, and 21% of the world's population lives in developed countries, and 79% of them are in developing countries. The urban population has risen from 2% of the world's population in 1800 to 37% in 1970, to about 50% today. The proportion of urban population in the developed world differs from that in the developing world at the present time, as it reaches about 75% in the developed countries, while it does not exceed 35% in the developing countries [3], and the latter is expected to reach 57% in 2025, or 4 billion people [4].

There is no doubt that the rapid growth of the world's population in general and urban populations in particular has economic,

political, social and environmental impacts on all countries of the world, in particular on developing countries and their food security.

Resource deterioration.

The resource problem is not limited to the disparity with population growth rates, but rather the deterioration of some basic resources. Agricultural lands are declining in area due to the process of erosion and urban sprawl, and other areas are declining in fertility due to over-exploitation. Desertification, which is the final stage of land degradation, is now threatening about a third of the land area (48 million km²) and threatening the livelihoods of at least 850 million people, mostly in Africa and Asia. This is in addition to the problem of fresh water, which has become acute in recent years in some regions of the world, including the Arab world, and the problem of fossil energy sources (petroleum, natural gas and coal), as the overproduction and consumption of these sources will lead to catastrophic damage to the global environment.

Environmental exhaustion

Both developed and developing countries have contributed to the process of environmental exhaustion and destruction, but the contribution of developed countries, which owns about 85% of the global national product, to exhausting the global environment is much greater, and their ability to confront their environmental problems is steadily increasing annually. However, what was stated in the UNDP Human Development Report for the year 1996 is very expressive. Developing countries face increasing problems of water scarcity, deforestation and desertification, pollution and natural disasters. In developing countries, the per capita water supply is now only one third What was the year 1970, and every year between eight and ten million hectares of forest land is lost. In sub-Saharan Africa alone, an area of 65 million hectares of productive land has turned into desert during the past fifty years. Air pollution is a serious problem, affecting about 700 million people. , mostly women and children in poor rural areas, to household smoke from the use of biomass fuel. Natural disasters between 1967 and 1993 affected three billion people in developing

countries and caused the death of more than seven million people with two million injuries. In industrialized countries, one of the main environmental threats is air pollution.

The deterioration of European forests as a result of this pollution results in economic losses of \$35 billion annually, and the estimated value of agricultural production lost annually as a result of air pollution is about \$1.5 billion in Sweden, \$1.8 billion in Italy, and \$2.7 billion in Poland and 4.7 billion dollars in Germany. About 60% of Europe's commercial forests suffer from harmful levels of sulfur deposits. The production of greenhouse gases (the so-called greenhouse effect) also has a global impact. A country's share of environmental damage is often disproportionate to its responsibility in the presence of such damage. Although the United States of America and the former Soviet Union were responsible for about a third of global emissions of these gases, the greatest damage was sometimes inflicted on poorer countries. Bangladesh, which produces only 0.3% of global emissions of these gases, will be threatened by a 17% reduction in its land area (inundated) with a one meter rise in sea level as a partial result of global warming (global warming).

Global Mechanisms for Food Security

In order to improve food security and ensure the unification of the efforts of most countries of the world to achieve this goal, a set of controls and frameworks have been adopted and mechanisms have been established for support and accompaniment in areas related to food security, including.

Creating frameworks and controls related to food security. Support and keep pace with areas related to food security.

Current and potential impacts of the COVID-19 pandemic on food security.

The outbreak of the Covid-19 pandemic has caused the injury and death of a large number of the world's population and cast a shadow over all aspects of human life, and even paralyzed it, after the movement of people, institutions, travel and production machines stopped, [5] and because of the interdependence in global commercial supply chains, the world was The entirety is

vulnerable to the disruption of its social and economic structures.

"Disruption to the food supply is still minimal," said Elizabeth Beers, a WFP spokeswoman, adding that "food supplies are adequate and markets are relatively stable" noting global cereal stocks at comfortable levels so far, and the outlook for wheat and other staple crops. They are positive until the end of the year [6]. According to international reports, the sectors most affected by the crisis are the tourism and leisure activities sector, the travel and aviation sector, the industry in general, the real estate sector, banking and securities activities. Personal hygiene and disinfection, retail trade, information and communication systems sector, then e-commerce. As for the sectors that were negatively affected, it was in a lesser percentage, it was education, petrochemical industries, then agriculture [7].

If the agriculture sector and the food industries associated with it were not significantly affected despite the restrictions imposed on movement due to the keenness of countries to maintain supply chains, this does not mean that things are going well, as this pandemic has become over the days an unprecedented challenge that involves Severe social and economic impacts, including compromising food security and nutrition, especially after some countries resorted to banning the export of basic food commodities - especially grains - such as Kazakhstan, Serbia, Vietnam, Russia [8] and Romania - before they backtracked on that - knowing that Russia only banned exports to countries outside the Union Eurasia and Romania only banned exports to countries outside the European Union [9].

The potential impacts of the COVID-19 pandemic on food security.

Several months have passed since the beginning of this global crisis, and no party has any knowledge of the date of its end and how the world will bear its effects. The world is in a state of great uncertainty about what is to come. Before addressing the potential effects of this pandemic on food security, given the strong link between the economic aspect and food security, it is okay to shed light on a study

conducted by the American Harvard University, through which I tried to study scenarios for the recovery of the global economy after this pandemic.

This study concluded that the economic impact of the Corona epidemic will be temporary, but if the general closure continues or the reluctance to exchange after the improvement of indicators, this will upset the economic system, which may mean laying off workers and expanding the size of unemployment. But if the economic failure arrives to stop the wheels of production, especially the basic economic production processes such as agriculture, industry and energy materials, the matter may be disastrous [10].

This study did not specify how long this epidemic may take before it vanishes, but rather adopted the hypothesis of eliminating it after finding a vaccine within a year or a little more, given the global efforts made in this regard, which is not certain because all possibilities remain.

If we look at the effects of the Ebola epidemic, which was only limited to a limited geographical area and did not reach the degree of a pandemic, the latter greatly affected food security, the economy and the livelihoods of people in the affected and at-risk countries in West Africa in December 2014, when about half a million people were People suffer from severe food insecurity in the three most affected countries in West Africa, Guinea, Liberia and Sierra Leone. A shortage of agricultural labor, on food production. In Liberia, 47 percent of farmers have not been able to farm, restrictions and market closures have disrupted the flow of food and life necessities, and commodity shortages have pushed up commodity prices. One of the most important causes of food vulnerability was the reduced ability to access food, driven by the decline in economic activity that reduced the purchasing power of households [11].

The outbreak of the COVID-19 pandemic and its failure to abate sooner will already affect food security. Restrictions can impede food logistics, completely disrupt food supply chains, and affect food availability. While this pandemic slows down the economy of

countries, access to food will be negatively affected by reduced income and job losses, as well as the availability of food in local markets, thus threatening the food security of all people, especially those living in the poorest countries [12].

The matter will become more dangerous if agriculture is completely suspended, and most countries exporting basic food commodities will resort to banning exports, especially with the emergence of the first signs of that. Also, the loss of confidence in the flow of basic food commodities may lead to "panic buying" or panic buying, and consequently to higher prices, as emphasized by Elizabeth Beers, spokeswoman for the World Food Program [13].

Certainly, countries that suffer from humanitarian crises will be the most affected, as this pandemic is likely to have significant effects on the delivery of humanitarian aid and recovery aid,[14]. as well as putting the entire humanitarian action at stake because it will require a huge budget to implement its operations in addition to the risk of infection with the epidemic. Both for the beneficiaries and the frameworks supervising the process, and in this regard, David Beasley, Executive Director of the United Nations World Food Program, said that the global spread of Covid-19 resulted in "the worst humanitarian crisis since World War II." [15]

Immediate actions and measures to address food insecurity during the COVID-19 crisis

In this paragraph, we will discuss each of the measures to be taken by states and governments, and the measures to be taken by the international community.

Immediate measures to be taken by states and governments.

The first of the urgent measures that any country or government can take to avoid the negative repercussions of this crisis is to fill the shortage of food commodities, especially basic (first) after that and in a second stage, keep these food commodities by storing them according to the conditions in force to avoid pests (Second) Parallel to all that, implanting confidence in the hearts of peoples is necessary to avoid panic (third), and coordination with international organizations for countries

experiencing crises remains a humanitarian duty (fourth).

First: filling the shortage of food.

The first measure that countries should take to avoid any negative repercussions of this crisis on their food security is to determine the food reserves available to them - especially the basic ones, especially cereals - with an estimate of the current year's product. Food commodities from abroad. This step, which is considered an emergency measure, is punctuated by two sets of risks, the first is the rise in international prices, which leads to the difficulty of purchasing despite the availability of supplies in global markets, which is known as price risks, and the second is the unavailability of food despite the presence of sufficient funds to purchase it, which is termed as risks. supplies.

This second type of risk is worrisome, as it has more severe consequences for countries that depend heavily on imports, as happened in May 2011, where the United Nations World Food Program estimated that food supplies could run out within six to eight weeks unless plans are put in place to avoid crisis [16].

Although the supply is an inevitable emergency measure in this circumstance to avoid the worst, the wisdom necessitates avoiding the risks of supplying in crises by achieving self-sufficiency for countries that have the natural capabilities and qualifications due to its connection with national security, or at least working to create a reserve in the event of welfare, even if By supplying for countries that do not have the capabilities to achieve self-sufficiency in basic food commodities.

Second: food storage.

Storage is one of the basic elements in the strategy of food security, especially for basic food commodities, and it is a technique known to farmers at different times, and it is intended to keep the thing for use in a future time, and this definition applies to all products, but since grains have specifications and components that make It is the most important source of food in the world, so storing it means preserving its characteristics from the time it is produced until it is consumed, and during this period of time several changes occur, so storage contributes to fortifying it in order to use it at a

later time without compromising its quality. Excess storage. Although storage is considered the most important process in the post-harvest system, many countries do not have a clear strategy in this field, [17] because it requires a large budget to increase the absorptive capacity of storage and the associated maintenance and treatment work, and the training of workers in this field.

However, what can be said is that it is high time to include this technology among the priorities of the countries' food security strategy and to allocate it with sufficient funding as a precaution for crises, especially in light of the negative effects of climate change, which must be dealt with as a structural phenomenon.

If the formation of the reserve or the stock is of great importance, the measure of the latter is no less important than it, because it focuses on ensuring that the needs of markets and individuals for basic commodities are met as efficiently as possible and that there is no extravagance or misuse of stocks, and thus food commodities are kept under direct supervision by governments It is used in certain circumstances, and this stock is traded periodically, so that quantities are taken from it to compensate for it in similar quantities, so that the food does not lose its nutritional character, and the quantity and type of this stock is determined by the conditions of each country and its economic and technical capabilities [18].

Third: Instilling confidence in the citizens.

Instilling confidence in citizens during the onset of crises, that the state or government is able to provide their food needs constantly while ensuring access to them for all groups, plays an important role in avoiding panic and changing purchasing habits and thus stabilizing markets and stabilizing the flow of food, as at the beginning of crises panic spreads And the fear of running out of goods, and many resort to storing what they can store, each according to his capabilities - for fear of the unknown and in anticipation of having to stay in their homes for a long time - [19] and this affects the supply of markets and contributes to the rise in prices, and among the measures that contribute to implanting

confidence is maintaining supplies. The markets are constantly monitored, prices are monitored, and monopoly traders are reprimanded to ensure that goods reach all classes.

Fourth: Coordination with humanitarian organizations.

To facilitate the work of international organizations and the access of humanitarian workers to people in need, the governments of the countries concerned with this assistance must provide the necessary aid and support for this purpose. States bear the primary responsibility under international law to ensure that the basic needs of civilians and the civilian population under their control are met. However, if states are unable or unwilling to carry out their responsibilities, international humanitarian law provides for relief measures to be carried out by other actors, such as humanitarian aid organizations, with the consent of the concerned state. In order for humanitarian organizations to carry out their tasks, they must be given rapid and unimpeded access to the affected population [20].

The current and potential effects of the military conflict on food security

Ukraine is a top exporter of corn, barley, and rye, but it's the country's wheat that has the biggest impact on food security around the world. In 2020, Ukraine exported roughly 18 million metric tons of wheat out of a total harvest of 24 million metric tons, making it the world's fifth-largest exporter. Customers include China and the European Union, but the developing world is where Ukrainian wheat has become an essential import. For example, about half of all wheat consumed in Lebanon in 2020 came from Ukraine, according to data from the Food and Agriculture Organization (FAO).

Relying on bread and other grain products for 35 percent of the population's caloric intake, Lebanon is critically dependent on Ukrainian wheat. Of the 14 countries that rely on Ukrainian imports for more than 10 percent of their wheat consumption, a significant number already face food insecurity from ongoing political instability or outright violence. For example, Yemen and Libya import 22 percent and 43 percent, respectively,

of their total wheat consumption from Ukraine. Egypt, the largest consumer of Ukrainian wheat, imported more than 3 million metric tons in 2020—about 14 percent of its total wheat. Ukraine also supplied 28 percent of Malaysian, 28 percent of Indonesian, and 21 percent of Bangladeshi wheat consumption in 2020, according to FAO data. Unfortunately, a large part of the country's wheat production comes from the historical breadbasket of eastern Ukraine—Kharkov, Dnepropetrovsk, Zaporozhe, and Kherson oblasts, just west of Donetsk and Luhansk, which are already partially occupied by Russian and Russian-supported forces [21].

The Report FAO. 2022. Ukraine: Note on the impact of the war on food security in Ukraine has so information: «Before the escalation in February, Ukraine's eastern regions of Donetsk and Luhansk oblasts were already facing a food crisis, with around 383 000 people acutely food insecure as of 2021. 2 Moreover, between 2019 and 2021, the country had 9.9 million moderately and severely food insecure people (as per the Food Insecurity Experience Scale (FIES) measuring chronic food insecurity). 3 While the situation in Ukraine remains dynamic and unpredictable, there is growing evidence that loss of income, supply chain disruptions, increasing prices and related dependency on food assistance is significantly affecting the access to and affordability of food across the country. Preliminary analyses estimate that, as a result of the war, the projected decline of Ukraine's GDP (by around 45 percent in 2022) may increase the poverty rate in the country, with approximately 60 percent of the population forecast to be in poverty by 2023, 4 presenting major risks to the food security of vulnerable households and communities. In terms of food security indicators, the latest United Nations World Food Programme (WFP) assessment found that one third of all households were food insecure, of which 5 percent were severely food insecure.

Another 28 percent were moderately food insecure or experiencing food consumption gaps and an inability to meet food needs without applying negative coping strategies. 5 The highest levels of food insecurity have been

reported in areas most heavily impacted by the war, particularly eastern and southern oblasts, such as Luhanska (56 percent of the population), Kharkivska (50 percent), Khersonska (46 percent) and Donetsk (45 percent), as well as northern Chernihivska (45 percent) and Sumska (41 percent). In these oblasts, one in every two households was found to be food insecure. 6 It is likely that these oblasts were facing higher levels of food insecurity due to significant access challenges for humanitarian assistance. 7 Similarly, access constraints have also caused major reductions in food security in besieged cities and other areas of active conflict. Urban areas are more likely to be affected compared to rural ones,⁸ with resulting food insecurity in urban areas likely to be more severe. In eastern besieged cities, shortages of food, water, electricity and heat were reported, while the comparatively few humanitarian corridors that have been established have been unable to adequately respond to vulnerable people's basic necessities. Shortages of infant formula and clean water are likely contributing to increases in acute malnutrition in the worst-affected areas, 9 while presenting the risks of major communicable disease to infants and children.

In areas such as Mariupol, the destruction of water infrastructure has placed the entire urban population at risk of cholera and other water-borne communicable diseases, amidst shortages of alternate water purification materials, medicines and destroyed medical facilities.¹⁰ Impact on food security 4 UKRAINE: Note on the impact of the war on food security in Ukraine, 20 July 2022 While the number of internally displaced persons has been decreasing since March, in June around 14 percent of the entire population of Ukraine was internally displaced as a result of the conflict (6.3 million people).

Poor displaced households are severely affected by the loss of assets and income generating activities, resulting in more concerning levels of food insecurity, and are in need of assistance. Food insecurity was found to be more prevalent among internally displaced persons (IDPs) (54 percent) compared to resident populations (23 percent).

Among all IDPs, those in the eastern (62 percent) and southern (59 percent) oblasts were the most food insecure. At the national level, households that were both displaced and separated from other members of their households displayed the highest levels of food insecurity (56 percent).¹³ Moreover, an FAO assessment shows that the majority (almost 60 percent) of interviewed internally displaced households previously had income from agricultural activities, which has now been lost because of the conflict. The assessment, which surveyed 289 registered farmers, was based on semi-structured interviews about the situational context in their respective areas» [22].

Conclusions. Through research and presentation of the concept of food security, as well as the extent of the impact of natural disasters and geopolitical conflicts on it in particular, as some indicators of Ukrainian exports that affect food security for some Arab and African countries, as well as production and export rates at different periods, were presented to give a brief overview On the importance of Ukraine as a lunch basket for some countries and the repercussions that will occur in the event of an interruption of agricultural supplies from it. Whether on a personal or family level, or in terms of the work of companies, institutions, or even countries.

References:

1. Human Development Report (2001) the United Nations Development Programme, p. 29.
2. Sobhi Abdel-Hakim, Sir Roy Callen (1996), A world overflowing with its population, the world of knowledge, Issue 213, translated by Laila Jabali, The National Council for Culture, Arts and Literature, September, p. 24.
3. Muhammad al-Sayed Abd al-Salam (1998), Food Security for the Arab World, Book of Knowledge, Issue 230, National Council for Culture, Arts and Letters, Kuwait, February.
4. Muhammad al-Sayed Abd al-Salam (1998), Food Security for the Arab World, Book of Knowledge, Issue 230, National Council for Culture, Arts and Letters, Kuwait, February.
5. Ali Muhammad Al-Khoury (2020), The future of the Arab economy under the weight of complex crises, Council of Arab Economic Unity, first edition, p. 13.
6. Elizabeth Beers (2022), The global food supply Chain is resilient.

7. Ali Muhammad Al-Khoury (2022), The future of the Arab economy under the weight of complex crises, p.124-125.
8. Does Corona revive nationalism in the field of food security? (2022). Retrieved from : <https://www.dw.com/a-52984617>.
9. Romania bans grain exports (2022), retrieved from : <https://arabic.rt.com/business/1102545>.
10. Ali Muhammad Al-Khoury (2022), The future of the Arab economy under the weight of complex crises, p. 89.
11. Covid-19: Our Most Hungry and Vulnerable Societies Facing a Double Crisis. Electronic, retrieved from : <http://www.fao.org/news/story/ar/item/1270137/icode>.
12. Joint Statement on the Impacts of COVID-19 on Food Security and Nutrition on the occasion of the Extraordinary Meeting of G20 Agriculture Ministers on April 2020, retrieved from : <http://www.fao.org/news/story/ar/item/1272160/icode>.
13. Elizabeth Beers, The global food supply chain is resilient.
14. Joint Statement on the Impacts of COVID-19 on Food Security and Nutrition on the occasion of the Extraordinary Meeting of G20 Agriculture Ministers on April 2020, retrieved from : <http://www.fao.org/news/story/ar/item/1272160/icode>.
15. David Beasley, Intervention at a Security Council session, Protecting civilians from starvation caused by conflict on April 2020, retrieved from : <https://news.un.org/ar/story/2020/04/1053622>.
16. World Bank (2012), The Cereal Chain: Food Security and Wheat Import Management in the Arab Countries, World Bank publication, p 4.
17. Ali Itungar, the deficit in cereal production in Morocco may reach 60 million quintals in 2020, retrieved from : <https://www.maghress.com/attajdid/15738>.
18. Fatima Bakdi & Rabeh Hamdi Pasha (2016), Food Security and Sustainable Development, Academic Book Center, p. 66.
19. Andrew Marszal, as happened in Los Angeles and California, USA A state of madness sweeping American stores for fear of the Corona virus, retrieved from : www.hespress.com/international/462195.html.
20. International Committee of the Red Cross, International Humanitarian Law: Answers to Your Questions, ICRC Publications, December 2014, p. 65.
21. Global Food Security Index (2022), retrieved from : <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index>.
22. FAO (2022), Ukraine: Note on the impact of the war on food security in Ukraine, retrieved from : <https://doi.org/10.4060/cc1025en>.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2022 р.

УДК 330.46:519.86

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-63-72

ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА УКРАЇНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКО – РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ

Ткач Д.К.¹, Грушко В.І.²

¹ аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: dmitriyt@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0009-1856-5523>

² д.е.н., професор, завідувач кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: victorgr@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

ELECTRIC POWER INDUSTRY OF UKRAINE DURING THE UKRAINIAN-RUSSIAN WAR

Tkach Dmytro¹, Hrushko Viktor²

¹ postgraduate student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: dmitriyt@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0009-1856-5523>

² Doctor of sciences (Economics) sciences, professor, head of national economy and finance department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: victorgr@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-2597>

Анотація. У статті аналізується стан електроенергетики України під час українсько - російської війни. Метою дослідження є аналіз стану електроенергетики України під час українсько - російської війни. Показано, що українсько – російська війна, яка триває вже вісім років нанесла великі збитки українській електроенергетичній галузі. У результаті повномасштабної війни Росії проти України відбулося різке падіння об'ємів використання електричної енергії щонайменше на 30%. Проаналізовано законодавчі принципи державної політики щодо розвитку систем накопичення енергії. У цьому плані важливим для розвитку в країні системи накопичення електричної енергії та створення достатніх маневрених потужностей стало прийняття Верховна Рада України 15 лютого 2022 прийняла Закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку систем накопичення енергії". Підкреслено, що не дивлячись на те, що російський агресор причинив велику шкоду електроенергетичній галузі України, ця сфера економіки країни залишається досить потужною і має гарний потенціал для реформування вітчизняного ринку електроенергії. Далі аналізується ситуація, яка склалася у атомній енергетиці країни. Звертається увага на те, що 2021 року у квітні - травні спеціалісти ДП «НАЕК «Енергоатом» та ПрАТ «НЕК «Укренерго» здійснили на енергоблоках №1 та №2 Запорізької АЕС випробування з метою опанування ринком допоміжних послуг. Результати показали, що атомники готові до таких новацій. Показано, що досить тяжка ситуація склалася в українській тепловій електроенергетиці. Через прицільні обстріли російськими окупантами в Україні постраждали щонайменше 4 теплові електроцентралі. Тому надзвичайно актуальним є питання зміцнення та посилення безпечної діяльності вітчизняної енергетичної системи — найкраще використання існуючих потужностей ТЕС та створення умов для спорудження модерних генеруючих потужностей з високою ступінню мобільності. Досліджується українська гідроенергетика, яка також активно шукає шляхи реформування вітчизняного ринку електроенергії. У 2021 році ПрАТ «Укргідроенерго» ефективно вирішило дуже важливу задачу, а саме покриття пікової навантаження в українській енергетичній системі. Тим самим був забезпечений баланс об'єднаної енергетичної системи країни і мінімізовані наслідки дефіциту вугілля для теплових генерацій. Підтверджено, що одним із найперспективніших шляхів реформування вітчизняного ринку електроенергії є створення умов для подальшого розвитку ВДЕ.

Ключові слова: вплив українсько – російської війни на українську електроенергетику, ситуація на українських АЕС, ТЕЦ, ТЕС, ГЕС, ВДЕ.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 0; бібл.: 14

Annotation. The article analyzes the state of Ukraine's electricity industry during the Ukrainian-Russian war. The purpose of the study is to analyze the state of the electricity industry of Ukraine during the Ukrainian-Russian war. It is shown that the Ukrainian-Russian war, which has been going on for eight years, has caused great damage to the Ukrainian electricity industry. As a result of Russia's full-scale war against Ukraine, there was a sharp drop in the use of electrical energy by at least 30%. The legislative principles of state policy regarding the development of energy storage systems are analyzed. In this regard, the adoption of the Law "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Development of Energy Storage Systems" was adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on February 15, 2022, which was important for the development of the country's electric energy storage system and the creation of sufficient

maneuverable capacities. It is emphasized that even though the Russian aggressor caused great damage to the electricity industry of Ukraine, this area of the country's economy remains quite powerful and has good potential for reforming the domestic electricity market. Next, the situation in the country's nuclear power industry is analyzed. Attention is drawn to the fact that in April - May of 2021, specialists of SE "NAEK Energoatom" and "NEC "Ukrenergo" carried out tests on power units #1 and #2 of the Zaporizhzhia NPP with the aim of mastering the market of auxiliary services. The results showed that nuclear scientists are ready for such innovations. It is shown that a rather difficult situation has developed in the Ukrainian thermal power industry. At least 4 thermal power plants were damaged in Ukraine due to targeted shelling by the Russian invaders. Therefore, the question of strengthening and strengthening the safe operation of the domestic energy system is extremely urgent - the best use of existing TPP capacities and the creation of conditions for the construction of modern generating capacities with a high degree of mobility. The Ukrainian hydropower industry, which is also actively looking for ways to reform the domestic electricity market, is being studied. In 2021, "Ukrhydroenergo" effectively solved a very important task, namely, covering the peak load in the Ukrainian energy system. Thus, the balance of the country's unified energy system was ensured and the consequences of the shortage of coal for thermal generation were minimized. It has been confirmed that one of the most promising ways to reform the domestic electricity market is to create conditions for further development.

Key words: the impact of the Ukrainian-Russian war on the Ukrainian electricity industry, the situation at Ukrainian nuclear power plants, thermal power plants, hydroelectric power plants, renewable energy sources.

Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 0; bibl.: 14

Постановка проблеми. Українсько – російська війна, яка триває вже вісім років нанесла великі збитки українській електроенергетичній галузі. По – перше відбулося різке падіння об'ємів використання електричної енергії щонайменше на 30%. По – друге ворог захопив частину електрогенеруючих потужностей, декілька десятків електростанцій різного типу зруйновані через обстріли ракетами, снарядами, бомбами. По – третє більшість ТЕЦ та ТЕС, які працюють на вугіллі залишилися без цієї енергетичної сировини, через те, що шахти опинилися на окупованій території.

Все це негативно впливає на українську економіку, веде до падіння ВВП, призводить до зубожіння українського народу.

Так, перед нашою державою виникає виклик не тільки в забезпеченні національної безпеки в протистоянні воєнній агресії з боку Росії, але й в спроможності гарантування стабільне функціонування електроенергетичної галузі в умовах війни. Цим і визначається актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З окресленої проблематики свідчить про концентрацію уваги вітчизняних дослідників щодо аналізу стану електроенергетики України під час українсько - російської війни. Вагомий внесок у цій царині зробили учені-економісти, а саме: С. Аптекарь, О. Балан,

Т. Биркович, Д. Бусарев, В. Геєць, Г. Дарнопих, А. Дронова, Б. Кваснюк, О. Кендюхов, Н. Косар, Л. Назарчук, І. Недін, Ю. Прокопенко, В. Тарнавський, С. Філіппова, І. Чукаєва, А. Штангрет, Л. Шостак та ін.

Разом із тим, в сучасних складних вітчизняних економічних реаліях необхідною є суттєва трансформація теоретико-методичних підходів до визначення стану електроенергетики України під час українсько - російської війни, що вимагає докладного наукового дослідження цієї проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз стану електроенергетики України під час українсько - російської війни.

Викладення основного матеріалу дослідження. Українсько – російська війна, яка триває вже вісім років нанесла великі збитки українській електроенергетичній галузі. У результаті повномасштабної війни Росії проти України відбулося різке падіння об'ємів використання електричної енергії щонайменше на 30% [1].

24 лютого 2022 року агресори захопили Чорнобильську АЕС Після тривалого спротиву, росіяни 4 березня захопили Запорізьку АЕС (ЗАЕС). ЗАЕС має 6 енергоблоків загальною потужністю 6000 МВт і є найбільшою атомною електростанцією у Європі. Варто нагадати, що під час аварії на Чорнобильській АЕС із

ладу вийшов лиш один енергоблок, а наразі під прицілом перебувають усі 6 реакторів ЗАЕС. Реактор типу ВВЕР-1000, а саме такі встановлено на ЗАЕС, є вразливим до пошкодження як самої активної зони, так і до пошкоджень його численних трубопроводів. До захоплення станції працювало 3 енергоблоки. Однак зараз у роботі перебуває лиш енергоблок №4, а інші перебувають на плановому ремонті або у режимі розхолодження та переведення у стан зупинення. Загальна сума збитків «Енергоатому» за два місяці війни – 36 млрд грн. Сюди входить скорочення виробництва і пошкодження обладнання та інфраструктури АЕС.

Два місяці тому атомну електроенергію в Україні виробляли усі 15 енергоблоків на чотирьох АЕС – таке було вперше. Під час війни споживання електроенергії у країні впало вдвічі, тому задіяно лише половину енергоблоків [2].

Головна мета, яку ставить агресор захоплюючи атомні станції:

Створити безпечний захист для військ агресора, адже ніхто не стане вести бойові дії на території АЕС.

Залжати Європу та світ можливою аварією на кшталт Чорнобильську АЕС та Фокусімській АЕС.

Контролювати атомну енергетику України, а це 60% генерації електроенергії країни.

Одержує доступ до майбутньої сировини для ядерної зброї, яким може стати завантажене в реактори ядерне паливо.

Дістає перспективу для здійснення різного роду диверсій, провокацій, іншого роду таких дій, якими можна скомпрометувати Україну.

Що стосується ТЕЦ та ТЕС то тут ситуація виглядає наступним чином. Через обстріли російськими окупантами в Україні постраждали щонайменше 4 теплоелектроцентралі, а саме Луганську ТЕЦ, Охтирську ТЕЦ, Трипільську ТЕС та Чернігівську ТЕЦ. Луганська ТЕЦ втрачена, фактично повністю розбита Охтирська ТЕЦ [3].

На Запорізькій теплоелектростанції закінчилося вугілля, яке неможливо

поставити внаслідок тимчасової окупації Енергодару росіянами та бойових дій на Півдні України – робота ТЕС зупинена.

У гідроенергетиці в Україні анексували Каховську ГЕС, на Трипільській ТЕС, що в Київській області, стався вибух від російських снарядів, але вона працює.

Власник компанії SCM, мільярдер Рінат Ахметов оцінює втрати вітрової генерації енергетичного холдингу "ДТЕК" через російське вторгнення в Україну у 500 МВт.

Не дивлячись на те, що російський агресор причинив велику шкоду електроенергетичній галузі України, ця сфера економіки країни залишається досить потужною і має гарний потенціал для реформування вітчизняного ринку електроенергії.

Розпочнемо із атомної енергетики. 2021 року у квітні - травні спеціалісти ДП «НАЕК «Енергоатом» та ПрАТ «НЕК «Укренерго» здійснили на енергоблоках №1 та №2 Запорізької АЕС випробування з метою опанування ринком допоміжних послуг. Результати показали, що атомники готові до таких новацій. Це не дивлячись на те, що вітчизняні атомні станції не спроможні так швидко, як ТЕС, переминювати генеруючу спроможність на велику потужність, їм не притаманна функція тобто маневрування в енергосистемі. У той же час, електрогідравлічна система налаштування турбіни на енергоблоці АЕС створює можливість, за незначний період часу переминути генеруючу спроможність у межах $\pm 2\%$ (20 МВт) номінальної спроможності (1000 МВт) енергоблока. Ці цифри відповідають правилам ядерної безпеки та функціонування АЕС. Тому НЕК «Укренерго» на початку 2022 року надало сертифікати чотирьом енергоблокам трьох АЕС на право участі в ринку допоміжних послуг.

Цей сертифікати засвідчує те, що всі чотири енергоблоки спроможні підтримати частоту з об'ємом ± 20 МВт, що відповідає вимогам до допоміжних послуг. За послідні роки гуртовий сертифікований об'єм ресурсів утримання частоти Енергоатому збільшився у три рази — з 40 до ± 120 МВт.

Це досить вагомий результат, який став вагомою протидією корупції на електроенергетичному ринку. Таким чином, завдяки збільшенню генерації електричної енергії АЕС до 60—65% останніми місяцями, була досягнута стабільна діяльність ОЕС України. Окрім цього суттєво виріс КВВП (коефіцієнт використання встановленої потужності) АЕС.

Ріст числа енергоблоків АЕС на ринку допоміжних послуг, по – перше, створить конкурентне середовище серед постачальників допоміжних послуг. Тим самим буде виконана одна із головних вимог для синхронізації ОЕС України з континентальною мережею Європи ENTSO-E».

Досить тяжка ситуація склалася в українській тепловій електроенергетиці. Через прицільні обстріли російськими окупантами в Україні постраждали щонайменше 4 теплові електроцентралі. Найбільш постраждалими енергетичними об'єктами від війни є Луганська ТЕЦ, Охтирська ТЕЦ, Трипільська ТЕС та Чернігівська ТЕЦ. Луганська ТЕЦ втрачена, фактично повністю розбита Охтирська ТЕЦ, від прямого влучення рашистських снарядів [4].

Величезною проблемою для українських вугільні ТЕЦ та ТЕС є проблема екології. Забруднення повітря цими електростанціями оцінюють за трьома показниками викидів:

PM10 — тверді мікрочастинки зольного пилу, розміром до 10 мікронів. Вони можуть спричиняти хвороби дихальних шляхів;

SO₂ — діоксид сірки. У високих концентраціях може викликати небезпечно для життя накопичення рідини в легенях;

NO_x — оксиди азоту. Газу, які викликають запалення дихальних шляхів і порушують клітинні механізми [5].

За даними досліджень міжнародного аналітичного центру EMBER, теплові електростанції та електроцентралі є найбільш небезпечні в екологічному плані в Європі, їх потрібно або модернізувати або закрити. Поміж 10 вугільних

електростанцій, які є самими брудними в Європі через величезну кількість викидів тверді мікрочастинки зольного пилу (PM10), в Україні розташовано вісім. Ці ТЕС було побудовано у 1960—1970-х і з тих часів не було проведено модернізацію.

12 українських теплових електростанцій та електроцентралей, які працюють на вугіллі завдають 27% викидів діоксид сірки (SO₂) від загальної європейської кількості. Тут першість за кількістю викидів діоксид сірки тримає Бурштинська ТЕС.

Що стосується викидів оксидів азоту - NO_x, то тут Україна займає друге місце в Європі з викидами у 16%. Невтішною є і та статистика, що у першій тридцятці європейських вугільних електростанцій, які забруднюють повітря NO_x, українських аж дев'ять, а Запорізька ТЕС займає другу сходинку.

Хоч у 2011 році Україна приєдналася до Договору про Енергетичне співтовариство та взяла на себе зобов'язання провести відповідну модернізацію ТЕС щоб вони у відповідали вимогам директив ЄС щодо викидів, на практиці це проведено не було.

За оцінками Міненерго України для модернізації ТЕС необхідно витратити 4,5 мільярда євро і це без урахування коштів на відновлення тих потужностей, які були зруйновані російськими окупантами.

Марно чекати, що компанія-монополіст в галузі теплової електроенергетики ДТЕК, буде вкладати ці кошти у перебудову електрогенерації. Як свідчать заяви керівництва компанії, які вони зробили останнім часом тут ставлять на розвиток ВДЕ, їм уже сьогодні належить 1 ГВт з майже 9 ГВт зелених потужностей в Україні. Тому при першій нагоді вони готові, до повної реалізації своїх вугільних шахт та електростанцій.

Заради справедливості потрібно відмітити, що у травні 2021-го року компанія ДТЕК впровадив на Запорізькій ТЕС промислову літій-іонну систему накопичення енергії (СНЕ) місткістю 2,25 МВт•год та потужністю 1 МВт, яка стала першою в Україні. Призначення батареї це накопичення, зберігання та віддача

електроенергії в мережу, а також для надання послуг із забезпечення надійності енергосистеми України. Це пілотний проєкт ДТЕК для пошуку оптимальних моделей роботи СНЕ на різних сегментах енергетичного ринку країни [6].

Важливість цього проєкта полягає у тім, що він започатковує в Україні ринок систем накопичення енергії, а це грає ключову роль до енергобезпеки країни, а також забезпечує нові перспективи для її подальшого розвитку.

У той же час компанія ДТЕК має намір на протязі п'яти — десяти років припинити роботу значної кількості блоків своїх ТЕС, які технологічно відстали, вже давно витратили свій потенціал.

Тому надзвичайно актуальним є питання зміцнення та посилення безпечної діяльності вітчизняної енергетичної системи — найкраще використання існуючих потужностей ТЕС та створення умов для спорудження модерних генеруючих потужностей з високою ступінню мобільності.

Прикладом такого будівництва є проєкт потужністю в 660 МВт, який зараз здійснюється на базі енергоблоку №6 Слов'янської ТЕС, ПАТ «Донбасенерго». У цьому проєкті, вперше в Україні, застосовується новітня технологія циркулюючого киплячого шару (ЦКШ), що відповідає вимогам директиви 2010/75 ЄС про промислові викиди та нормам NTSO-E.

Кабінет міністрів включив це будівництво у перелік пріоритетних для держави інвестиційних проєктів на період 2020-2023 рр.

20 грудня 2018 р компанія «Донбасенерго» уклала інвестиційний договір з китайською компанією Dongfang Electric International Corporation, який передбачає реконструкцію енергоблоку №6 Слов'янської ТЕС загальною вартістю \$684,3 млн.

Проєктом передбачено розділення енергоблоку №6 на два нові сучасні енергоблоки №6 А та №6 В потужністю 330 МВт. Дані блоки будуть використовувати вугілля газової марки та будуть мати ККД на рівні 42%, що значно

перевищує типовий показник для існуючого в Україні парку енергоблоків ТЕС [7].

Важливим для розвитку в країні системи накопичення електричної енергії та створення достатніх маневрених потужностей стало повідомлення про те, що Верховна Рада України 15 лютого 2022 прийняла Закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку систем накопичення енергії"

Законом врегульовано діяльність з накопичення енергії та визначено статус систем накопичення енергії та оператора системи накопичення енергії,

внесено зміни до Закону України «Про ринок електричної енергії» та Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» в частині визначення повноважень Регулятора на діяльність з накопичення енергії.

Законом, зокрема:

- введено нові терміни: «система накопичення енергії», «оператор системи накопичення енергії» та «повністю інтегровані елементи мережі»;

- створено нового учасника на ринку електричної енергії - оператора системи накопичення енергії та визначено його права та обов'язки;

- врегульовано питання ліцензування діяльності з накопичення енергії;

- врегульовано питання можливості використання системи накопичення енергії споживачами, а також виробниками електричної енергії, зокрема, виробниками електричної енергії з відновлювальних джерел енергії;

- встановлено загальну заборону для оператора системи передачі та операторів систем розподілу провадити діяльність з накопичення енергії [8].

Українська гідроенергетика також активно шукає шляхи реформування вітчизняного ринку електроенергії. У 2021 році ПрАТ Укргідроенерго ефективно вирішило дуже важливу задачу, а саме покриття пікової навантаження в українській енергетичній системі. Тим

самим був забезпечений баланс об'єднаної енергетичної системи країни і мінімізовані наслідки дефіциту вугілля для теплових генерацій.

22 грудня 2021 року ПрАТ «Укргідроенерго» ввело у дію четвертий агрегат Дністровської ГАЕС, а це плюс 324 МВт до балансу потужностей Об'єднаної енергосистеми, що суттєво збільшують її витриманість та безпечність. Проектувальники запланували, що станція буде мати сім гідроагрегатів загальною потужністю 2268 МВт. ПрАТ «Укргідроенерго» планує завершити спорудження 5, 6, 7 гідроагрегатів Дністровської ГАЕС у 2028 році.

Ця гідроакумуляуюча електростанція, як відомо, успішно виконує роль надійного резерву з покриття пікових навантажень. Вона використовує надлишки дешевої нічної електроенергії для закачування води в насосному режимі на високі позначки у верхню водойму і спрацювання її в турбінному режимі в години пік для генерації електроенергії та дає змогу забезпечити збалансовану роботу атомних станцій [9].

Окрім реконструкції другої черги гідроелектростанцій і будівництва третьої черги Дністровської гідроакумуляуючої електростанції, у грудні 2020 року уряд України затвердив перелік пріоритетних для країни інвестиційних проєктів на три наступні роки. Серед них — спорудження Каховської гідроелектростанції — 2, Канівської гідроакумуляуючої електростанції.

Ці проєкти вкрай важливі з позиції наявної недостатності маневрових та пікових потужностей в ОЕС України. Спорудження цих гідроелектростанцій є необхідною умовою інтеграції енергосистеми України в ENTSO-E.

На окреме дослідження заслуговує мала гідроенергетика, яка у майбутньому може стати потужним гравцем на електроенергетичному ринку України. У 2015 році ІВЕ (Інституту відновлюваної енергетики) НАН України, оцінив технічний потенціал гідроенергетичних ресурсів малих річок країни у 375 МВт, з

яких на 1 січня 2022 року опановано 102 МВт. У Карпатському регіоні цей потенціал складає 76% загальноукраїнського, а це 275 МВт. На сьогоднішній день використано близько 20 МВт. Таким чином, в Україні цей ресурс задіяний всього на 7%.

18 серпня 2017 КМ України своїм розпорядженням: «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року “Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність”» увів в дію документ, який визначає етапи і темпи розвитку малої гідроенергетики в країні. У цій стратегії намічено виконати такі головні завдання: реконструкція і модернізація наявних МГЕС, відновлення станцій зі збереженими гідроспорудами, будівництво нових станцій на річках Тиса, Дністер та будівництво децентралізованих нових МГЕС на малих водотоках для підвищення надійності та якості електрозабезпечення споживачів, віддалених від генеруючих об'єктів великої енергетики [10].

Усі ці заходи направлені на підсилення маневрових резервів ОЕС України для гарантування роботи у складі ENTSO-E. Це особливо важливо для МГЕС Західної України, які грають важливу роль у налагодженні експортних і транзитних потоків української електричної енергії на Європейський континент.

Після того як 24 лютого 2022 року Росія розпочала війну проти України спорудження МГЕС в Західній Україні набуло особливої актуальності. Цьому сприяло розпорядження Кабміну №246-р від 25 березня 2022 року, яким уряд затвердив План заходів щодо переміщення виробничих потужностей із районів, де тривають бойові дії або є загроза таких, на безпечні території. Для відновлення економіки держави, запобігання новим руйнуванням промислових об'єктів [11].

На виконання цього розпорядження Міністерство економіки підготувало програму релокації підприємств у дев'яти областей Західної України. За даними Мінекономіки, станом на 28 травня в рамках держпрограми переміщення завершило 601

підприємство, 390 з них уже відновили роботу. Ще 87 компаній зараз на різних стадіях транспортування, а 151 перебувають на маршрутах або оформляють необхідні документи. Загалом заявки на переміщення подали понад 1,5 тис. компаній. Найпопулярнішими для релокації підприємств є Закарпатська, Львівська та Чернівецька області [12].

Таким чином електроенергетика Західної України повинна взяти на себе величезний тягар. Це і сотні, тисячі релокаційних підприємств, це і сотні тисяч біженців, які значно збільшили навантаження на використання ЕЕ в домогосподарствах.

Ще один чинник грає на користь розвитку малої гідроенергетики у західному регіоні, це те, що за перші місяці війни виробництво у ВДЕ в Україні знизилося на 8,4%. У розрізі регіонів найбільші втрати на рівні 70% відбулися у Запорізькій та Херсонській області, в цілому на Півдні було втрачено близько 41%. У той же час, на Заході України було реалізовано зеленої енергії, більш ніж на 70%.

Отже в сучасних умовах, коли через війну діяльність великої кількості маневрених енергоблоків ТЕС, які знаходяться в зоні бойових дій або на тимчасово окупованих територіях вимушено зупинено, виникає необхідність прискорення розвитку малої гідроенергетики на Заході України

Для реалізації потужних і вкрай важливих інноваційних проєктів, щодо малої гідроенергетики потрібні великі кошти. І у цьому плані вельми важливою залишається фінансова підтримка Європейським Союзом. За словами голови Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн, ЄС має намір покрити більшу частину витрат на

повоєнне відновлення України, створивши для цього трастовий фонд солідарності. Програма «Відновлення України», яку Єврокомісія затвердила 19 травня, стане основним юридичним інструментом підтримки плану реконструкції нашої країни шляхом поєднання грантів і позик [13].

Єврокомісія запропонувала Києву, і два місяці тому вже розпочалися конкретні перемовини про приєднання України до Програми життя для клімату та довкілля. І ще досить цікава насамперед для українських енергетиків ініціатива Європейської комісії. ЄК вже підготувала і планує представити план скорочення залежності Євросоюзу від російських енергоресурсів до 2027 року. У цьому документі поставлено нові амбітні цілі щодо використання відновлюваних джерел енергії. ЄК пропонує підвищити до 45% із нинішніх 40% цільовий показник частки зеленої енергетики в енергобалансі Євросоюзу до 2030 року [14]. Це, безумовно, відкриває додаткові можливості участі України у проєктах щодо ВДЕ, у тому числі пов'язаних із малою гідроенергетикою.

Одним із найперспективніших шляхів реформування вітчизняного ринку електроенергії є створення умов для подальшого розвитку ВДЕ.

Наприклад, дослідження швейцарської компанії Lazard показують, що вартість електроенергії з ВДЕ постійно зменшується, а від традиційної генерації — зростає. Для сонячних та вітрових електростанцій промислового масштабу вона вже є суттєво дешевшою за електроенергію від традиційної генерації. Причому, з кожним роком ця різниця на користь ВДЕ тільки зростає [15].

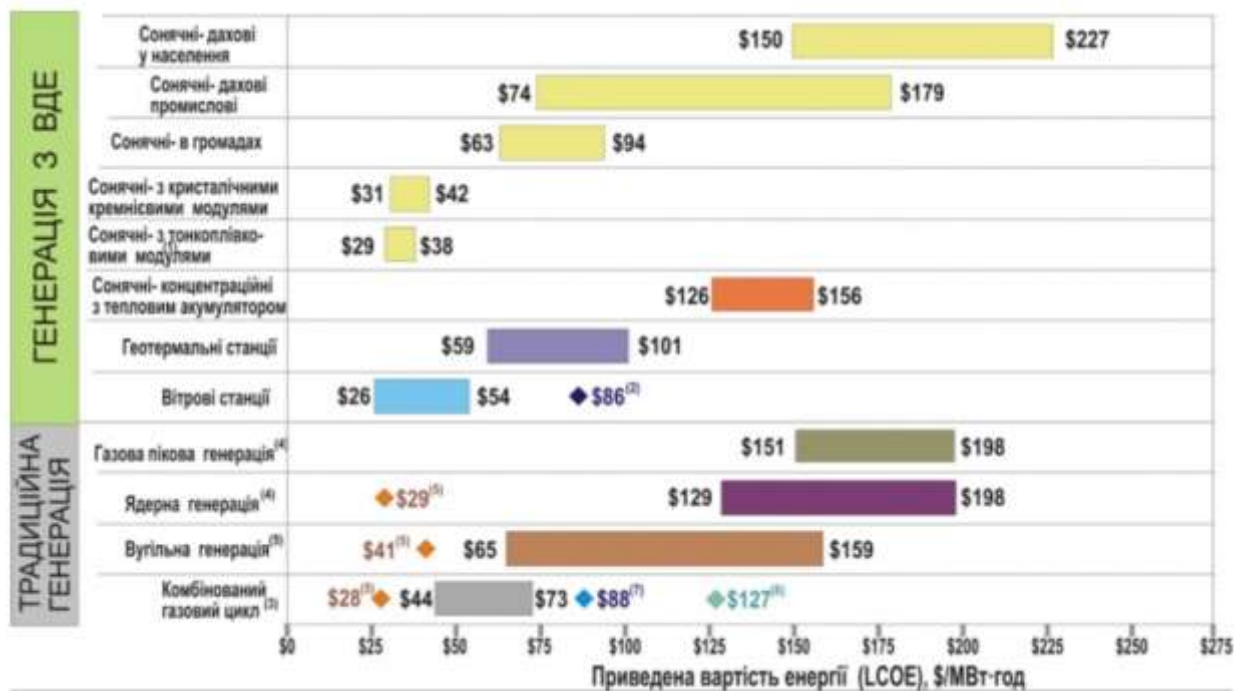

Рис. 1. Приведена вартість електроенергії від генерації різного типу (за матеріалами LAZARD)

Останні роки в Україні досить потужно розвивається ВДЕ, так країна рахується серед десяти держав світу за темпами розвитку зеленої енергетики, а у 2020 – п'ятою серед європейських країн за темпами розвитку сонячної енергетики. Валова потужність об'єктів ВДЕ на початок 2022 року склала 9 656 МВт.

Війна Росії проти України, яка загострилася 24 лютого цього року причинила величезні збитки генеруючим потужностям ВДЕ.

Розпочнемо із сонячної енергетики. 60% індустриальних сонячних електричних станцій знаходяться саме у місцях запеклих боїв, це південних та південно-східних областях України. Це спричинило величезні втрати від російських окупантів. По попереднім даним знищено 30-40% сонячних електростанцій у цих регіонах, а це 1120-1500 МВт їх потужності.

Найбільшої шкоди завдано цим об'єктам у Миколаївській області. Так, сонячний парк компанії Solar Generation (22 МВт) був наполовину знищений артилерією, гелікоптерами ворога. А ту генерація, що залишилася неможливо використати бо

зруйновано 5,5 км лінії електропередач 150 кВ, що постачалися у м. Миколаїв. Майже 100% потужностей сонячних електростанцій зруйновано у Харківській області.

На січень 2022 року в країні було встановлено 1,2 ГВт сонячних електростанцій у приватних будинках, на сьогоднішній день знищено близько 280 МВт (24%).

Вітрова енергетика також отримала розвиток в Україні. На 1 січня 2022 року валова генерація діючих вітрових електростанцій складає 1673 МВт. Вони головним чином знаходяться у Запорізькій, Миколаївській, Львівській, Одеській областях. Через війну з Росією не працює 2/3 вітрових генераторів, а це 1162,5 МВт потужностей, працюють лише 372,5 МВт, що знаходяться головним чином, у Одеській та Львівській областях.

У Запорізькій області не працюють всі ВЕС компанії ДТЕК (Ботієвська – 199,88 МВт, Приморська-2 – 99,58 МВт, Орловська – 98,8 МВт), за винятком Приморська-1 - 99,58 МВт. Не може подавати струм повітряна лінія електропередач 330 кВ у м. Мелітополь через руйнування ЛЕП. У області не діє

Запорізька вітроелектростанцію ТОВ "Юрокейп Юкрейн" — 98,1 МВт.

На Миколаївщині не працюють турбіни "Вітрового парку "Причорноморський" та чотирнадцять турбін ТОВ "Вітрові парки України".

В Одеській області припинено роботу ВЕС "Південне Енерджі" (76,5 МВт), але дають електроенергію Дністровська ВЕС (не повністю) ТОВ "Елементум Енерджі" — 40 МВт та вітропарк турецької Guris "Овід Вінд" — 32,67 МВт.

На початок липня 2022 року знищено дві вітротурбіни, які належать різним власникам.

Що стосується біоенергетики, то тут ситуація виглядає наступним чином. Компанії, які виробляють електроенергію з біомаси в Україні можуть генерувати 224,5 МВт (119,1 МВт із біомаса, 105,4 МВт біогаз). Усі ці підприємства розташовані на території потужних сільськогосподарських підприємств. На початок липня 2022 року від російської агресії зруйновано

10-15% встановлених потужностей. Це у першу чергу стосується півночі та сходу Харківської області, Сумська та Чернігівська області, Миколаївський район, місто Житомир.

Виробники з ВДЕ мають великі проблеми через розрахунки за вироблену електроенергію, це пов'язано із тим, що Міністерство енергетики України видає такі непродумані розпорядчі документи, які можуть привести до банкрутства виробників з ВДЕ, що у свою чергу викличе знищення всієї галузі.

У березні 2022 року Міненерго України оприлюднило наказ №103 "Щодо проведення розрахунків на ринку електричної енергії", яким зобов'язало ДП "Гарантований покупець" всі гроші, одержані від реалізації електроенергії з ВДЕ, віддати на ліквідацію боргів перед ДП "НАЕК "Енергоатом". Таким чином енергетичне відомство в незаконний спосіб забрало всі кошти, одержані ДП "Гарантований покупець" від реалізації "зеленої" енергії, а це на 100 % належить приватним компаніям і передало їх державній генерації.

Висновки. Таким чином на сьогоднішній день компанії, які мають генерації ВДЕ, через неправомірні дії влади, одержують кошти за вироблену електроенергію, які недостатні для того, щоб оплатити поточні затрати на забезпечення роботи електростанцій, оплату податків та обов'язкових платежів та інших фінансових зобов'язань, включаючи погашення платежів за кредитами.

Література:

1. Розрахунки Центру Разумкова на підставі аналізу структури споживання електроенергії України. Така оцінка співставна із заявою ЄБРР. URL : <https://www.ebrd.com/news/2022/war-in-ukraine-and-inflation-slow-growth-in-ebrd-regions.html>.

2. Як «Енергоатом» бореться з ядерним тероризмом РФ на українських атомних станціях, — інтерв'ю з Петром Котіним. URL : <https://forbes.ua/inside/naybilshu-atomnu-stantsiyu-ukraini-okupuvali-orke-a-nad-inshimi-litayut-rakety-yak-aes-prodovzhuyut-viroblyati-elektriku-pid-chas-viyini-intervyu-z-kerivnikom-energoatom-02052022-5736>.

3. У Міненерго розказали, які ТЕЦ постраждали через війну в Україні. URL : <https://www.unian.ua/economics/energetics/roboata-tec-v-ukrajini-yaki-tec-postrazhdali-cherez-viyunu-v-ukrajini-novini-sogodni-11763043.html>.

4. Українські вугільні електростанції є одними з найбільших забруднювачів повітря у Європі — звіт. URL : <https://hromadske.ua/posts/ukrayinski-vugilni-elektrostanciyi-ye-odnimi-z-najbilshih-zabrudnyuvachiv-povitrya-u-yevropi-zvit>.

5. Енергетики ДТЕК Запорізька ТЕС пройшли навчальний курс від Honeywell щодо роботи із першою в Україні системою накопичення енергії. URL : <https://dtek.com/media-center/news/energetiki-dtek-zaporozhskaya-tes-proshli-uchebnyy-kurs-ot-honeywell-po-rabote-s-pervoy-v-ukraine-sistemoy-nakopleniya-energii/>.

6. Кабмін включив будівництво 6-го блоку Слов'янської ТЕС у перелік пріоритетних проєктів. URL : <https://expro.com.ua/novini/kabmn-vklyuchiv-budvniectvo-6-go-bloku-slovyansko-tes-u-perelk-proritetnih-proktv>.

7. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку систем накопичення енергії. URL : <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219439.htmlhttps://expro.com.ua/novini/kabmn-vklyuchiv-budvniectvo-6-go-bloku-slovyansko-tes-u-perelk-proritetnih-proktv>.

8. На шляху до низьковуглецевої промисловості на Україну чекає чимало інноваційних викликів. URL : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/na-shlyahu-donizkovuglecevoyi-promislovosti-na-uk/>.

9. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року : КМ України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text>.

10. План заходів щодо переміщення виробничих потужностей із районів, де тривають бойові дії або є загроза таких, на безпечні території : розпорядження Кабміну №246-р від 25 березня 2022 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text>.

11. Дивна релокація: переміщення підприємств відбувається вкрай мляво. URL : <https://gmk.center.ua/posts/divna-relokaciya-peremishhennya-pidpriemstv-vidbuvaetsya-vkraj-mlyavo/>.

12. Європейська комісія затвердила стратегічний план «Відновлення України». URL : <https://finclub.net/ua/news/yevropeiska-komisiiia-zatverdyla-stratehichniy-plan-vidnovlennia-ukrainy.html>.

13. ЄК підготувала план підвищення енергобезпеки Європи вартістю EUR195 млрд. URL : <https://interfax.com.ua/news/greendeal/831429.html>.

14. Как модернизировать украинскую энергетику в процессе послевоенного восстановления. URL : <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/05/19/687217/>.

References:

1. Calculations by the Razumkov Center based on the analysis of the structure of electricity consumption in Ukraine. This estimate is comparable to the EBRD application (2022), retrieved from : <https://www.ebrd.com/news/2022/war-in-ukraine-and-inflation-slow-growth-in-ebrd-regions.html>.

2. How Energoatom is fighting Russian nuclear terrorism at Ukrainian nuclear plants, interview with Petr Kotin (2022), retrieved from : <https://forbes.ua/inside/naybilshu-atomnu-stantsiyu-ukraini-okupuvali-orke-a-nad-inshimi-litayut-raketyak-aes-prodovzhuyut-viroblyati-elektriku-pid-chas-viyeni-intervyu-z-kerivnikom-energoatom-02052022-5736>.

3. The Ministry of Energy told which CHP plants were damaged by the war in Ukraine (2022), retrieved from : <https://www.unian.ua/economics/energetics/robo-ta-tec-v-ukrajini-yaki-tec-postrazhdali-cherez-viyenu-v-ukrajini-novini-sogodni-11763043.html>.

4. Ukrainian coal-fired power plants are among the biggest air polluters in Europe — report (2022), retrieved from : <https://hromadske.ua/posts/ukrayinski-vugilni-elektrostantsiyi-ye-odnimi-z-najbilshih-zabrudnyuvachiv-povitrya-u-yevropi-zvit>.

5. Energy workers of DTEK Zaporizhzhya TPP completed a training course from Honeywell on working with the first energy storage system in Ukraine (2022), retrieved from : <https://dtek.com/media-center/news/energetiki-dtek-zaporozhskaya-tes-proshli-uchebnyy-kurs-ot-honeywell-po-rabote-s-pervoy-v-ukraine-sistemoy-nakopleniya-energii/>.

6. The Cabinet of Ministers included the construction of the 6th unit of the Sloviansk TPP in the list of priority projects (2022), retrieved from : <https://expro.com.ua/novini/kabmn-vklyuchiv-budvnictvo-6-go-bloku-slovyansko-tes-u-perelk-proritetnih-proktv>.

7. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022), The Law of Ukraine “On amendments to some laws of Ukraine regarding the development of energy storage systems”, retrieved from : <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219439.htmlhttps://expro.com.ua/novini/kabmn-vklyuchiv-budvnictvo-6-go-bloku-slovyansko-tes-u-perelk-proritetnih-proktv>.

8. On the way to a low-carbon industry, Ukraine faces many innovative challenges (2022), retrieved from: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/na-shlyahu-donizkovuglecevoyi-promislovosti-na-uk/>.

9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022), The Law of Ukraine “On the approval of the Energy Strategy of Ukraine for the period until 2035”, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text>.

10. Action plan for the transfer of production facilities from areas where hostilities are ongoing or there is a threat of hostilities to safe areas (2022), retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text>.

11. Strange relocation: relocation of enterprises is extremely sluggish (2022), retrieved from : <https://gmk.center.ua/posts/divna-relokaciya-peremishhennya-pidpriemstv-vidbuvaetsya-vkraj-mlyavo/>.

12. The European Commission approved the strategic plan "Recovery of Ukraine" (2022), retrieved from : <https://finclub.net/ua/news/yevropeiska-komisiiia-zatverdyla-stratehichniy-plan-vidnovlennia-ukrainy.html>.

13. The EC has prepared a EUR195 billion plan to improve Europe's energy security (2022), retrieved from : <https://interfax.com.ua/news/greendeal/831429.html>.

14. How to modernize the Ukrainian energy industry in the process of post-war reconstruction (2022), retrieved from : <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/05/19/687217/>.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2022 р.

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 658.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-73-86

ПАРАДИГМА УПРАВЛІННЯ ЛОГІСТИЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ СУЧАСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Алькема В.Г.

д.е.н., професор, завідувач кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: Alkema@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

PARADIGM OF LOGISTIC ACTIVITY MANAGEMENT OF MODERN ORGANIZATIONS

Alkema Viktor

Doctor of Science (Economics), professor, head of the management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: alkema@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

Анотація. В статті розглянуто альтернативні погляди науковців щодо сутності логістичної діяльності та її складових. За мету поставлено формування парадигми менеджменту логістичної діяльності сучасних організацій. Проаналізовано сучасні підходи до розуміння категорії «логістична діяльність», а також розкрито особливості, переваги та недоліки кожного із існуючих підходів. Здійснено формалізацію мети та завдань логістичної діяльності в межах кожного із цих підходів. Подано авторське бачення логістичної діяльності в межах системного підходу. Запропоновано авторський підхід до розуміння логістичної діяльності. Зазначено переваги запропонованого інтегрального підходу та визначено розуміння мети і завдань в його межах. Сформовано концептуальне бачення теоретико-методологічних засад управління логістичною діяльністю сучасних організацій. Визначено площини досліджень процесів управління логістичною діяльністю. Авторське бачення логістичної діяльності сформовано на підставі системно-діяльнісного підходу. Управління логістичною діяльністю організації представлено у вигляді парадигми - тріадної моделі. Пропонована модель охоплює гносеологічні, практичні, комунікативні та аксіологічні складові. Представлена тріадна модель має в якості базових складових зовнішнього контуру: суб'єкти логістичної діяльності, об'єкти логістичної діяльності та логістичні активності. Ці складові об'єднують елементи внутрішнього контуру. Внутрішній контур моделі містить моральний, соціально-психологічний та професійний набір менеджера для проектування, організації, провадження, трансформації та оцінки логістичної діяльності та її результатів. Усі складові внутрішнього контуру моделі взаємопов'язані між собою. Змістовно цей набір розташований в ієрархічному порядку, який вибудовано за ознакою логічно-впорядкованої реалізації управлінських процедур спрямованих на створення логістичного продукту (логістичної послуги). Вихідними елементами в цьому наборі, є цінності суб'єктів логістичної діяльності та спектр потреб які вони планують задовільнити в процесі цієї діяльності. Ці елементи формують стратегічний вектор спрямування суб'єктом логістичних активностей на об'єкти логістичної діяльності. Наступним блоком є елементи системи менеджменту логістичної діяльності які включають її цілі, функції, завдання, принципи, методи, форми організації та способи її провадження. Завершальними елементами внутрішнього каркасу є результати логістичної діяльності на досягнення яких і спрямована система управління нею.

Ключові слова: системно-діяльнісний підхід, активність, логістична діяльність, об'єкти логістичної діяльності, суб'єкти логістичної діяльності, управління логістичною діяльністю, цінності, потреби, цілі, методи управління, результати логістичної діяльності.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 0; бібл.: 28

Annotation. The article considers alternative views of scientists on the essence of logistics and its components. The goal is the formation of a management paradigm of logistics activities of modern organizations. Modern approaches to understanding the category of "logistics activities" are analyzed, as well as the features, advantages and disadvantages of each of the existing approaches are revealed. The goals and objectives of logistics activities within each of these approaches have been formalized. The author's vision of logistics activity within the system approach is given. The author's approach to understanding logistics activities is offered. The advantages of the proposed integrated approach

are indicated and the understanding of the purpose and tasks within its limits is determined. The essence of the philosophical category "activity" is considered and the main stages of its evolution are revealed. Alternative views of scientists on the essence of logistics and its components are revealed. Modern approaches to understanding the category of "logistics activities" are analyzed, as well as the features, advantages and disadvantages of each approach are revealed. The purpose and objectives of logistics activities within each of the existing approaches to its understanding have been formalized. The author's vision of logistics activity within the system approach is given. The author's approach to understanding logistics activities is offered. The advantages of the author's approach are indicated and the understanding of the purpose and tasks within the framework of the integrated approach is determined. The conceptual vision of theoretical and methodological bases of management of logistic activity of modern organizations is formed. The planes of researches of processes of management of logistic activity are defined. The author's vision of logistics activities is formed on the basis of a system-activity approach. Management of logistics activities of the organization is presented in the form of a process model. The proposed model covers epistemological, practical, communicative and axiological components. The presented process model has as basic components of the external contour: subjects of logistics activities, objects of logistics activities and logistics activities. These components are combined with the elements of the outer and inner frame. The internal framework of the model contains the moral, socio-psychological and professional set of managers for the design, organization, implementation, transformation and evaluation of logistics activities and their results. All components of the inner frame of the model are interconnected. In terms of content, this set is located in a hierarchical order, which is built on the basis of logically-orderly implementation of management procedures aimed at creating a logistics product (logistics service). The initial elements in this set, according to the author, are the values of the subjects of logistics and the range of needs that they plan to meet in the process of this activity. These elements form a strategic vector of directing the subject of logistics activities to the objects of logistics activities. The next block is the elements of the logistics management system that include its goals, functions, objectives, principles, methods, forms of organization and methods of its implementation. The final elements of the internal framework are the results of logistics activities to achieve which is aimed at its management system.

Key words: system-activity approach, activity, logistic activity, objects of logistic activity, subjects of logistic activity, management of logistic activity, values, needs, purposes, methods of management, results of logistic activity.

Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 0; bibl.: 28

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 та російська військова агресія проти України і її глобальні наслідки суттєво змінюють нашу уяву про місце та роль логістичної діяльності як в звичайних умовах так і в умовах нестабільності та криз. Це переосмислення відбувається не лише на прикладному але і на теоретико-методологічному рівні.

Виникає необхідність переосмислення існуючих концептуальних засад розуміння категорії логістичної діяльності та формування парадигми менеджменту логістики сучасних організацій. Логістична діяльність як категорія та її сутність неоднозначно трактується сучасними науковцями. Системні дослідження ролі і місця логістичної діяльності як категорії діяльнісного підходу сучасних організацій із урахуванням особливостей предмету та умов їх діяльності знаходяться на етапі усвідомлення та узагальненої описової формалізації. Переважна більшість науковців розглядають логістичну діяльність в рамках ендогенного підходу. Екзогенний підхід до дослідження логістичної діяльності використовується фрагментарно в поодиноких фахових

публікаціях. Питання управління логістичною діяльністю розглядаються переважно в межах класичного операційного менеджменту.

Проблема полягає у відсутності системної парадигми управління логістичною діяльністю сучасних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню розуміння

сутності логістичної діяльності та різноманітним аспектам управління нею присвячено праці таких вітчизняних і зарубіжних учених: М. Arsić [28], І.В. Бабій [16], О. О. Бакаєва [4], Дональда Дж. Бауерсокса [5], Деніеля Л. Вордлоу [11], О.В. Вівчар [20], Дональда Ф. Вуда [11], І. В. Гой [16], Джеймса С. Джонсона [11], Л.В. Забуранної [21], М.І. Зяйлик [20], Н.Й. Конішевої [6], Л.Л. Ковальської [17], О. П. Кутаха [8], Дейвіда Дж. Клосса [5], Є. В. Крикавського [1], М. Кристофера [7], В.В. Кривещенка [23], І.В. Кривовязюка [24], Дугласа М. Ламберта [12], В. Matic [28], І.П. Міщука [26], Поля Р. Мерфі-мол. [11], М.А. Окландера [22], Ч. Сковронка [8], З. Саріуш-Вольського [8],

Н.В. Смирнової [15], І.Г. Смірнова [19], О. Сумця [2-3], S. Sremac [28], Ž. Stević [28], Джеймса Р. Стока [12], А. В. Ткачевої [9], О. М. Тридіда [14], Н.М. Тюріна [16], D. Рамушар [28], Л. А. Пономаренка [8], Ю. Пономарьової [10], Г.А. Плахути [18], Д. Уотерса [13], Чухрай Н.І. [25], А. Харрісона [27], Р.В. Хоука [27], та інших.

Сутність логістичної діяльності, яку розкрито у працях вказаних зарубіжних та вітчизняних науковців, розглядається з позиції функціонального, процесного, системного та інтеграційного підходів. Групування поглядів науковців щодо перших з трьох зазначених поглядів здійснено Н.В. Смирновою [15, с.54-59].

Аналіз альтернативних поглядів науковців які дотримуються функціонального підходу свідчить, що логістична діяльність є багатоцільовою, складною, ієрархічною, багатофункціональною та багатокомпонентною. Однак в наборі функцій які реалізуються в межах цієї діяльності та ступеню їх деталізації не існує єдності поглядів. Відсутнє належне обґрунтування обраних авторами ознак групування цих функцій та їх диференціації. Більшість науковців в розумінні логістичної діяльності обмежуються функціями трансформації та перетворення елементів матеріальних та супутніх потоків.

Управлінським функціям пов'язаним з проектуванням, плануванням і організацією цієї діяльності приділяється недостатньо уваги. Встановлено, що лише окремі науковці розглядають логістичну діяльність в площині вирішення управлінських завдань виокремлюючи в її складі функції спрямовані на реалізацію цілей у сфері логістичного бізнесу. Альтернативні погляди науковців щодо категорії «логістична діяльність» в межах процесного підходу свідчить про відсутність єдиного їх погляду щодо розуміння сутності цієї категорії. Це в першу чергу є наслідком неоднозначного розуміння понять «процес» та «логістичний процес» та взаємозв'язку між ними. З точки

зору процесного підходу логістична діяльність є сукупністю зкоординованих у просторі та синхронізованих у часі логістичних процесів спрямованих на генерування матеріальних, інформаційних, сервісних, фінансових та інших потоків.

В межах цього підходу основним завданням логістичної діяльності є формування потоків ресурсів їх необхідного розподілу та забезпечення належної якості але які управлінські процеси та процеси забезпечення дозволяють вирішити ці завдання автори не вказують. Існуючі системні погляди на логістичну діяльність дають можливість зробити наступні авторські узагальнення. Розгляд логістичної діяльності в межах системного підходу є цілком логічним кроком виходячи із сучасної концепції логістики та її базового принципу системності.

Слід однак відзначити що у науковців ознаки системності цієї діяльності дуже відрізняються. Серед найбільш вживаних ознак системного підходу виділяють елементи та зв'язки і їх властивості. В якості основних властивостей зазначають цілісність (зв'язність), стійкість та адаптивність. На думку автора, в існуючих, поданих науковцями, визначеннях логістичної діяльності з системного погляду бракує усвідомлення, що логістична діяльність як система може розглядатись з позиції ендогенного та екзогенного підходів.

З точки зору ендогенного підходу логістична діяльність є сукупністю взаємопов'язаних між собою функціонально-фазових процесів, а в їх межах операцій спрямованих на реалізацію логістичних завдань. Ендогенний підхід дозволяє, з одного боку, дослідити цю діяльність ієрархічно та структурно. Це дозволяє дослідити декомпозицію складових елементів логістичної діяльності як відкритої структурованої підсистеми економічної системи компанії. Ідентифікувати взаємозв'язки та взаємозалежності між окремими ланками та елементами цієї підсистеми. Дослідити цю діяльність в часі та просторі під

впливом конструктивних та деструктивних чинників середовища.

Логістична діяльність як система повинна функціонувати і розвиватись в напрямку вектора досягнення визначеної для неї менеджментом організації цілі і досягати її не зважаючи на наявність дестабілізуючих чинників середовища її функціонування. Будь яка система логістичної діяльності має певну мету. На наш погляд під метою логістичної діяльності в межах системного підходу слід розуміти дерево цілей щодо формування комплексної корисності логістичного продукту або логістичної послуги у відповідності з запитамі споживачів для забезпечення конкурентного рівня обслуговування та належного стану економічної безпеки суб'єкта логістичної діяльності в умовах невизначеності умов та вимог діяльності.

Системний погляд на логістичну діяльність та його розвиток є важливим для подальших розвідок у напрямку генезису та еволюції логістичної діяльності в різних сферах господарської діяльності та визначення її впливу на ефективність і результативність організації. Одним із обмежень такого погляду, на нашу точку зору, є не врахування наявності в процесі логістичної діяльності дуже різних за своїми властивостями та взаємопов'язаних поліструктурних та багатофункціональних систем (соціотехнічної, економічної, організаційної, техніко-технологічної, інфраструктурної, тощо).

Виходячи з цього заслуговує на увагу запропонований автором інтеграційний (інтегральний) підхід до розуміння логістичної діяльності який на наш погляд, має ряд суттєвих переваг. По – перше він дозволяє розглянути цю діяльність з точки зору інтеграції функціональних, управлінських та забезпечуючих функцій, а в їх межах процесів та операцій. По-друге, він дозволяє розглянути логістичну діяльність як структурно-функціональний комплекс інтегрованих єдністю цілей та завдань суб'єктів. По-третє, висвітлює аспект інтеграції форм та засобів трансформації матеріальних і супутніх

логістичних потоків. По-четверте, пояснює інтеграцію логістичних потоків та методів і механізмів управління ними. По-п'яте, доводить, що така діяльність не обмежується рамками однієї організації й на практиці утворює інтеграцію суб'єктів, задіяних у просуванні матеріальних і супутніх потоків, що діють в умовах невизначеності та ризику.

Необхідно також враховувати, що поряд з логістичними в організації реалізуються маркетингова, кадрова, інформаційна, фінансова та інші функції. Тому з точки зору цього підходу метою такої діяльності є інтеграція зусиль усіх систем, ланок, функцій та процесів організації для забезпечення конкурентоспроможності та економічної безпеки як самої організації так і господарюючих суб'єктів – учасників цієї діяльності. Це усвідомлення є важливим щодо розуміння логістичної діяльності як інтегрального інструмента розвитку не лише окремого суб'єкта господарювання, а сукупності суб'єктів окремого цільового ринку задіяних у просуванні цінності для споживача. Доведеним є факт, що логістична діяльність яку сформовано на базі збалансування інтересів учасників (бізнес-одиниць) та єдності цілей розвитку сприяє реалізації синергетичного ефекту який безпосередньо відображається на показниках ефективності та результативності суб'єктів господарювання.

Таким чином, аналіз джерел щодо сутності поняття логістична діяльність, підходів до її розуміння та аналізу її складових свідчить, що ця діяльність є частиною господарської діяльності організацій.

Сучасне розуміння логістичної діяльності розглядається в межах функціонального, процесного, системного та інтеграційного (інтегрального) підходів. Кожен із зазначених підходів розглядає діяльність на підставі виділення конкретного предмета дослідження. Ідентифіковано відмінність в розумінні науковцями логістичної діяльності навіть в межах одного підходу. Ця відмінність пов'язана із розмаїттям сприйняття

специфіки логістичної діяльності у різних сферах та організаціях. Залежно від профілю організації вона може бути операційною, функціональною чи сукупністю бізнес-процесів.

І не обмежується межами економічної системи організації і на рівні організації пов'язана з формуванням вхідних логістичних потоків ресурсів, трансформацією їх у потоки готових продуктів та доведенням вихідних логістичних потоків до споживача. Вимогою часу є розробка теоретико-методологічного базису управління логістичною діяльністю організацій які функціонують в умовах соціально-економічних криз та невизначеності як регіональної так і світової економіки.

Формулювання цілей статті. В цій статті автором поставлено за мету формування парадигми менеджменту логістичної діяльності сучасних організацій. Основними завданнями цього дослідження є: уточнення розуміння категорії «логістична діяльність» з урахуванням сучасних підходів до її розуміння і умов та вимог її здійснення; формування парадигми управління логістичною діяльністю в системі менеджменту сучасних організацій.

Викладення основного матеріалу дослідження. Бачення парадигми управління логістичною діяльністю формувалось на підставі системно-діяльнісного підходу з наступною формалізацією з урахуванням ендогенних та екзогенних чинників впливу. Системно-діяльнісний підхід було обрано через низку його переваг. Він дозволяє системно дослідити предмет логістичної діяльності, його складові і окремі аспекти (операційний, управлінський, забезпечувальний). Дає можливість з'ясувати особливості логістичної діяльності в розрізі окремих ринків, галузей та сфер діяльності, масштабів діяльності тощо. Ідентифікує місце та роль логістичної діяльності в господарській діяльності економічних систем різних рівнів. Сприяє гармонічному поєднанню діяльнісного підходу в логістиці та освітній

підготовці, зростанню професійних компетентностей випускників.

В основу дослідження покладено постулат про постійний та неперервний розвиток логістичної діяльності під впливом низки конструктивних та деструктивних чинників середовища. Як і будь яка людська діяльність, логістична діяльність виникає, змінюється та вдосконалюється спільно з розвитком ринкових відносин. В основу формування моделі компонентної структури логістичної діяльності було покладено авторське її визначення.

Логістична діяльність – це інтегрована та логічно упорядкована відносно цілей зкоординована в просторі та синхронізована в часі сукупність логістичних активностей, які спрямовано суб'єктом на формування та перетворення матеріальних і супутніх потоків для досягнення довгострокового успіху за рахунок максимального задоволення вимог споживачів, мінімізації витрат, узгодження інтересів учасників діяльності та ефективного захисту від дестабілізуючих чинників логістичного середовища.

Парадигму управління логістичною діяльністю організації в дослідженні представлено як системний об'єкт у вигляді тріадної моделі наведеної на рисунку. Зовнішній контур цієї системи демонструє взаємозв'язок її фундаментальних складових: об'єктів логістичної діяльності, суб'єктів цієї діяльності та сукупності логістичних активностей. Розглянемо детальніше окремі складові цього контуру. Об'єкт логістичної діяльності це будь який матеріальний чи віртуальний ресурс (елемент ресурсу), який в процесі діяльності трансформується за властивостями чи знаходиться під впливом перетворень в часі і просторі. Ми принципово розділяємо процеси перетворення та трансформації хоча усвідомлюємо їх взаємозв'язок в логістичній діяльності.

Процеси трансформації передбачають зміну якісних властивостей об'єкту логістичної діяльності під час впливу на нього логістичної активності суб'єкта.

Перетворювальні процеси передбачають зміну параметрів місця та часу об'єкту логістичної діяльності під час впливу на нього логістичної активності суб'єкта.

Об'єкти задіяні в логістичній діяльності можуть бути представлені в дискретній, потоковій та системній формах. Систематизацією таких об'єктів займалися різні автори. Найбільш вдало, на нашу точку зору, таку систематизацію здійснено Ю.В. Пономарьовою [10] та О.М. Сумцем [3]. На погляд Ю.В. Пономарьової об'єктом логістичної діяльності є процес у формі потоку [10].

Деталізовану класифікацію об'єктів логістичної діяльності подає професор О.М. Сумець [3, с. 69]. На його думку усі об'єкти логістичної діяльності слід поділяти на узагальнені та диференційовані. До узагальнених він відносить поточкові процеси й об'єкти їхньої безпосередньої реалізації. На його думку, до диференційованих варто віднести: матеріальні, інформаційні, фінансові, та сервісні потоки, а також

логістичний персонал і об'єкти інфраструктури. На нашу точку зору, розроблена науковцями класифікація об'єктів логістичної діяльності є неповною і не цілком коректною з точки зору визначених ознак. І в першу чергу з позиції управління.

Авторське бачення полягає в тому, що об'єкти управління логістичною діяльністю слід класифікувати за ознаками перенесення вартості на готовий продукт логістичної діяльності (часткове та повне перенесення) та характером їх трансформації в часі та просторі. За першою ознакою усі залучені до логістичної діяльності ресурси можна представити в дискретній та потоковій формах.

Дискретна форма з точки зору економіки є класичною. А потокова характеризується фіксованістю просторового розміщення об'єкта в процесі логістичної діяльності та (або) тривалістю (багаторазовістю) його використання в логістичному циклі.

Рис. 1. Парадигма управління логістичною діяльністю організації

Джерело: сформовано автором

В такій класифікації логістичний персонал та логістична інфраструктура є дискретними об'єктами, а вся сукупність наявних логістичних потоків є поточковими об'єктами. Особливу групу об'єктів

управління логістичною діяльністю займають логістична система організації, ланки та елементи логістичної системи. На нашу точку зору їх слід віднести до узагальнених об'єктів управління.

Якщо розглядати процеси управління логістичною діяльністю на міжкорпоративному, мезо- та макрорівні то ми отримуємо ряд інтеграційних об'єктів управління логістичною діяльністю, а саме: канали та ланцюги поставок, мезо- та макрологістичні системи і інші форми логістичних утворень (логістичні платформи, кущі, села, кластери тощо).

Розглянемо детальніше сутність поняття «суб'єкт логістичної діяльності». Суб'єкт логістичної діяльності це фізична особа, група, колективний орган чи організація яка впливає на форму, характер та інші параметри і характеристики реалізації логістичних активностей спрямовуючи їх на об'єкти логістичної діяльності чи інші суб'єкти з метою реалізації визначених цілей. На сьогодні не існує нормативно-правового визначення розуміння категорії суб'єкт логістичної діяльності.

Науковці теж по різному розуміють сутність цього терміну. Професор О.М. Сумець класифікує суб'єкти логістичної діяльності на узагальнені та диференційовані [3, с.69].

На його думку до узагальнених відносять логістичні системи, а до диференційованих виробничі підприємства, логістичні оператори, логістичні посередники. З точки зору автора, до суб'єктів логістичної діяльності слід віднести: фізичні та юридичні особи предметом діяльності яких є функції (в їх межах процеси та операції) спрямовані на задоволення споживачів в логістичних продуктах та послугах; фізичні і юридичні особи (їх об'єднання) які здійснюють свою діяльність відповідно до принципів та положень сучасних концепцій логістики та ланцюгів поставок.

Виходячи із авторського бачення щодо сутності суб'єктів логістичної діяльності основними ознаками групування таких суб'єктів є: предмет діяльності; наявність логістичної інтеграції між процесами діяльності; побудова діяльності на логістичних принципах і закономірностях. Узагальнення структурно-фазового аналізу суб'єктів логістичної діяльності свідчить про наявність низки рис які їм притаманні.

Не залежно від організаційно-функціональної побудови логістичних суб'єктів, особливостей предмету їх діяльності та правового статусу для них характерні такі спільні ознаки:

- результат діяльності логістичний продукт чи логістична послуга;
- сутність предмету діяльності формування та перетворення логістичних потоків;
- організаційно-економічний механізм логістична система;
- парадигма функціонування - сучасні концепції логістики та управління ланцюгами поставок;
- має вразливі щодо дестабілізуючих чинників внутрішнього та зовнішнього середовища активи;
- результати діяльності цих суб'єктів вимагають комплексної оцінки;
- для забезпечення ефективної діяльності збалансовує інтереси та узгоджує цілі і координує їх між власною логістичною системою та логістичними системами інших суб'єктів різних рівнів;
- має інтеграційний характер діяльності та значне різноманіття рівнів, видів та форм її структурування;
- результати діяльності цих суб'єктів суттєво залежать від зовнішніх факторів впливу;
- мають організаційні логістичні структури або підпорядковані суб'єкти логістичної діяльності;
- мають властивості та мотивацію до інтеграції.

На підставі аналізу різновидів суб'єктів логістичної діяльності нами запропоновано наступну їх класифікацію: персоніфіковані суб'єкти, диференційовані суб'єкти за предметом логістичної діяльності та інтегровані суб'єкти. Персоніфікованими суб'єктами є фізичні особи підприємці які реалізують окремі функції чи операції логістичної діяльності при створенні логістичного продукту чи наданні логістичної послуги.

До таких суб'єктів слід також віднести топ-менеджерів, менеджерів середньої ланки та операційних менеджерів сферою компетенцій та відповідальності є

логістична система організації та її ланки і елементи.

До диференційованих суб'єктів логістичної діяльності слід віднести системи менеджменту організацій юридичних осіб які реалізують окремі функції, фази та процеси логістичної діяльності у відповідних сферах та галузях економічної діяльності. Наприклад: виробничі компанії, аграрні підприємства, фармкомпанії, металургійні заводи, хімічні та машинобудівні підприємства тощо. Інтегрованими суб'єктами логістичної діяльності є об'єднання юридичних та фізичних осіб з метою просування цінності від моменту генезису логістичного потоку економічних благ до кінцевого споживача. Такі суб'єкти часто виступають шляхом інтеграції в таких класичних формах як логістичний канал, логістичний ланцюг або логістична мережа. А також у новітніх формах інтеграції які конструюються з цих елементів.

Якщо розглядати суб'єкти логістичної діяльності з точки зору видів логістичної діяльності та характеру організаційної інтеграції то нами визначено наступну їх класифікацію.

Отже, суб'єкти які реалізують функціональну логістичну діяльність відносимо до групи функціональних. Такими є транспортні підприємства, інформаційні агенції, фінансові установи тощо. Суб'єкти які реалізують фазову логістичну діяльність або поєднання фазової та функціональної логістичної діяльності нами віднесено до інституціональних. До таких слід віднести виробничі компанії, суб'єкти аграрного бізнесу, військові організації тощо. За особливостями організаційної інтеграції між суб'єктами ми виділяємо договірні та статутні суб'єкти логістичної діяльності. Такими вважаємо: картелі, пули, асоціації, корпорації, стратегічні альянси, синдикати тощо.

Статутними суб'єктами логістичної діяльності є консорціуми, трести, концерни тощо. Особливе місце в класифікації займають локально – територіальні суб'єкти логістичної діяльності, а саме:

логістичні платформи, логістичні села та містечка, логістичні кущі і логістичні кластери. Суб'єкти логістичної діяльності можуть функціонувати на різних ієрархічних рівнях. Усталеною в науці є практика їх поділу за масштабом логістичної системи. При такому підході усі суб'єкти поділяють на такі рівні: суб'єкти внутрішньої логістики, суб'єкти корпоративної логістики, суб'єкти місцевої та регіональної логістики, суб'єкти національної та міжнародної логістики.

На нашу думку, такий підхід є не цілком коректним виходячи з сучасного розуміння логістичної системи як частини (фрагменту) певним чином структурованої та упорядкованої економічної системи. Виходячи з цього вважаємо доречним проведення ієрархічної побудови суб'єктів логістичної діяльності за ознакою масштабності економічної системи яку вони обслуговують.

В такому випадку отримуємо наступні рівні суб'єктів логістичної діяльності: суб'єкти функціональної логістичної діяльності, суб'єкти мікрологістичної діяльності, суб'єкти мезологістичної діяльності, суб'єкти макрологістичної діяльності, суб'єкти міжнародної логістичної діяльності та суб'єкти глобальної логістичної діяльності. До суб'єктів функціональної логістичної діяльності слід віднести менеджерів які є керівниками окремих структурних підрозділів підприємств, що займаються управлінням процесами транспортування, складування тощо.

Суб'єкти мікрологістичної діяльності це менеджери усіх рівнів логістичних компаній у сфері керівництва яких наявні дві і більше функцій логістичної діяльності.

До суб'єктів мезологістичної діяльності ми відносимо керівників які є відповідальними за функціонування мезологістичних систем. Найчастіше до таких слід віднести логістичні системи міст, агломерацій та окремих територіально-адміністративних територій. Для України це територіальні громади, райони, області та АР Крим. Суб'єкти макрологістичної діяльності це керівники

національної логістичної системи та її окремих складових.

Слід відзначити що запропонований поділ суб'єктів припускає і певну ієрархічну диференціацію. Розглянемо цей факт на прикладі. Акціонерне товариство «Українська залізниця» як національний перевізник вантажів та пасажирів є макрологістичним утворенням. Але за змістом своєї діяльності, а саме перевезення пасажирів та вантажів залізничним транспортом, є макрологістичним функціональним логістичним утворенням. А суб'єкти цієї діяльності є суб'єктами макрологістичної діяльності.

В структурі АТ «Укрзалізниця» наявні основні філії які здійснюють профільну діяльність. Це Львівська залізниця, Одеська залізниця, Придніпровська залізниця, Південно-західна залізниця, Південна залізниця та Донецька залізниця. Керівники кожної із зазначених філій є суб'єктами мезологістичної діяльності. Доцільно зазначити, що на практиці діяльність менеджерів різних рівнів суб'єктів логістичної діяльності тісно взаємопов'язана особливістю інтеграції їх функцій в процесі формування та перетворення логістичних потоків. Перейдемо до розгляду важливого компонента моделі логістичної діяльності – логістичної активності.

Професор О.М. Сумець розглядає логістичну діяльність з її практичного аспекту як послідовного та взаємоузгодженого в часі й просторі виконання належних логістичних активностей [3, с.63].

Найбільш системно групування логістичних активностей подано М.А. Окландером [22, с.236]. Логістичні активності в сучасній логістиці поділяють на комплексні, під яким розуміють окремі логістичні функції (види логістичної діяльності) та елементарні, якими вважають логістичні операції.

В свою чергу логістичні функції поділяють на основні (базисні чи базові), ключові та підтримуючі. До основних відносять логістичну діяльність яка

здійснюється в межах логістичного циклу створення логістичного продукту на фазах постачання, виробництва та збуту. В межах вирішення наукових завдань важливо: здійснювати систематизацію та класифікацію і аналіз альтернативного набору логістичних активностей для вирішення задач оптимізації логістичної діяльності; враховувати при аналізі сценарії реалізації логістичних активностей не лише гносеологічні та практичні складові але і аксіологічні та комунікативні.

Перші два компонента діяльності достатньо детально представлено в сучасній фаховій літературі. Оціночному компоненту реалізації логістичних активностей в межах окремих видів логістичної діяльності в останнє десятиліття приділялось достатньо уваги науковців. Комунікативному аспекту логістичної активності присвячено поодинокі публікації і переважно аспектам цифровізації та інформатизації процесів в межах логістичної системи організації [26, с. 254-262].

На завершальному етапі дослідження розглянемо основні складові внутрішнього контуру моделі логістичної діяльності, які формуються та визначаються змістовно і структурно її суб'єктом. Суб'єкт логістичної діяльності при її проектуванні та наступній організації виходить із врахування двох базових категорій, а саме цінності і потреби. Будь який суб'єкт логістичної діяльності діє в певній системі цінностей.

До цієї системи можна віднести індивідуальні цінності суб'єкта, соціальні цінності та цінності зовнішніх та внутрішніх споживачів логістичного продукту або послуги. Цінність для споживача логістичного продукту (логістичної послуги) визначається її комплексною корисністю та доступністю (фізичною, економічною та емоційною). Комплексна корисність логістичної діяльності є інтегрованою сукупністю корисностей властивостей продукту, корисності придбання, корисності місця та часу, а найголовніше належної корисності стану споживача яку можна оцінити за

рівнем його задоволеності її результатами. Для суб'єкта формування та збалансування цінностей та інтересів учасників є вихідним пунктом в проектуванні та організації реалізації логістичної діяльності.

Після узгодження пакету цінностей суб'єкт діяльності формує її мету. Як зазначалось вище на думку, О.М. Сумця метою логістичної діяльності на формальному рівні є досягнення конкурентної стійкості в умовах ринку та довгострокового успіху в бізнесі суб'єкта господарювання шляхом максимального задоволення комплексу вимог споживачів та високого й своєчасного рівня їхнього обслуговування; узгодження інтересів усіх учасників товароруху й максимізації показників ефективності їхньої діяльності [3, с.69].

З точки зору автора, метою логістичної діяльності є досягнення довгострокового успіху логістичного бізнесу за рахунок максимального задоволення вимог і очікувань споживачів, мінімізації витрат діяльності, збалансування інтересів суб'єктів учасників просування цінності в умовах ефективного захисту від дестабілізуючих чинників логістичного середовища. На практиці це формалізоване і узагальнене формулювання мети логістичної діяльності може уточнюватись виходячи з особливостей та конкретного предмету логістичної діяльності, її масштабу тощо.

Слід також зазначити, що усвідомлення мети логістичної діяльності суб'єктом повинно здійснюватись з урахуванням бачення потенційних споживачів. Для споживача метою такої діяльності є адекватна до його запитів та очікувань комплексна корисність логістичного продукту (послуги) при умові прийнятної її доступності. Як свідчить успішна та взірцева практика провідних компаній мета логістичної діяльності як правило містить комплекс стратегічних пріоритетів на досягнення яких вона спрямована.

Серед таких пріоритетів можуть бути ринкові, економічні (цінові та витратні), операційні (функціональність, мобільність, оперативність, гнучкість), сервісні

(комплексність обслуговування, достатня та своєчасна інформованість тощо). Деталізація визначеної суб'єктом мети здійснюється шляхом формулювання завдань логістичної діяльності. Завдання формулюються шляхом диференціації мети на окремі цілі діяльності які є кроками досягнення визначеної мети.

Враховуючи специфіку логістичної діяльності та її поділ на зовнішню, яка здійснюється в межах зовнішнього логістичного середовища та внутрішню, яка реалізується на виробничих чи сервісних потужностях самої компанії, завдання цієї діяльності поділяють на завдання екзогенного та ендогенного характеру. Сутність завдань екзогенного характеру полягає у забезпеченні конкурентних переваг для досягнення довгострокового успіху логістичної діяльності, збільшення частки логістичного ринку який обслуговує компанія, адаптація логістичної діяльності до невизначених умов та вимог логістичної діяльності.

Завданнями логістичної діяльності ендогенного характеру слід вважати: постійну раціоналізацію діяльності з метою зниження витрат на здійснення логістичної діяльності; використання концепції TQM та інших концепцій та стандартів спрямованих на постійне удосконалення процесів логістичної діяльності та процесів управління і забезпечення цієї діяльності; створення належного логістичного потенціалу з відповідною до вимог зовнішнього логістичного середовища ключовою компетенцією; формування актуальної комплексної корисності логістичного продукту (логістичної послуги) для споживачів; підвищення результативності та економічної і соціальної ефективності і відповідальності суб'єктів логістичної діяльності. Будь яка діяльність в цілому і логістична зокрема проектується та організовується на певних принципах.

Професор Н.І. Чухрай виокремлює низку принципів які застосовуються при організації системи логістичного обслуговування, а саме [44]: узгодженості інформаційних, ресурсних, технічних,

кадрових, фінансових і інших характеристик системи обслуговування; стійкості системи; загального системного підходу; оптимізації, інтеграції і координації логістичних процесів; контролю над рівнем обслуговування споживачів; адаптивності системи.

На нашу думку, усі принципи які застосовуються в реалізації логістичної діяльності слід поділити на три групи: загальноуправлінські, логістичні та принципи організації процесів. До принципів останньої групи можна віднести: принцип диференціації, принцип спеціалізації, принцип пропорційності, принцип неперервності, принцип прямоочності, принцип ритмічності, принцип паралельності тощо. На усіх зазначених вище принципах і реалізуються дві групи видів логістичної діяльності функціональна та фазова. Як було вказано вище, фазовими є види логістичної діяльності які здійснюються на окремих етапах (фазах) логістичного циклу створення логістичного продукту (послуги).

До таких видів логістичної діяльності відносять: постачання, виробництво, збут та розподіл, повернення, утилізація та знищення. Функціональною є логістична діяльність з управлінських, операційних та підтримуючих функцій. До управлінських функцій відносяться: управління логістичними інформаційними потоками, облік і контроль логістичних витрат, управління запасами, логістичне адміністрування тощо. Операційними логістичними функціями є: закупівля, переміщення й транспортування, вантажопереробка, складування, локалізація виробництва, упакування, комплектування, обслуговування клієнтів тощо.

Підтримуючими логістичними функціями є: документаційне забезпечення, комунікації, моніторинг процесів, утримання логістичної інфраструктури, доставка запасних частин тощо. Сукупність функцій логістичної діяльності яку реалізовує компанія часто залежить від форми її організації. Ми виділяємо три

основні форми організації логістичної діяльності: автономна, змішана та логістичний аутсорсинг. Автономна форма організації логістичної діяльності обумовлена використанням власних логістичних потужностей для її здійснення. Логістичний аутсорсинг це така форма організації логістичної діяльності при якій її окремі функції (як правило непрофільні) основним суб'єктом передається іншому суб'єкту діяльності.

При цьому відповідальність за кінцеві результати діяльності лежить на основному суб'єктові. Змішана форма організації логістичної діяльності передбачає використання як власної так і залученої логістичної інфраструктури, а інколи і ресурсів та логістичного персоналу. Суб'єкти логістичної діяльності в своїй роботі застосовують різні методи логістичної діяльності.

До основних груп методів логістичної діяльності відносяться [26, с. 104]: метод системного аналізу; метод кібернетики; економіко-математичне моделювання; методи дослідження операцій та прогностичний метод.

Метод системного аналізу має основою загальну теорію систем, на підставі якої кожний логістичний ланцюжок і потоки, що рухаються по ньому, становлять єдину систему, що підлягає аналітичному дослідженню. Саме формування логістичної системи дозволяє виявити шляхи до її вдосконалення у всіх напрямках матеріальних, інформаційних, фінансових, енергетичних та інших потоків. Кібернетичний метод забезпечує інформаційний підхід до управління логістичною діяльністю і її операціями, які розглядаються в якості кібернетичної системи, що складається з безлічі взаємозалежних об'єктів.

Методи економіко-математичного моделювання засновані на створенні логічних моделей реальних процесів логістичної діяльності. У методах дослідження операцій використовується кількісний підхід до процесу прийняття управлінських рішень. Метод прогностики в логістичній діяльності вважається одним

з найважливіших, з його допомогою прогноуються умови динаміки розвитку різних систем. Будь яка логістична діяльність з точки зору управління повинна бути ефективною.

Науковці А. Харрисон і Р.В. Хоук пропонують використовувати вісім показників оцінки ефективності логістичної діяльності у ланцюгу поставок [46, с. 262]:

1) вхідний потік: вчасно та в повному обсязі — критерій оцінки отриманих поставок — у повній мірі, вчасно та у відповідності до вимог;

2) вихідний потік: вчасно і в повному обсязі — критерій оцінки виконання замовлень клієнта — в повній мірі, вчасно, та у відповідності до вимог;

3) внутрішній відсоток браку: критерій відповідності процесу технічним вимогам і контролю якості;

4) коефіцієнт введення нової продукції: критерій оцінки чутливості ланцюга поставок до нової продукції;

5) скорочення витрат: критерій оцінки беззбитковості розробки продукції та процесів;

6) швидкість обороту товарних запасів: критерій оцінки потоку товарів у ланцюгу поставок;

7) час із моменту замовлення до моменту доставки: критерій чутливості ланцюга поставок до процесів;

8) гнучкість бюджету: критерій, що показує, наскільки структурувати ланцюг поставок для отримання фінансових переваг.

Результати логістичної діяльності можна представити у вигляді логістичного продукту або логістичної послуги. Професор Є.В. Крикавський під логістичним продуктом розуміє комплекс погоджених вимог клієнтів, які можуть бути реалізовані результат логістичної системи [1, с. 56]. Логістична послуга – це логістичний продукт, який є набором вимог та очікувань замовника; надається шляхом управління логістикою, що представляє собою процес планування та виконання послуг, який враховує аналіз потреб, можливостей та

засобів надання такої послуги по всьому ланцюгу поставок від виробника до споживача [1].

Важливим комплексним показником оцінювання якості управління логістичною діяльністю є показник (рівень чи стан) задоволеності споживача логістичного продукту (логістичної послуги). Показник задоволеності споживача є комплексним і за структурою може включати наступні характеристики діяльності: якість послуг, доступність, гнучкість, надійність поставок, ширина та глибина асортименту логістичних послуг, інформаційна підтримка тощо.

Висновки. Таким чином, в статті проаналізовано альтернативні погляди науковців щодо сутності категорії «логістична діяльність», а також ідентифіковано особливості, переваги та недоліки кожного із існуючих наукових підходів до її розуміння. Запропоновано авторський підхід до розуміння логістичної діяльності. Зазначено переваги запропонованого автором інтеграційного підходу.

Визначено основні площини досліджень процесів управління логістичною діяльністю. Авторське бачення управління логістичною діяльністю сформовано на підставі системно-діяльнісного підходу і представлено у вигляді тріадної моделі яка охоплює гносеологічні, практичні, комунікативні та аксіологічні складові. Модель має в якості базових складових зовнішнього контуру: суб'єкти логістичної діяльності, об'єкти логістичної діяльності та логістичні активності. Вказані складові об'єднані елементами зовнішнього та внутрішнього каркасу.

Внутрішній каркас моделі містить моральний, соціально-психологічний та професійний набір менеджера для проектування, організації, провадження, трансформації та оцінки логістичної діяльності і її результатів. Усі складові внутрішнього каркасу моделі взаємопов'язані між собою. І вибудовані за послідовністю процедур реалізації дій спрямованих на створення логістичного продукту (логістичної послуги).

Пропонована парадигма дає можливість комплексно розглянути логістичну діяльність як системну концепцію та виокремити її управлінську, функціональну та забезпечуючі складові.

Перспективним для подальших досліджень є методологічне обґрунтування можливих площин дослідження логістичної діяльності в просторі і часі.

Література:

1. Крикавський Є. В. Логістика. Основи теорії : посібник. 2-ге вид. доп. і перероб. Львів : Національний університет «Львівська політехніка» (Інформаційно-видавничий центр «ІНТЕЛЕКТ+» Інститут післядипломної освіти), «Інтелект- Захід», 2006. 456 с.
2. Сумець О. М. Теоретико-методологічні засади логістичної діяльності підприємств агропромислового комплексу : монографія. Харків : ТОВ «Друкарня Мадрид», 2015. 544 с.
3. Сумець О. М. Змістовий аналіз дефініції «логістична діяльність». *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 4 (21). С. 290-296.
4. Бакаєв О. О., Кутах О. П., Пономаренко Л. А. Теоретичні засади логістики : підручник. Київ : Київський ун-т економіки і технологій транспорту, 2003. Т. 1. 430 с.
5. Бауэрсокс Д., Клосс Д. Логистика: интегрированная цепь поставок. Москва : Олімп – Бізнес, 2001. 640 с.
6. Коніщева Н. Й., Трушкіна Н. В. Управління логістичною діяльністю туристичних підприємств: уточнення термінології. *Вісник ДІТБ. Серія «Економіка, організація і управління в туристичній сфері»*. 2005. № 10. С. 47-57.
7. Кристофер М. Логистика и управление цепочками поставок / под общ. ред. В. С. Лукинського. СПб. : Питер, 2004. 316 с.
8. Сковронек Ч., Сариуш-Вольский З. Логистика на предприятии: учеб.-метод. пособие. 2004. 400 с.
9. Ткачева А. В. Теоретична сутність логістичної діяльності організації. *Економіка організації та управління виробництвом*. 2011. С. 98-99. URL : www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/e112_58/u112tkac.pdf.
10. Пономарьова Ю. В. Логістика: навч. посіб. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
11. Джонсон Джеймс Вуд, Дональд Ф., Вордлоу Дэнниел, Мерфи-мл. Л., Поль Р. Современная логистика. 7-е издание. Москва: Вильямс, 2002. 624 с.
12. Сток Дж. Р., Ламберт Д. М. Стратегическое управление логистикой. Москва : ИНФРА-М, 2005. – XXXII. 797 с.
13. Уотерс Д. Логистика. Управление цепью поставок. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 503 с.
14. Трийд О. М., Таньков К. М., Леонова Ю. О. Логістика : навчальний посібник. Київ : Персонал, 2008. 176 с.
15. Смирнова Н. В. Сутність і значення логістичної діяльності в системі менеджменту організації. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2018. Випуск 20. Частина 3. С. 54-59.
16. Тюріна Н. М., Гой І. В., Бабій І. В. Логістика: навч. посібник. Київ, 2015. 392 с.
17. Ковальська Л. Л. та ін. Регіональні логістичні системи: теорія та практика : монографія. Луцьк : ЛНТУ, 2011. 264 с.
18. Плахута Г. А. Управління логістичними процесами на підприємствах з дискретним характером виробництва: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.06.02. Луганськ, СНУ, 2001. 25 с.
19. Смирнов І. Г. Логістика туризму : навч. посіб. Київ : Знання, 2009. 444 с.
20. Зяйлик М. І., Вівчар О. В. Парадигма і наукова база логістичного управління. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2011. Вип. 1 (4). URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2011/11zmfblm.pdf>.
21. Забуранна Л. В., Глущенко О. М. Логістична концепція формування системи управління підприємством. *Науковий вісник ЧДІЕУ*. 2011. № 4 (12). С. 182–191.
22. Окландер М. А. Логістика: підручник. Київ, 2008. 346 с.
23. Кривещенко В. В. Логістика – діяльність з необмеженими можливостями концепція формування системи управління підприємством. *Науковий вісник КНЕУ. Формування ринкової економіки*. 2010. № 24. С. 230–238.
24. Кривов'язюк І. В., Кулик Ю. М. Проблеми застосування інформаційних технологій в управлінні логістичною системою підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. №12(150). С. 254-262.
25. Чухрай Н. І. Логістичне обслуговування: підручник. Львів: Львівська політехніка, 2006. 292 с.
26. Мішук І. П. Оцінювання ефективності системи логістики підприємства торгівлі. *Механізм регулювання економіки*. 2012. № 4. С. 102–110.
27. Харрисон А., Хоук Р.В. Управление логистикой. Разработка стратегии логистических операций. Д.: Баланс Бизнес Букс, 2007. 368 с.
28. Sremac S., Stević Ž., Pamučar D., Arsić M., Matić B. Evaluation of a Third-Party Logistics (3PL) Provider Using a Rough SWARA–WASPAS Model Based on a New Rough Dombi Aggregator. *Symmetry* 2018, 10, 305 p.

References:

1. Krykavskiy, Ye. V. (), *Lohistyka. Osnovy teorii* [Logistics. Basics of the theory], Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnik» (Informatsiino-vydavnychiy tsentr «INTELEKT+» Instytut

pisliadyplomnoi osvity), «Intelekt- Zakhid», Lviv, Ukraine, 456 p.

2. Sumets, O. M. (2015), *Teoretyko-metodolohichni zasady lohistychnoi diialnosti pidpriemstv ahropromyslovoho kompleksu* [Theoretical and methodological principles of logistics activities of enterprises of the agro-industrial complex], TOV «Drukarnia Madryd», Kharkiv, Ukraine, 544 p.

3. Sumets, O. M. (2013), “Content analysis of the definition of “logistics activity””, *Stalyi rozvytok ekonomiky*, № 4 (21), pp. 290-296.

4. Bakaiev, O. O. Kutakh, O. P. and Ponomarenko, L. A. (2003), *Teoretychni zasady lohistyky* [Theoretical foundations of logistics], Kyivskyi universytet ekonomiky i tekhnolohii transport, Kyiv, Ukraine, part 1, 430 p.

5. Bauersoks, D. and Kloss, D. (2001), *Logistika: integrirovannaya tsep postavok* [Logistics: integrated supply chain], Olimp – Biznes, Moscow, Russia, 640 p.

6. Konishcheva, N. Y. and Trushkina, N. V. (2005), “Management of logistics activities of tourist enterprises: clarification of terminology”, *Visnyk DITB. Seriia «Ekonomika, orhanizatsiia i upravlinnia v turystychnii sferi»*, № 10, pp. 47-57.

7. Kristofer, M. (2004), *Logistika i upravlenie tsepkami postavok* [Logistics and supply chain management], Piter, St. Petersburg, Russia, 316 p.

8. Skovronek, Ch. and Saryush-Volskyi, Z. (2004), *Lohistyka na predpriaty* [Enterprise logistics], Russia, 400 p.

9. Tkacheva, A. V. (2011), “The theoretical essence of the logistics activity of the organization”, *Ekonomika orhanizatsii ta upravlinnia vyrobnytstvom*, pp. 98-99, retrieved from: www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/e112_58/u112tkac.pdf.

10. Ponomarova, Yu. V. (2005), *Lohistyka* [Logistics], Tsentr navchalnoi literatury, Kyiv, Ukraine, 328 p.

11. Dzhonson Dzheymys Vud, Donald, F. Vordlou, Deniel Merfi-ml., L. and Pol, R. (2002), *Sovremennaya logistika* [Modern logistics], Vyliams, Moscow, Russia, 624 p.

12. Stok, Dzh. R. and Lambert, D. M. (2005), *Stratehycheskoe upravlenye lohistykoj* [Strategic Logistics Management], INFRA-M, Moscow, Russia, 797 p.

13. Uoters, D. (2003), *Logistika. Upravlenie tsepyu postavok* [Supply chain management], YuNITI-DANA, Moscow, Russia, 503 p.

14. Trydid, O. M. Tankov, K. M. and Leonova, Yu. O. (2008), *Lohistyka* [Logistics], Personal, Kyiv, Ukraine, 176 p.

15. Smyrnova, N. V. (2018), “The essence and significance of logistics activities in the organization's management system”, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho universytetu*, vol. 20, part 3, pp. 54-59.

16. Tiurina, N. M. Hoi, I. V. and Babii, I. V. *Lohistyka* [Logistics], Kyiv, Ukraine, 392 p.

17. Kovalska, L. L. and other (2011), *Rehionalni lohistychni systemy: teoriia ta praktyka* [Regional logistics systems: theory and practice], LNTU, Lutsk, Ukraine, 264 p.

18. Plakhuta, H. A. (2001), “Management of logistics processes at enterprises with a discrete nature of production”, thesis economics, 08.06.02, Luhansk, 25 p.

19. Smyrnov, I. H. (2009), *Lohistyka turyzmu* [Tourism logistics], Znannia, Kyiv, Ukraine, 444 p.

20. Ziailyk, M. I., and Vivchar, O. V. (2011), “Paradigm and scientific base of logistics management”, *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava*, vol. 1 (4), retrieved from : <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2011/11zmfblm.pdf>.

21. Zaburanna, L. V. and Hlushchenko, O. M. (2011), “Logistical concept of enterprise management system formation”, *Naukovyi visnyk ChDIEU*, № 4 (12), pp. 182–191.

22. Oklander, M. A. (2008), *Lohistyka* [Logistics], Kyiv, Ukraine, 346 p.

23. Kryveshchenko, V. V. (2010), “Logistics is an activity with unlimited possibilities, the concept of forming an enterprise management system”, *Naukovyi visnyk KNEU. Formuvannia rynkovoï ekonomiky*, № 24, pp. 230–238.

24. Kryvoviazuk, I. V. and Kulyk, Yu. M. (2013), “Problems of using information technologies in the management of the logistics system of the enterprise”, *Aktualni problemy ekonomiky*, №12(150), pp. 254-262.

25. Chukhrai, N. I. (), *Lohistychni obsluhovuvannia* [Logistics service], Lvivska politekhnika, Lviv, Ukraine, 292 p.

26. Mishchuk, I. P. (2012), “Evaluation of the effectiveness of the logistics system of the trade enterprise”, *Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky*, № 4, pp. 102–110.

27. Harrison, A. and Houk, R. V. (2007), *Upravlenie logistikoy. Razrabotka strategii logisticheskikh operatsiy* [Logistics management. Development of a strategy for logistics operations], 368 p.

28. Sremac, S. Stević, Ž. Pamučar, D. Arsić, M. and Matić, B. (2018), Evaluation of a Third-Party Logistics (3PL) Provider Using a Rough SWARA–WASPAS Model Based on a New Rough Dombi Aggregator. 305 p.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2022 р.

УДК 351.862

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-87-95

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЕКТАМИ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

**Андрієнко М.В.¹, Гаман П.І.², Калиненко Л.В.³, Овчаренко Б.О.⁴,
Гордєєв П.М.⁵**

¹ д.н.держ.упр., професор, полковник служби цивільного захисту, начальник науково-дослідного центру цивільного захисту, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, м. Київ, Україна, e-mail: andnv@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9222-4831>

² д.н.держ.упр., професор, начальник відділу заходів захисту, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, м. Київ, Україна, e-mail: petro185@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3239-8936>

³ старший науковий співробітник, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2507-4183>

⁴ науковий співробітник відділу заходів захисту, науково-дослідного центру цивільного захисту, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, e-mail: ovcharenkob@undicz.dsns.gov.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8713-4700>

⁵ науковий співробітник сектору техногенної безпеки науково-дослідного центру цивільного захисту, Інститут державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту, e-mail: gordeevpavel19@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0240-6683>

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE STATE MANAGEMENT MECHANISM OF SOCIAL PROJECTS IN THE FIELD OF CIVIL PROTECTION

**Andriienko Mykola¹, Haman Petro², Kalynenko Liudmyla³, Ovcharenko Bohdan⁴,
Hordieiev Pavlo⁵**

¹ Doctor of science (Public administration), professor, colonel of the civil defense service, head of the civil defense research center, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Kyiv, Ukraine, e-mail: andnv@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9222-4831>

² Doctor of science (Public administration), professor, head of the protection measures department, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Kyiv, Ukraine, e-mail: petro185@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3239-8936>

³ Senior Research Fellow, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Kyiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2507-4183>

⁴ Researcher of the Department of Protection Measures, Scientific Research Center of Civil Protection, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Kyiv, Ukraine, e-mail: ovcharenkob@undicz.dsns.gov.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8713-4700>

⁵ researcher of the man-made security sector of the scientific research center of civil protection, Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Kyiv, Ukraine, e-mail: gordeevpavel19@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0240-6683>

Анотація. Глибокі суспільні перетворення, що останнім часом відбуваються в Україні, супроводжуються значними інституціональними змінами в системі публічного управління та його складовій – державне регулювання, зокрема в сфері цивільного захисту населення та території. Сучасні механізми державного управління цивільним захистом, мають бути орієнтовані на стимулювання антикризового розвитку з метою забезпечення суспільних потреб, посилення ділової активності населення, забезпечення необхідного рівня соціального захисту та рівня життя населення, збереження культурної й природної спадщини. Проблема впливу різних негативних чинників, зокрема й ризиків, завжди актуальна в управлінні проектами. Практика управління проектами та програмами свідчить про те, що управління невизначеністю як частиною реального світу – це обов'язкова функція проектного менеджера, оскільки в умовах невизначеності проекти завжди мають фактичні додаткові втрати часу, фінансів, якості порівняно з плановими. Сучасний стан політичного, економічного, законодавчого середовища проектів та програм, що реалізуються на базі вітчизняних підприємств, організацій, компаній у різних сферах, мінливий, нестабільний, турбулентний. Високий рівень

невизначеності як внутрішнього, так і зовнішнього середовищ проектів призводить до того, що керівник проекту повинен управляти ним в умовах високих ризиків, постійних змін, оперативно вирішувати проблеми у проекті, управляти конфліктами, боротися зі стресами, і навіть інколи вирішувати кризові ситуації у проекті. Головною метою цієї роботи є дослідження теоретико-методичних засад механізму державного управління соціальними проектами у сфері цивільного захисту. У статті досліджено історію становлення та розвитку соціального проектування, теоретичні та практичні підходи до його використання в державному управлінні у сфері цивільного захисту. Узагальнено існуючу класифікацію соціальних проектів. Оцінено особливості об'єкта проектування як соціальної системи. Визначено основні проблеми соціального проектування в державному управлінні соціальними проектами у сфері цивільного захисту.

Ключові слова: механізм; цивільний захист; соціальне проектування; соціальне управління; матеріальні ресурси; пілотування.

Формули: 0; рис.: 2; табл.: 2; бібл.: 15

Annotation. Deep social transformations taking place in Ukraine recently are accompanied by significant institutional changes in the system of public administration and its component - state regulation, in particular in the field of civil protection of the population and territories. Modern mechanisms of state management of civil protection should be oriented towards stimulating anti-crisis development in order to meet public needs, increase business activity of the population, ensure the necessary level of social protection and standard of living of the population, and preserve cultural and natural heritage. The problem of the influence of various negative factors, including risks, is always relevant in project management. The practice of project and program management shows that managing uncertainty as part of the real world is a mandatory function of a project manager, because in conditions of uncertainty, projects always have actual additional losses of time, finances, and quality compared to the planned ones. The current state of the political, economic, and legislative environment of projects and programs implemented on the basis of domestic enterprises, organizations, and companies in various fields is changeable, unstable, and turbulent. The high level of uncertainty of both internal and external environments of projects leads to the fact that the project manager must manage it in conditions of high risks, constant changes, promptly solve problems in the project, manage conflicts, fight stress, and even sometimes solve crisis situations in the project. The main goal of this work is to study the theoretical and methodological foundations of the mechanism of state management of social projects in the field of civil protection. The article examines the history of the formation and development of social design, theoretical and practical approaches to its use in public administration in the field of civil protection. The existing classification of social projects is summarized. The peculiarities of the design object as a social system are evaluated. The main problems of social design in the state management of social projects in the field of civil protection are identified.

Key words: mechanism; civil protection; social design; social management; material resources; piloting

Formulas: 0; fig.: 2; tabl.: 2; bibl.: 15

Постановка проблеми. Стабільний стан будь-якого суспільства залежить від дієвості та ефективності державного управління, тому, на думку багатьох науковців, у XXI столітті на перший план виходить саме його ефективність та адаптованість до реалій сьогодення. Особливої актуальності це питання набуває у тих сферах, від ефективного і злагодженого функціонування яких залежать безпека, життя і здоров'я населення. До них слід віднести і сферу цивільного захисту. Нові виклики та загрози техногенного і природного характеру, курс України на європейську інтеграцію зумовлюють необхідність вдосконалення та подальшого розвитку національної системи реагування на надзвичайні ситуації, як складової національної безпеки України. Безпрецедентна соціальна диференціація, масове поширення бідності, спроба

перекласти тягар кризових явищ на плечі пересічних громадян, зниження рівня якості їхнього життя – результат соціальної безвідповідальності держави і бізнесу, громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема державного управління соціальними проектами у сфері цивільного захисту вивчають вітчизняні та зарубіжні науковці серед яких С. Андреев, В. Богданович, О. Власюк, Ю. Глуховенко, В. Косевцов, А. Кошкін, О. Максимчук, В. Предборський, Р. Приходько, В. Садковий, А. Серант, В. Федорчак, Ф. Котлера, В. Дмитрієва, А. Харламову, О. Лазоренко, Р. Колишка, О. Головінова, С. Сеті, М. Шварц, А. Керролл, В. Фредерік, Ю. Благоев та ін.

Однак чимало питань стосовно визначення змісту та складових механізму

державного управління системою цивільного захисту залишаються недостатньо дослідженими.

Формулювання цілей статті.

Головною метою цієї роботи є дослідження теоретико-методичних засад механізму державного управління соціальними проектами у сфері цивільного захисту.

Викладення основного матеріалу дослідження. Дивлячись на історію становлення соціального проектування, деякі науковці стверджують, що воно з'явилося ще за античних часів, хтось стверджує, що тільки з 70-х років ХХ ст. Проектні елементи зустрічаються у діяльності видатних діячів з давніх часів. Але саме поняття соціального проектування ввійшло в сучасну науку не так давно.

Соціальне проектування – це специфічна діяльність, пов'язана з науково-обґрунтованим визначенням варіантів розвитку нових соціальних процесів і явищ та з цілеспрямованою докорінною зміною конкретних соціальних інститутів. Застосування проектування, зокрема, під час вирішення конкретних управлінських

проблем. Виникають нові проекти – екологічні, інженерно-психологічні. Таким чином, проектування – це форма випереджального відображення дійсності, передбачення ролі та місця об'єкта, явища чи процесу в майбутній картині соціального розвитку за допомогою специфічних методів [1].

Починаючи з 20-30 рр. минулого століття, була започаткована ідеологія проектування, в рамках якої було поставлено завдання проектування нових суспільних відносин, соціальної культури, нового мислення людини, що сьогодні і відносять до соціальної діяльності.

Соціальне проектування ХХ ст. розвивалось поступово, а саме – еволюція поняття соціального проектування пройшла шлях від проектування як діяльності виготовлення (техніка, інженерія, архітектура) до традиційного проектування (дизайн, містобудування), далі до прогностичної проектної структури діяльності (соціальний прогноз, конструювання, планування), і як останній етап – нетрадиційне проектування, що отримало назву соціального (рис. 1).

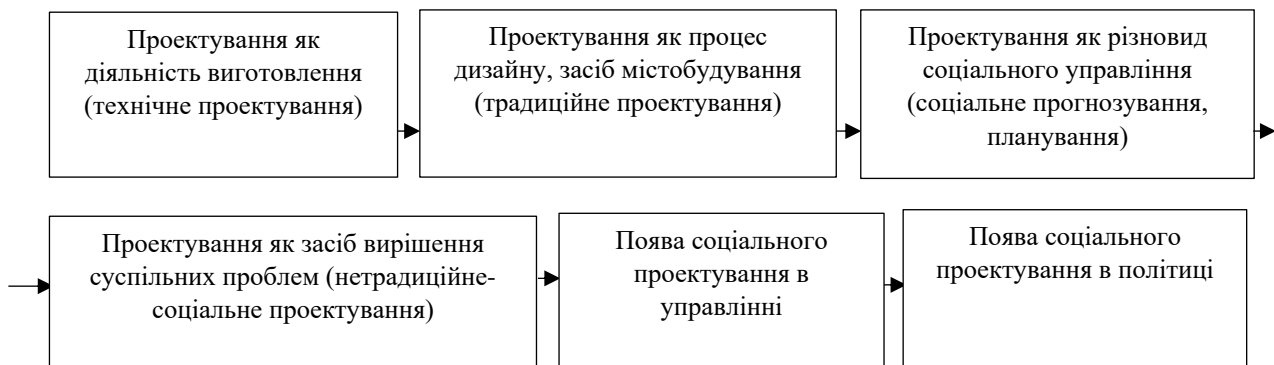

Рис. 1. Розвиток соціального проектування

Джерело: складено автором на основі [2]

По суті соціальне проектування відокремлюється від технічного і в процесі розвитку вбирає в себе риси та властивості прогнозування, конструювання, планування. Історія становлення соціального проектування в цей період почалась з розвитку архітектури. В 20-30-х рр. ХХ ст. в архітектурі та машинобудуванні, інженерії починають використовуватися методи проектування. Але це призводить поки що до

проектування та появи не нових суспільних відносин, а до створення нових заводів, будинків комун, клубів, палаців культури. Тобто соціальне проектування набуває суто технічного характеру. Для цього періоду характерна поява поняття «проект» в науковій літературі [3].

З'являється воно у розумінні «суспільний проект», «проект суспільного устрою», «технічний проект». Формування проектування відбувається в рамках

інженерної діяльності. Це пов'язано з необхідністю передачі графічного зображення інженером на виробництво. Знову ж таки відслідковується суто технічні властивості соціального проектування того часу. В той час частіше зустрічається поняття соціальної інженерії. З середини ХХ ст. відбувається технічна революція, яка дає новий поштовху для розвитку соціального проектування. В цей період соціальна інженерія починає спиратися на соціальні знання. У зв'язку з цим починається розвиватися така сфера, як проектування факторів впливу на соціальні процеси. Але все ж таки соціальне проектування направлено не на створення нових відносин, а на усунення конфліктів на виробництві. Крім того, проектування починає використовуватися в процесі дизайну та містобудування. У кінці 60-х рр. питання соціального проектування та його розуміння набуває іншого характеру. Мова йде вже не про архітектурне, інженерне, містобудівне проектування, а про соціальну діяльність, соціальний інститут. З'являється розуміння того, що ігнорування соціальних аспектів розвитку буде мати негативні наслідки для суспільства, тому інтерес до соціального проектування збільшується [4-5].

Таким чином, відбувається зближення самого проектування та управління. Цей період характерний поширенням таких понять як соціальне планування, конструювання та проектування соціальних структур, інститутів, явищ, процесів, об'єктів, соціальне прогнозування. В той момент розвитку соціального проектування частіше в науковій літературі зустрічалося поняття соціального конструювання, під яким розумілася діяльність, направлена на перспективу соціологічного аналізу з позицій багатоваріантності, альтернативності, проєктивності соціальних моделей.

Основоположниками концепції соціального конструювання є Волянський П. Б. на його думку основною метою соціального конструювання було на той час виявлення шляхів, за допомогою яких

населення бере участь у створенні соціальної реальності. Тобто соціальне конструювання того часу представлено динамічним процесом, що знаходиться у постійному розвитку, реальність, що постійно відтворюється індивідами під впливом знань про неї. Тут простежується елемент управління. Необхідність залучення громадян до вирішення певних суспільних питань породжує необхідність створення нових інструментів взаємодії населення з владою, одним з яких і стало соціальне конструювання, що дало поштовх до розвитку саме соціального проектування взагалі та в управлінні зокрема. З подальшим розвитком у 70-х рр. ХХ ст. актуальні проблеми соціального характеру набувають все більшої уваги в наукових колах [6].

Соціальне проектування починає з'являтися у всіх сферах життєдіяльності. Даний період розвитку характеризується виокремленням соціального проектування в окремий вид діяльності. Великий внесок у розвиток даного поняття на цьому етапі робить Лещенко О. Я., який є основоположником теорії соціального проектування. Він висвітлює його як розробку науково-обґрунтованої моделі раціональних характеристик конкретних соціальних організацій чи їх станів в контексті вирішення певних соціальних задач. В результаті чого соціальне проектування починає розумітися як універсальний та самостійний вид діяльності, що направлена на створення соціальних об'єктів, процесів, явищ, стає сполучною ланкою між виробником соціальних благ та споживачем [7].

Великий внесок в 70-80 рр. робить Бондаренко О., яка стає основоположником низки підходів до соціального проектування: об'єктно-орієнтований, суб'єктно-орієнтований, проблемно-орієнтований. Об'єктно-орієнтований підхід визначає, що соціальне проектування має на меті створення прообразу майбутнього об'єкту або модернізацію вже існуючого, і тут є дуже важливим, що проектуватися можуть не тільки будівлі, підприємства, виробництва,

як в попередні періоди, а й соціальні зв'язки, відносини, соціальна сфера в цілому. Тобто акцент робиться в першу чергу на об'єкті проектування [8].

За суб'єктно-орієнтованим підходом соціальне проектування роздивляється як розробка проекту індивідом, який представляє інтереси певної групи людей, верств населення, соціальних прошарків. Проектувальник в процесі проектування реалізує не тільки свій інтерес, а й дивиться на світ очима соціальної групи, чиї інтереси він реалізує.

Головний сенс даного підходу полягає в тому, що населення є не тільки об'єктом проектування, а й саме повинно приймати участь у процесі проектування. Він виник пізніше, ніж попередні підходи, і у його центрі стоїть направлення на усунення соціальних проблем шляхом вироблення можливих варіантів їх вирішення з урахуванням проведених досліджень та наявних ресурсів. Основою даного підходу є соціальне прогнозування, тому даний підхід представляє концепцію прогнозного соціального проектування.

В кінці 80-х рр. на початку 90-х рр. все більше уваги починає приділятися соціальним аспектам. В цей період людина стає основним елементом соціального розвитку, тобто відбувається зміна об'єкту проектування, що сприяє розвитку саме соціального.

Однією з самих перспективних теорій того часу становиться концепція соціокультурного соціального проектування, яка ще в 80-х рр. була запропонована Семенченко А. І. даній концепції соціальне проектування роздивлялося як діяльність, що направлена на розвиток соціальної спільності [9].

Тут соціальне проектування починає сприйматися як технологія, що направлена на створення варіантів рішень соціальних проблем. Підхід до соціального проектування змінюється, акцент робиться на тому, що воно є сценарною, багатоваріантною, адаптивною до зовнішніх змін, прогнозною дією, що надає можливість обрати найбільш оптимальний

варіант розвитку подій та вирішення того чи іншого завдання.

В кінці XX ст. соціальне проектування починається з'являтися в управлінні і використовуватись більш широко. За думкою Дрідзе Т.М., використання соціального проектування дозволить запобігти прийняттю та реалізації управлінських рішень, що матимуть негативний вплив на соціальне середовище, на якість та рівень життя населення [10].

Тобто, на цьому етапі приходиться розуміння того, що соціальне проектування є технологією, що дозволяє в процесі управління обрати найкращий шлях розвитку подій, врахувати всі події, процеси, що можуть мати культурний, політичний, економічний, соціальний вплив на суспільство, що дозволяє передбачити та виключити можливі ризики в процесі прийняття управлінських рішень.

На наступному етапі свого розвитку соціальне проектування починає позиціонуватися як важливий феномен не тільки управління, а й політики. Методологія соціального проектування привертає увагу в контексті розробки політичних програм, державних документів, підготовці та реалізації реформ та прийнятті політичних рішень. Як результат – соціальне проектування починає роздивлятися як прогностична функція управління. Крім того, виступає як технологія прийняття цих рішень, як важливий елемент циклу управління, забезпечує реалізацію його головних функцій та досягнення цілей (рис. 2).

Специфікою проектування є можливість ґрунтувати дослідження на приблизних підрахунках без обмеження в часу. Проектування є також циклом управління, що забезпечує реалізацію його інших функцій. На відмінно від планування, проектування менше впливає на реалізацію інших функцій, оскільки припускає наявність безлічі альтернатив рішень з огляду на наявні ресурси. Серед вимог, необхідних для підготовки проекту, слід виокремити такі:

- орієнтація на досягнення конкретного результату, з урахуванням

головних питань (принцип мінімальних зобов'язань);

- концентрація уваги на основній меті;

- урахування можливості невеликого експерименту з перевірки ідей;
- оригінальність.

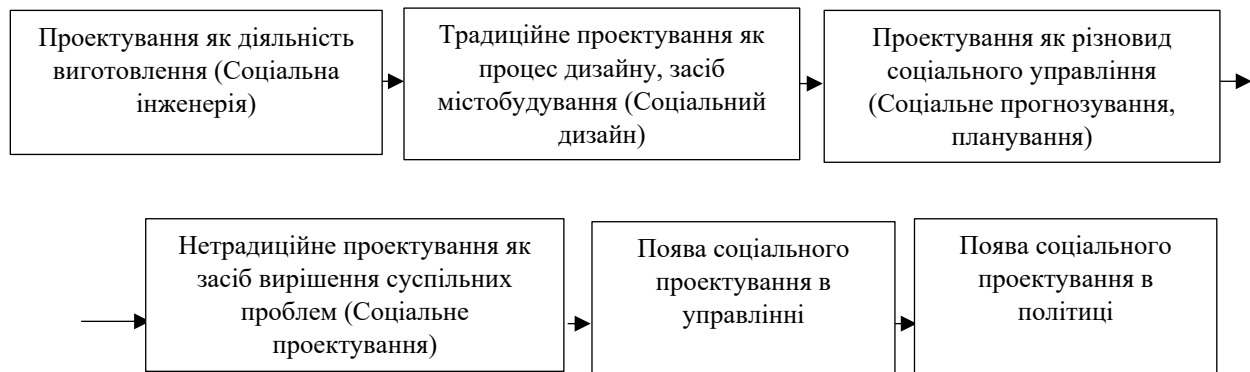

Рис. 2. Розвиток соціального проектування

Джерело: складено автором на основі [11]

Проектування – відповідальний етап соціального управління, що вимагає знання законів суспільного розвитку. У межах проектування соціальної інфраструктури й інфраструктурної сфери забезпечити її покликані технології соціального проектування. Причому велика роль тут відведена саме ціннісному самовизначенню суспільства та відповідно, створенню особистих життєвих цінностей і стратегій [12].

В наш час соціальне проектування знаходиться на активній стадії формування. Так, сьогодні інженерна діяльність та проектування міняються місцями, включаючи до себе не тільки виробництво, але й усі сфери соціальної практики. Необхідність використання соціального проектування існує в багатьох сферах життєдіяльності, зокрема, як вже було зазначено, у сфері державного управління.

У структурі соціального проекту виділяються суб'єкт і об'єкт проектування. Суб'єктом можуть виступати окремі

індивіди, групи людей, організації різного ступеня складності, соціальні інститути тощо. Суб'єкт - це носій управлінської діяльності. Його основні характеристики - соціальна активність, включеність у процес проектної діяльності. Об'єктом є системи, процеси організації соціальних зв'язків, взаємодій, включених в проектну діяльність, що піддаються впливам суб'єктів проектування і виступаючи підставою для цього впливу.

Соціальний проект може існувати у двох основних формах, як:

- самодостатня одиниця, покликана модифікувати існуючий стан об'єкта, локалізованого за часом і простором;
- частина соціальної програми, що складається з безлічі підпроектів, яка може не мати кінцевих термінів завершення.

При здійсненні проектної діяльності необхідно враховувати особливості об'єкта проектування як соціальної системи (табл. 1).

Таблиця 1

Особливості об'єкта проектування як соціальної системи

Наявність високого рівня саморегулювання	Нелінійність й багатовекторність розвитку	Неповна спостереженість процесів функціонування об'єкта
Еволюція об'єкта незалежно від суб'єкта проектування	Об'єкт проектування	Суперечливість соціального об'єкта
Неможливість участі всіх факторів, які впливають на функціонування об'єкта	Суб'єктивізм в розробці проекту	Полярність думок на перспективі розвитку об'єкта

Джерело: [13]

Дієвість соціального проектування залежить як від його методів, так і від урахування в ньому економічних проблем та екологічних вимог регіону, майбутніх змін у техніці й технології тощо. В основі соціального управління, на думку Ф. Енгельса, лежить необхідність навчитися виявляти «непрямі», більш віддалені в часі суспільні наслідки людської діяльності, а отже, отримувати «можливість підпорядковувати людському опануванню і регулюванню також і ці наслідки».

Ще К. Маркс указував на особливості дій людини, порівнюючи з діями бджоли. На відміну від останньої, перш ніж щось зробити, людина обмірковує свої дії, порівнює кілька варіантів виконання і, вибравши найліпший, складатиме остаточний проект.

Проектуванням охоплено всі сфери життєдіяльності людини і суспільства. Воно тісно взаємодіє з усіма функціями управління і як форма розробки та прийняття рішення є важливим елементом циклу управління, що забезпечує реалізацію інших його функцій. У

конкретній формі проектування - вираз прогностичної функції управління. Воно є попереднім відтворенням дійсності, створюючи за допомогою специфічних методів прототип передбачуваного об'єкта, явища чи процесу [14].

Проектування застосовується як для розробки різних варіантів розв'язання нових соціальних проблем, так і для складання соціальних планів та програм з регулювання видозмінених, хоч і вже відомих, соціальних процесів та явищ.

Соціальні проекти володіють різним ступенем значущості для суспільства в цілому, спільноти або окремих груп. При цьому соціальний проект, так чи інакше, перетворює частина соціальної дійсності, переводить її в якісно новий стан.

Соціальні проекти можуть бути класифіковані за різними ознаками. Розглянемо три основні класифікаційні групи: специфіка організації проекту, особливості суб'єкта і об'єкта проектування (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація соціальних проектів

№	Ознака відмінності	Типи проектів
Група 1. Специфіка організації проекту		
1	Характер проектованих змін	Інноваційні проекти. Підтримуючі проекти
2	Особливості фінансування	Інвестиційні проекти. Спонсорські проекти. Кредитні проекти. Бюджетні проекти. Благодійні проекти
3	Масштаб проекту	Мікропроекти проекти. Малі проекти. Мегапроекти проекти
Група 2. Особливості об'єкта проектування		
1	По спрямованості діяльності	Освітні проекти. Науково-технічні проекти. Культурні проекти. Політичні проекти і т.д.
2	Цілі проектування	Організаційні проекти. Тимчасові проекти. Просторові проекти. Структурно-функціональні проекти
Група 3. Особливості суб'єкта проектування		
1	Джерело соціального проекту	Індивід. Група індивідів. Організація та ін.
2	Ставлення суб'єкта соціального проектування до об'єкта проектування	Суб'єкт максимально враховує специфіку об'єкта, прагне зберегти його унікальність (Соціальні проекти (і програми) історико-культурного спрямування). Суб'єкт орієнтований на своє знання, прагне перетворити об'єкт у відповідності зі своїми установками
3	Мета суб'єкта проектування	Проекти, спрямовані на вирішення проблеми якоїсь соціальної спільноти. Проекти, спрямовані на вирішення завдань суб'єкта прогнозування. Престиж-проекти. Цільова установка престиж-проектів заснована на феномені престижного споживання Псевдопроекти. Покликані приховати реальні цілі суб'єкта проектування

Джерело: складено автором на основі [15]

Соціальні проекти займають особливе місце в системі управління компанією. Обсяг і характер соціальних проектів наочно демонструє рівень розвитку соціальної відповідальності компанії.

Ініціаторами участі компанії в соціальних проектах можуть бути: окремі працівники (індивідуальна ініціатива); спеціалізовані підрозділи (наприклад, PR-служба), в чиї функціональні обов'язки входить генерація ідей; керівники і власники компанії; партнери по бізнесу; органи державної влади, стимулюючі участь компанії в соціальному житті суспільства.

Соціальні проекти володіють різним ступенем значущості для суспільства в цілому, спільноти або окремих груп. При цьому соціальний проект, так чи інакше, перетворює частина соціальної дійсності, переводить її в якісно новий стан.

Крім того, реалізація соціальних проектів дає підприємствам наступні вигоди:

- економічні. Соціальний проект може приносити прибуток;
- тактичні. Освітлення проекту ЗМІ буде значно дешевше, ніж пряма реклама на телебаченні, радіо, в пресі;
- стратегічні. Компанія формує імідж соціально відповідального бізнесу, готового вирішувати чужі проблеми.

Висновки. Таким чином, соціальний проект — це сконструйоване ініціатором проекту соціальне нововведення, метою якого є створення, модернізація або підтримання в середовищі, що змінюється, матеріальної або духовної цінності. Це нововведення мусить мати просторово-часові кордони, а його вплив на людей визнаватися позитивним за соціальним значенням.

Соціальне проектування в державному управлінні з'являється саме у розрізі підготовки та реалізації державно-управлінських рішень, підготовки та впровадженні державних реформ, створення соціальних та державних програм, стратегій, концепцій, нормативно-правових актів, які направлені на підвищення показників рівня життя в

країні. Необхідність швидкої реакції, гнучкості та адаптивності до зовнішніх змін органів державного управління, а також безпосередньо самих державних службовців вимагає використання нових методів в їх діяльності, в результаті чого з'являється соціальне проектування в управлінні, що дозволяє досягти ефективності та результативності в процесі управлінської діяльності. Проекти надають можливість апробації (пілотування) ідей, пошуку та концентрації відповідних ресурсів. Проект соціальної роботи інколи розуміють як інтегровану систему, що складається зі: сформульованих проектних цілей; створених для цих цілей соціальних установ, фізичних об'єктів, систем соціального захисту; розроблених та затверджених відповідних документів - програм, планів, кошторисів, розрахунків тощо; розрахованих матеріальних ресурсів - матеріальних, фінансових, трудових.

Література:

1. Колосок А. Зарубіжний досвід соціальної відповідальності бізнесу та перспективи його застосування в Україні. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. 2015. № 1. С. 15–19.
2. Затеїщикова О. О. Етапи формування стратегії соціальної відповідальності бізнесу. *Бізнес Інформ*. 2014. № 2. С. 200-205.
3. Лапін В. М. Безпека життєдіяльності людини: навчальний посібник. Львів : Львівський банківський коледж, 1998. 192 с.
4. Доманський В. А. Державне управління пожежною безпекою України (організаційно-правовий аналіз за матеріалами діяльності Державного департаменту пожежної безпеки): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Київ, 2004. 204 с.
5. Коваль Я.С. Форми реалізації партнерських відносин бізнесу і влади в умовах розвитку ринкової економіки. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. №3(63). С. 80-87. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-63-80-87>.
6. Волянський П. Б. Організація державного управління при загрозі виникнення та ліквідації надзвичайних ситуацій державного і територіального рівнів. *Економіка та держава*. 2014. № 8. С. 96–99.
7. Лещенко О. Я. Вплив сучасних воєнно-політичних конфліктів на проблематику цивільного захисту: досвід Сирії та України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2016. № 5. С. 67-80.

8. Бондаренко О. Структурно-функціональна модель корпоративної культури. *Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2012. № 6. С. 101–105.

9. Семенченко А.І. Стратегічне планування у сфері державного управління національною безпекою: автореф. дис. доктора наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління»/ Київ, 2008. 36 с.

10. Фірсова С. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: маркетинговий аспект. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2011. URL : http://papers.univ.kiev.ua/ekonomika/articles/Business_Social_Responsibility_in_Ukraine_the_Marketing_Aspect_14009.pdf.

11. Антошко Т. Р., Круш П. В., Тюленєва Ю. В. Впровадження корпоративної соціальної відповідальності на промислових підприємствах : монографія. Київ : Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т», 2013. 275 с.

12. Костенко В. Модернізація державної системи цивільного захисту в контексті європейської інтеграції України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4(19). С. 111.

13. Шаповал В. М. Соціальна відповідальність бізнесу в структурі управління економікою : монографія. Дніпро : ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т», 2011. 356 с.

14. Лазаренко О., Колишко Р. Посібник з КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності : навч. пос. Київ : Енергія, 2008. 96 с.

15. Жукова Л. А. Державне управління у сфері цивільного захисту в Україні: функціонально-структурний аспект: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Київ, 2007. 212 с.

References:

1. Kolosok, A. (2015), "Foreign experience of social responsibility of business and prospects of its application in Ukraine", *Ekonomichnyi chasopys Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*, № 1, pp. 15–19.

2. Zatieishchykova, O. O. (2014), "Stages of forming a business social responsibility strategy", *Biznes Inform*, № 2, pp. 200-205.

3. Lapin, V. M. (1998), *Bezpeka zhyttiediialnosti liudyny* [Safety of human activity], Lvivskyi bankivskiyi koledzh, Lviv, Ukraine, 192 p.

4. Domanskyi, V. A. (2004), "State Fire Safety Administration of Ukraine (organizational and legal analysis based on the materials of the State Department of Fire Safety)", abstract of PhD, dissertation, law, 12.00.07, Kyiv, Ukraine, 204 p.

5. Koval, Ya. (2021), "Forms of implementation of business and government partnership relations in the

conditions of market economy development", *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, №3(63), pp. 80-87. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-63-80-87>.

6. Volianskyi, P. B. (2014), "The organization of state administration in the event of the threat of emergence and liquidation of emergency situations at the state and territorial levels", *Ekonomika ta derzhava*, № 8, pp. 96–99.

7. Leshchenko, O. Ya. (2016), "The impact of modern military and political conflicts on the issue of civil protection: the experience of Syria and Ukraine", *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia*, № 5, pp. 67-80.

8. Bondarenko, O. (2012), "Structural and functional model of corporate culture", *Hrani : nauково-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh*, № 6, pp. 101–105.

9. Semenchenko, A. I. (2008), "Strategic planning in the field of state management of national security", thesis public administration, Kyiv, Ukraine, 36 p.

10. Firsova, S. (2011), "Social responsibility of business in Ukraine: marketing aspect", *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Serii: Ekonomika*, retrieved from : http://papers.univ.kiev.ua/ekonomika/articles/Business_Social_Responsibility_in_Ukraine_the_Marketing_Aspect_14009.pdf.

11. Antoshko, T. R. Krush, P. V. and Tiulenieva, Yu. V. (2013), *Vprovadzhennia korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti na promyslovykh pidpriemstvakh* [Implementation of corporate social responsibility at industrial enterprises], Nats. tekhn. un-t Ukrainy «Kyiv. politekhn. in-t», Kyiv, Ukraine, 275 p.

12. Kostenko, V. (2013), "Modernization of the state system of civil protection in the context of the European integration of Ukraine", *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, vol. 4(19), pp. 111.

13. Shapoval, V. M. (2011), *Sotsialna vidpovidalnist biznesu v strukturі upravlinnia ekonomikoju* [Social responsibility of business in the structure of economic management], DVNZ «Nats. hirn. un-t», Dnipro, Ukraine, 356 p.

14. Lazarenko, O. and Kolyshko, R. (2008), *Posibnyk z KSV. Bazova informatsiia z korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnost* [Handbook on CSR. Basic information on corporate social responsibility], 96 p.

15. Zhukova, L. A. (2007), "State administration in the field of civil protection in Ukraine: functional and structural aspect", abstract of PhD, dissertation, public administration, Kyiv, Ukraine, 212 p.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2022 р.

УДК 338.486.2(477)

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-96-106

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОПЕРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Гаврилюк С.П.¹, Сокол Т.Г.², Міхо О.І.³, Хорошенюк А.П.⁴

¹ к.е.н., доцент, доцент кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки і права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: gavrylyuks@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1001-4046>

² к.пед.н., доцент, доцент кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки і права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: tgsspectour@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6106-4911>

³ к.е.н., доцент, доцент кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки і права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: MikhoOI@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1547-5597>

⁴ к.пед.н., доцент, доцент кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ «Університет економіки і права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: anryaph@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1938-0130>

TRENDS IN OPERATING ACTIVITIES TOURIST ENTERPRISES IN UKRAINE

Havryliuk Svitlana¹, Sokol Tetiana², Mikho Olena³, Khorosheniuk Andrii⁴

¹ PhD (Economics), associate professor, associate professor of tourism department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: gavrylyuks@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1001-4046>

² PhD (Pedagogical), associate professor, associate professor of tourism department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: tgsspectour@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6106-4911>

³ PhD (Economics), associate professor, associate professor of tourism department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: MikhoOI@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1547-5597>

⁴ PhD (Pedagogical), associate professor, associate professor of marketing and behavioral economics, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: anryaph@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1938-0130>

Анотація. У статті представлена наукова дискусія щодо тенденцій та проблем розвитку операційної діяльності туристичних підприємств. Мета статті - дослідити теоретичні та практичні засади розвитку операційної діяльності туристичних підприємств та її галузеві особливості, проаналізувати основні тенденції розвитку операційної діяльності туристичних підприємств в Україні. Розглянуто сутність та складові операційної діяльності підприємств туристичної сфери, з'ясовано її галузеві особливості, що визначають характер формування прибутку підприємств даної сфери діяльності. Розглянуто сутність туристичного продукту як предмету операційної діяльності туристичних підприємств, сучасні погляди різних науковців на структуру турпродукту та з'ясовано їх відмінності. Сформовано систему показників, що характеризують обсяги реалізації туристичних послуг. Проведено комплексний аналіз структури туристичного продукту туроператорів України. Охарактеризовано структуру послуг, що входять до складу туристичного продукту. Досліджені вектори розвитку операційної діяльності підприємств на ринку туристичних послуг в Україні на сучасному етапі. Розглянуто показники операційної діяльності різних за типами підприємств виду діяльності 79.1 «діяльність туристичних агентств і туристичних операторів» у динаміці. Визначено проблеми, що виникають при здійсненні операційної діяльності у туристичному бізнесі. Запропоновано заходи активізації операційної діяльності підприємств сфери туризму в Україні, що дозволить істотно збільшити їх соціально-економічний вплив на економіку країни. Наукова новизна статті полягає в узагальненні особливостей операційної діяльності підприємств туристичної сфери з урахуванням галузевої специфіки, проблем розвитку операційної діяльності туристичних підприємств. Методологічною основою дослідження є загальнотеоретичні та специфічні методи, зокрема, метод логічного узагальнення (логіко-діалектичний), метод наукової абстракції, графоаналітичний метод. Періодом дослідження обрано 2010-2020 рр. Розвиток туристичної діяльності та впровадження ефективних форм ведення туристичного бізнесу забезпечить сталий розвиток туризму в Україні. Результати проведеного дослідження можуть бути корисними у практичній роботі туристичних підприємств, які прагнуть підвищити ефективність свого господарювання.

Ключові слова: туристичний бізнес, операційна діяльність, туристична діяльність, туристичний продукт, вектори розвитку операційної діяльності туристичних підприємств.

Формули: 0; рис.: 2; табл.: 3; бібл.: 6

Annotation. The article presents a scientific discussion on trends and problems for operational activity in tourism enterprises. The purpose of the article is to investigate the theoretical and practical foundations of the development of

the operational activity of tourist enterprises and its industry specifics, to analyze the main trends in the development of the operational activity of tourist enterprises in Ukraine. The essence and components of operational activity of the enterprises of the tourist sphere are considered, its branch features defining character of formation enterprises profit of the given sphere of activity are found out. The essence of the tourist product as a subject of operational activity of tourist enterprises is conducted, modern views of various scientists on the structure of the tourist product are considered and their differences are clarified. A system of indicators characterizing the volume of sales of tourist services has been formed. A comprehensive analysis of structure of the tourist product of tour operators in Ukraine is conducted. The structure of services that are part of the tourist product is described. The main directions of development of enterprises operational activity in the tourist services market in Ukraine at the present stage are revealed. Indicators of operation activity of enterprises of different types by type of activity 79.1 "activity of travel agencies and tour operators" are investigated in dynamics. The problems that arise in carrying out of operational activities in tourism business are identified. Measures to intensify the operational activity of tourism enterprises in Ukraine are proposed, which will significantly increase their socio-economic impact on the country's economy. The scientific novelty of the article is to generalize the features of the operational activity in tourism enterprises, taking into account industry specifics, to study the problems of operational activities development in tourism enterprises. The methodological basis of the research is general theoretical and special methods, in particular, the method of logical generalization (logical and dialectical), the method of scientific abstraction, graphoanalytical method. 2010-2020 was chosen as the research period. The development of tourism activity and the introduction of effective forms of tourism business will ensure the sustainable development of tourism in Ukraine. The results of the study can be useful in the practical work of tourism enterprises that seek to increase the efficiency of their activity.

Key words: tourist business, operational activity, tourist activity, tourist product, vectors of development of operational activity in tourist enterprises.

Formulas: 0; fig.: 2; tabl.: 3; bibl.: 6

Постановка проблеми. Успіх туристичного бізнесу залежить, перш за все, від ефективності управління основною операційною діяльністю, зокрема від економічно обґрунтованої програми виробництва і реалізації специфічного товару турпідприємств - туристичного продукту та окремих туристичних послуг (продуктової програми). Від відповідності обсягів, асортименту та номенклатури пропозиції послуг турпідприємств платоспроможному попиту споживачів на цільовому ринку туристичних послуг та ресурсному потенціалу підприємства залежать фінансові результати і конкурентоспроможна позиція туристичної фірми на видовому регіональному ринку. Разом з тим, теоретичні аспекти управління операційною діяльністю турфірм у спеціальній літературі висвітлені недостатньо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми й особливості здійснення операційної діяльності туристичних підприємств у ринкових умовах господарювання знаходять своє відображення у наукових економічних дослідженнях. Принципи здійснення операційної діяльності турпідприємств, фактори, що на неї впливають, окремі методичні аспекти аналізу та планування

основної діяльності турфірм відображені у наукових публікаціях таких вітчизняних учених, як Дядечко Л.П., Дробиш Л.В., Мальська М.П., Сергійчук В.О., Ткаченко Т.І. та ін. Однак питання управління операційною діяльністю не втратили своєї актуальності для підприємств туристичної сфери і вимагають подальших досліджень з урахуванням галузевої специфіки та сучасних умов господарювання.

Формулювання цілей статті. Мета статті - дослідити теоретичні та практичні засади розвитку операційної діяльності туристичних підприємств та її галузеві особливості, проаналізувати основні тенденції розвитку операційної діяльності туристичних підприємств в Україні.

Викладення основного матеріалу дослідження. Ефективному здійсненню операційної діяльності тур фірм сприяє володіння підприємцями знаннями і практичними навичками з економіки підприємства туристичної сфери. Кожне підприємство самостійно вирішує завдання організації управління та вибору напрямів здійснення операційної діяльності. Вітчизняні туристичні підприємства недостатньо ефективно працюють за окремими напрямами основної операційної діяльності. Це пов'язано із рядом невіршених проблем, зокрема відсутністю

вигідних джерел фінансування туристичної діяльності, невідповідністю матеріально-технічного забезпечення існуючим потребам, недостатньо дієвим механізмом підтримки туристичного бізнесу з боку державних органів тощо. Вказані проблеми спонукають до пошуку методів активізації основної операційної діяльності вітчизняних туристичних підприємств, що й становить наукове завдання дослідження. У цих умовах актуальним є вивчення теоретичних та практичних засад операційної діяльності туристичних підприємств з урахуванням галузевих особливостей, а також проблем, що виникають при її здійсненні.

Операційна діяльність - це основна діяльність підприємства, яка пов'язана з виробництвом і реалізацією продукції (робіт, послуг), забезпечує основну частину доходу і є головним засобом реалізації мети створення підприємства [1].

Операційна діяльність туристичних підприємств включає:

- виробничо-продуктову діяльність (встановлення безпосередніх зв'язків з виробниками туристичних послуг, компонування окремих послуг в турпакет),
- торгівельну діяльність (реалізація власних послуг та послуг інших туроператорських фірм з націнкою (комісійною винагородою),
- посередницьку діяльність з реалізації туристичних путівок (на правах комісіонера).

Основу операційної діяльності туристичних підприємств становить власне туристична діяльність, яка може доповнюватися здійсненням торгівельної, інвестиційної чи фінансової діяльності.

Операційна діяльність туристичного підприємства характеризується наступними основними особливостями, що визначають характер формування прибутку підприємств даного виду діяльності:

1. Операційна діяльність є головною складовою господарської діяльності підприємства, основною метою його функціонування. Основний обсяг сформованих на підприємстві активів, основна частина персоналу підприємства

обслуговують цю діяльність. Відповідно дохід від операційної діяльності за нормальних умов функціонування підприємства має найбільшу питому вагу у загальному обсязі доходів підприємства.

2. Операційна діяльність є пріоритетною по відношенню до інших видів діяльності підприємства. Тому розвиток інших видів діяльності не повинен суперечити розвитку операційної діяльності, а лише підтримувати її. Відповідно й прибуток від інвестиційної, фінансової та інших видів діяльності не повинен формуватися у збиток формування прибутку від операційної діяльності.

3. Інтенсивність розвитку операційної діяльності є основним критерієм оцінки окремих етапів життєвого циклу підприємства. Відповідно до можливості формування операційного прибутку на різних етапах життєвого циклу підприємства визначають цілі та задачі не лише політики управління прибутком, але й напрями загальної стратегії розвитку підприємства.

4. Господарські операції, що входять до складу операційної діяльності підприємства, носять регулярний характер. У порівнянні з операціями інших видів діяльності частота операцій по ній найвища. Це визначає регулярність формування операційного прибутку за нормальних умов господарювання підприємства.

5. Операційна діяльність туристичного підприємства орієнтована переважно на ринок туристичних послуг, його різноманітні види та сегменти, що визначається специфікою туристичної діяльності. Відповідно і умови формування операційного прибутку у значній мірі пов'язані зі станом кон'юнктури відповідних видів та сегментів ринку туристичних послуг.

6. Здійснення операційної діяльності пов'язане з інвестованим капіталом, що набуває форми операційних активів підприємства. Від складу цих активів, їх збалансованості, швидкості обороту та інших характеристик у значній мірі залежить здатність підприємства

генерувати операційний прибуток. Тому одним із найважливіших факторів успішного формування операційного прибутку є ефективне управління операційними активами підприємства.

7. У процесі операційної діяльності здійснюються значні затрати живої праці. Відповідно й здатність підприємства створювати операційний прибуток у значній мірі залежить від достатності, професійного та кваліфікаційного складу персоналу.

8. Операційній діяльності притаманні як загальні, так і специфічні види ризиків (операційний ризик). Тому рівень операційного прибутку, який отримує підприємство при здійсненні альтернативних варіантів господарювання, повинен, у першу чергу, порівнюватися з рівнем операційного ризику.

У практиці ведення операційної діяльності туристичних підприємств виділяють три основних варіанти здійснення туристичної діяльності:

- варіант I – туристична фірма купує у інших організацій права на отримання різних послуг підприємств-виробників (засоби розміщення, транспортні організації, заклади ресторанного господарства, розваг та інших у місцях перебування туристів) і, виходячи з вартості куплених гарантій, формує вартість власної путівки, яку продає;

- варіант II – турфірма купує готову путівку в іншій фірмі і перепродає її;

- варіант III – туристична фірма продає туристичну путівку іншій фірмі, не будучи її власником, і отримує свій прибуток у вигляді комісійної винагороди.

Найбільший ефект підприємство отримує тоді, коли клієнтам надають повний набір послуг шляхом суміщення всіх видів туристичної діяльності.

Варто зазначити, що основним предметом операційної діяльності туристичного підприємства є туристичний продукт. З приводу сутності терміну “туристичний продукт” у спеціальній літературі існують досить суттєві розбіжності. Згідно Закону України “Про туризм” туристичний продукт – комплекс

туристичних послуг, необхідних для задоволення потреб туриста під час його подорожі [2]. Туристичний продукт може включати основні, додаткові і специфічні послуги суб’єктів туристичної діяльності, його структура наведена на рис. 1.

Підходи до класифікації послуг у складі туристичного продукту за різними класифікаційними ознаками дозволяють виділити три основні групи: основні, додаткові та специфічні. До складу *основних* відносять, як правило, туристичні послуги, що включені до первісно придбаного і сплаченого туристом туристичного пакету (пекідж-туру) відповідно до програми і класу туру. Серед них послуги тимчасового розміщення, харчування, транспортні (перевезення) та страхування.

Додаткові послуги включають побутові, медичні, валютно-кредитні, торговельні, зв’язку, інформаційні, культурно-видовищні, ігрові, спортивні, конгресне обслуговування та ін. Специфічні послуги надаються підприємствами-посередниками в туризмі і включають послуги по замовленню квитків на транспорт і бронюванню місць у підприємствах розміщення; екскурсійні, інформаційні, культурно-видовищні, ігрові, спортивні, оздоровчі послуги, конгресне обслуговування та ін. Склад туристичного продукту крім туристичних послуг більшістю авторів доповнений товарами туристського призначення [4].

За статистичними даними Держкомстату України у складі вартості національного туристичного продукту туроператорів основні послуги у 2018 р. займали 93,2% (проживання – 74,79%, транспортне обслуговування – 17,39%, харчування – 1,03%), у 2020 р. – 97,92%, у т.ч. проживання – 78,31%, транспортне обслуговування – 18,93%, харчування – 0,68%, тобто основні послуги збільшилися у структурі витрат туроператорів на послуги сторонніх організацій, що використовувалися при виробництві туристичного продукту на 4,71% порівняно із 2018 р.

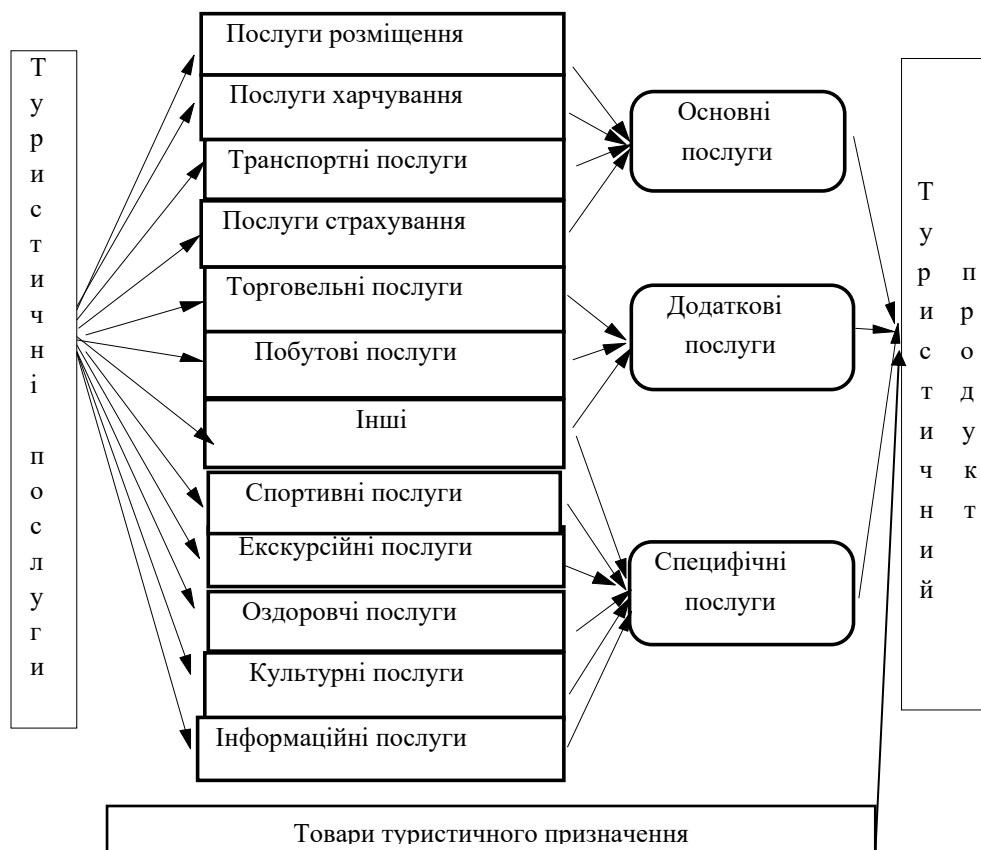

Рис. 1. Структура туристичного продукту

Джерело: [3, с. 100]

Таблиця 1

Структура витрат туроператорів на послуги сторонніх організацій, що використовувалися при виробництві туристичних продуктів за 2019-2021 рр.

Показники	2018		2019		2020		Зміни у структурі за 2018-2020 рр., %
	Тис. грн.	Питома вага, %	Тис. грн.	Питома вага, %	Тис. грн.	Питома вага, %	
1. Послуги з розміщення туристів	16939879,8	74,79	24259092,5	75,19	14361219,6	78,31	3,52
2. Транспортне обслуговування	3937774,6	17,39	6737699,9	20,88	3471559,6	18,93	1,54
3. Послуги із забезпечення стравами та напоями	232924,0	1,03	623335,7	1,93	125526,7	0,68	-0,35
4. Послуги в галузі культури, екскурсійне обслуговування, разом	63185,2	0,28	244664,8	0,76	216236,3	1,18	0,90
у т.ч. 4.1 екскурсійне обслуговування	33388,2	0,15	224670,8	0,70	н/і	н/і	-
5. Інші послуги, що включені до вартості туристичного пакета, разом	1475061,7	6,51	399059,0	1,24	161893,3	0,88	-5,63
у т.ч. 5.1 спортивні та рекреаційні послуги	н/і	н/і	н/і	н/і	2502,9	0,01	0,01
5.2. Медичне обслуговування	1273044,4	5,62	62871,7	0,19	н/і	н/і	-
5.3. Візове обслуговування	18561,1	0,08	14053,9	0,04	н/і	н/і	-
Усього	22648825,3	100,00	32263851,9	100,00	18338938,4	100,00	0,00

Умовні позначення до табл. 1: н/і – інформація невідома

Джерело: [5]

Питома вага додаткових і специфічних послуг, як видно з табл. 1, невисока і по окремих послугах за досліджувані роки не перевищувала 1%. Зокрема, у складі останніх, екскурсійні послуги займали упродовж 2018-2019 рр. відповідно лише 0,15 та 0,7%, що недостатньо. При наявності унікального природно-рекреаційного потенціалу питома вага медичних послуг у 2018 р. становила 5,62%, і у 2019 р. знизилась до 0,19%, причому ця послуга вагома лише для українських туристів на внутрішньому ринку. Така ситуація потребує вирішення проблем формування та просування туристичного продукту не тільки на рівні підприємства, але й держави у цілому.

Масштаби операційної діяльності туристичного підприємства на локальному видовому ринку характеризуються обсягом реалізації туристичних послуг, що оцінюється за допомогою наступних

показників: виручка (доход) від реалізації послуг (грошові одиниці), кількість обслуговуваних туристів (осіб), тривалість туру (днів), обсяг реалізації туристичного продукту (туродні), кількість реалізованих турів (од.).

Обсяг реалізації послуг туристичних агентств і туристичних операторів в Україні протягом 2010-2019 рр. зріс у 3,5 разів (від 4112,4 до 14302,1 млн. грн.), що свідчить також про збільшення фактичної ємності ринку (рис 2). Однак у 2020 р. обсяги діяльності туристичних підприємств України опустилися до 7232,6 млн. грн., що пов'язано із запровадженням локдауну і закриттям кордонів у зв'язку з пандемією COVID-19. Цей вплив посилювався скороченням попиту серед вітчизняних потенційних споживачів передусім через невисокі доходи місцевого населення та демографічну кризу в Україні.

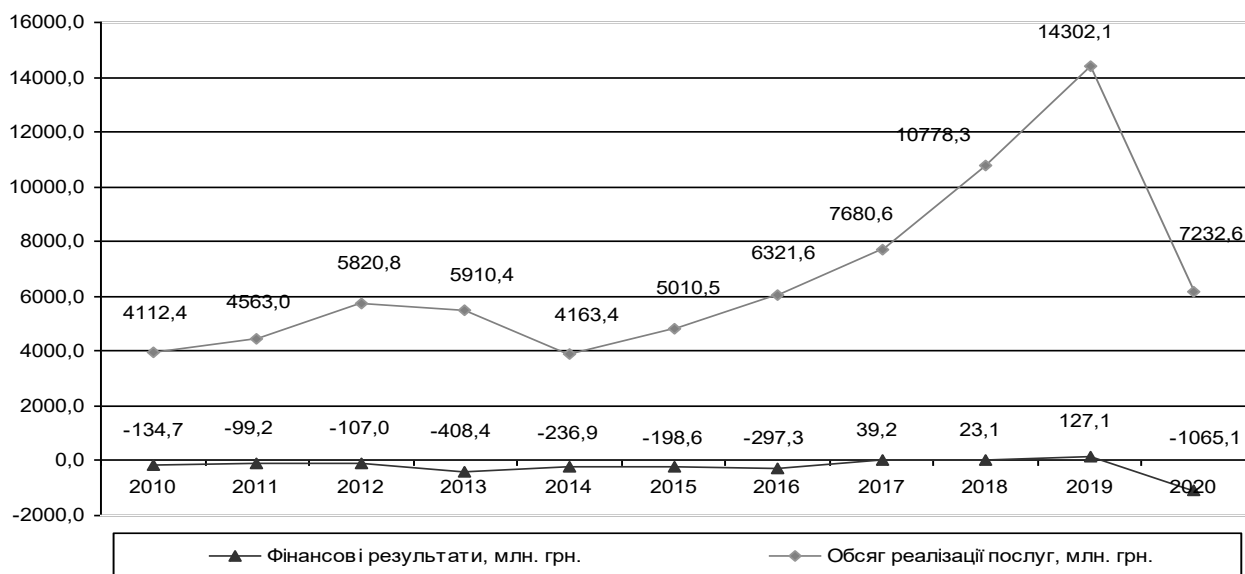

Рис. 2. Фінансові результати і обсяги реалізації послуг туристичних підприємств в Україні, 2010-2020 рр.

Джерело: [5]

Аналізуючи статистичні дані слід відзначити, що за час кризи (2013-2015 рр.) фінансові результати туристичних підприємств в Україні знизились більше ніж удвічі порівняно з 2012 р. і лише у 2017 р. досягли позитивного значення – 39,2 млн. грн., а у 2019 р. зросли аж до 127,1 млн. грн. Однак у 2020 р. зазнали катастрофічного спаду (до –1065,1

тис. грн.). Таку динаміку можна пояснити тим, що туристичні підприємства у певні кризові періоди відчували на собі тягар економічної, політичної нестабільності бізнес-середовища в Україні.

Розглядаючи регіональний ринок туристичних послуг м. Києва, слід зазначити, що впродовж 2019-2020 рр. у столиці було зроблено багато позитивних

кроків у напрямку розвитку туристичної індустрії, а саме: запровадження комплексного стратегічного підходу щодо планування розвитку туризму, популяризація Києва як туристичного бренду, розвиток подієвого туризму, проведення бізнес-форумів та конференцій, поживлення девелопменту та поява нових форматів засобів розміщення туристів тощо.

Запровадження комплексного та стратегічного підходу щодо розвитку туризму з боку міської адміністрації пов'язане з ухваленням Міської цільової програми розвитку туризму в м. Києві на 2019-2021 роки, яка закріпила основні напрями подальшого розвитку столиці такі, як «Київ – місто на вікенд», «Київ подієвий», «Київ – головний туристичний хаб Східної Європи», «Київ – комфортне місто для далекомагістрального туриста». У зв'язку із затвердженням «Міської цільової програми розвитку туризму у м. Києві на 2022 – 2024 роки» з'явилась необхідність проаналізувати нові напрями розвитку туризму у столиці, перспективні з точки зору міста види туризму та вплив карантинних обмежень на кількість та географію туристів. Відповідно до нової цільової програми розвитку туризму в Києві на 2022-2024 рр. основні зусилля зосереджено на реалізації трьох цілей: 1) збільшення кількості туристів; 2) збільшення тривалості та покращення комфорту перебування туристів у столиці; 3) підвищення ефективності управління туристичною сферою [6].

Затвердження Міської цільової програми розвитку туризму у м. Києві на 2022-2024 роки сприятиме підтриманню конкурентоспроможності столиці як туристичного центру європейського рівня, збільшення туристичних потоків та підвищення рівня прибутковості сфери туризму.

Важливо також відзначити деяке поживлення девелопменту готельних проектів у 2019 р. Спостерігалася тенденція розмороження окремих готельних проектів, що були замороженими впродовж більше ніж п'яти років. Це могло бути наслідком як

зміни загального сприйняття інвесторами політичних та економічних ризиків країни, так і певного покращення результатів операційної діяльності готелів. Поряд з розвитком традиційних готелів набирає вагу девелопмент гібрид-готелів і концептуальних хостелів.

Основним трендом розвитку готельного бізнесу в м. Києві в останні роки стала поява нових концептуальних форматів. У місті 2019 року відкрилося кілька оригінальних готельних об'єктів – перші капсульні готелі «Monotel» та «Monohub» (площею близько 300 кв. м.), а також перший у світі хостел у колишніх вагонах метро на Подолі. Також більшої популярності набули сервісні апартаменти та апарт-готелі.

Серед глобальних світових трендів у сегменті туристичних послуг слід відзначити також підвищення ролі Інтернету у формуванні споживчих переваг, поєднання ділових поїздок з дозвіллям (т.з. workation) [3], розвиток внутрішнього туризму.

Негативною тенденцією розвитку регіонального ринку є зменшення загального туристичного потоку до м. Києва у 2019-2020 р. в порівнянні з 2018 роком. У 2018 р. суттєвий позитивний вплив на динаміку туристичних потоків до м. Києва мало проведення фіналу Ліги чемпіонів з футболу, тож на разі можна констатувати повернення туристичного потоку до рівня 2016-2017 років.

Останнім часом негативний вплив на розвиток туристичного підприємництва здійснили несприятливі загальноекономічні та політичні умови в країні, закриття кордонів внаслідок пандемії COVID-19, запровадження карантинних обмежень у роботі підприємств галузі, скорочення ділових і туристських відвідувань. Динаміка розвитку ринку туристичних послуг у подальшому буде залежати від позиції місцевої влади щодо інвестицій в розвиток туристичного сектору. Для підтримання туристичного бізнесу у м. Києві необхідно реалізовувати заходи, спрямовані на вдосконалення розвитку туристичної

інфраструктури, підвищення рівня поінформованості потенційних туристів про наявний туристичний потенціал міста з урахуванням сучасних тенденцій діджиталізації бізнесу, покращення рівня комфорту та збільшення тривалості подорожей, більш повне використання рівня туристичного потенціалу міста для розвитку сучасних видів туризму.

Обсяги реалізованих послуг туристичних агентств і туристичних операторів за досліджувані роки зросли як у фактичних цінах (від 5820,8 млн. грн. у 2012 р. до 14302,1 млн. грн. у 2019 р. або у 2,5 разів), так і порівняних цінах, що свідчить про збільшення попиту на послуги цих підприємств. Виключення складає незначне скорочення обсягів реалізації туристичних послуг у 2014 р., пов'язане з економічною кризою в Україні, військовим конфліктом на Сході та анексією Криму Росією, а також різкий спад кінцевих результатів діяльності турфірм у 2020 р. до 7232,6 тис. грн. (або на 49,4% порівняно з попереднім роком), пов'язане із карантинними обмеженнями в країні та закриттям кордонів з метою запобігання поширення коронавірусної інфекції.

Зауважимо також, що на ринку туристичних послуг України найбільша частка в обсягах реалізації послуг припадає на туроператорську діяльність – 64,54% у 2020 р., що більше порівняно з 2010 р. на 0,56 в. п., а частка послуг туристичних агентств у загальних обсягах реалізації становила за 2020 рік лише 35,46% проти 36,02% у 2010 р., зважаючи на загальну тенденцію збільшення кількості суб'єктів та питомої ваги цієї групи підприємств (табл. 2).

Обсяги реалізації послуг в середньому на 1 підприємство склали у 2010 р. по групі суб'єктів туроператорської діяльності – 3059,44 тис. грн., по групі турагентств – 177,7 тис. грн., у 2019 р. відповідно 7750,71 та 503,72 тис. грн., а у 2020 р. опустилися до рівня 2016 року, що склало 3896,35 та 293,45 тис. грн. відповідно. Великі обсяги реалізації послуг туроператорів у розрахунку на 1 підприємство обумовлені

тим, що їх діяльність спрямована на обслуговування значних туристичних потоків у популярних туристичних центрах і курортах, що у свою чергу забезпечує їм можливість масової реалізації турпакетів, хоча і за нижчими цінами. У той час як невеликі підприємства – турагентства – за характером здійснюваних операцій є роздрібними продавцями і реалізують невеликі за обсягами послуги безпосередньо кінцевим споживачам – туристам для їх особистого використання.

На ринку туристичних послуг України впродовж 2010–2019 рр. простежувалась тенденція збільшення кількості прибуткових підприємств: їх частка зросла на 14,5 % (від 59,3% у 2010 р. до 73,8% у 2019 р.). Кількість збиткових підприємств за цей період навпаки скоротилася у загальній структурі суб'єктів туристичної діяльності України на ту ж саму величину – від 40,7% у 2010 р. до 26,2% у 2019 р. (табл. 3).

Однак у 2020 р. ситуація змінилась і частка прибуткових підприємств зменшилася до 61,5% (або на 12,35% порівняно з попереднім роком), а збиткових підприємств – зросла до 38,5%. У цілому туристичні підприємства України протягом 2010–2016 рр. працювали на збиток. Сума негативного фінансового результату їх звичайної діяльності до 2013 р. збільшувалася, а протягом 2014–2015 рр. скоротилася, що свідчить про зменшення кількості збиткових туристичних підприємств у цей період, покращення загального управління суб'єктами туристичної діяльності і умов ведення туристичного бізнесу на окремих сегментах ринку.

У 2017–2019 рр. ситуація стабілізувалась і туристичні підприємства за підсумками звичайної діяльності отримали позитивні фінансові результати до оподаткування, що склали у 2017 р. 39217,1 тис. грн., у 2018 р. – 23075,2 тис. грн., а у 2019 р. – 127046,2 тис. грн. Однак уже у 2020 р. туристичну галузь спіткала найбільша криза, що привело до зменшення фінансового результату до –1065,1 тис. грн.

Таблиця 2

**Структура обсягів реалізованих послуг підприємств за видом економічної діяльності
«діяльність туристичних агентств і туристичних операторів»
в Україні за 2012-2020 рр.**

Роки	Обсяги реалізації послуг туристичних підприємств за типами							
	Туроператори		Турагентства		Разом		У середньому на 1 підприємство	
	Тис. грн.	Питома вага, %	Тис. грн.	Питома вага, %	Тис. грн.	Питома вага, %	Туроператор	Турагентство
2010	2631115,0	63,98	1481330,9	36,02	4112445,9	100,0	3059,44	177,70
2011	2758226,7	60,45	1804763,2	39,55	4562989,9	100,0	2168,42	283,68
2012	4019367,7	69,05	1801456,2	30,95	5820823,9	100,0	3294,56	294,93
2013	3949745,8	66,83	1960659,4	33,17	5910405,2	100,0	2683,25	268,62
2014	2694155,8	64,71	1469282,3	35,29	4163438,1	100,0	2074,02	181,73
2015	3101274,9	61,90	1909243,4	38,10	5010518,3	100,0	2396,66	262,48
2016	3864467,1	61,13	2457172,6	38,87	6321639,7	100,0	3529,19	345,01
2017	4773366,6	62,15	2907239,3	37,85	7680605,9	100,0	4308,09	383,04
2018	7058057,4	65,48	3720241,8	34,52	10778299,2	100,0	5794,79	456,81
2019	9773640,8	68,34	4528443,2	31,66	14302084,0	100,0	7750,71	503,72
2020	4667828,9	64,54	2564732,8	35,46	7232561,7	100,0	3896,35	293,45
Абс. відхилення за 2010-2020 рр., ±	2036713,9	0,56	1083401,9	-0,56	3120115,8	0,00	836,9	115,7
Відн. відхилення за 2010-2020 рр., %	50,67	0,81	60,14	-1,81	53,60	0,00	25,40	39,24
Середньорічні темпи зміни, %	5,07	0,08	6,01	-0,18	5,36	0,00	2,54	3,92

Джерело: [5]

Таблиця 3

Фінансові результати від звичайної діяльності підприємств за видом економічної діяльності «діяльність туристичних агентств і туристичних операторів» в Україні за 2010-2020 рр.

Роки	Фінансовий результат (прибуток/збиток)	Підприємства, які отримали прибуток		Підприємства, які отримали збиток	
		Сума прибутку, тис. грн.	Частка від загальної кількості підприємств, %	Сума збитку, тис. грн.	Частка від загальної кількості підприємств, %
2010	-134722,1	129277,4	59,3	263999,5	40,7
2011	-99220,4	112088,4	63,2	211308,8	36,8
2012	-106968,9	130816,2	63,4	237785,1	36,6
2013	-408403,1	167461,2	67,9	575864,3	32,1
2014	-236841,0	116566,6	64,6	353407,6	35,4
2015	-198650,9	186529,7	74,8	385180,6	25,2
2016	-297283,7	217316,7	73,4	514600,4	26,6
2017	39217,1	202952,9	71,5	163735,8	28,5
2018	23075,2	332361,0	74,9	309285,8	25,1
2019	127046,2	397201,9	73,8	270155,7	26,2
2020	-1065112,5	155231,5	61,5	1220344,0	38,5
Абс. відхилення за 2010-2020 рр., ±	-930390,4	25954,1	2,2	956344,5	-2,2
Відн. відхилення за 2010-2020 рр., %	-690,60	20,08	3,71	362,25	-5,41
Середньорічні темпи зміни, %	-69,06	2,01	0,37	36,23	-0,54

Джерело: [5]

Зважаючи на погіршення загальних результатів діяльності за останні роки частина вітчизняних суб'єктів туристичного підприємництва опиняється перед необхідністю виходу з ринку, спричиненою низьким і водночас високоеластичним за ціною попитом на туристичні послуги.

Туристична діяльність, на відміну від інших, найбільш чутлива до впливу багатьох як прогнозованих факторів зовнішнього і внутрішнього середовища діяльності підприємств, так і непередбачуваних (форс-мажорних) обставин. Фінансово-економічна криза, що продовжується в останні роки, події, пов'язані з анексією АР Крим та проведенням антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, впровадження карантинних заходів з метою запобігання коронавірусній інфекції та початок повномасштабної війни в Україні негативно вплинули на розвиток туристичної діяльності. Вказані фактори привели до негативної динаміки в'їзного туризму, деформації структури туристичних потоків та послаблення туристичних можливостей країни як на внутрішньому, так і на міжнародному ринку. Потік іноземних туристів до України зменшився майже у 6 разів. За даними Держприкордонслужби, у 2013 році до України в'їхало 25,7 млн. іноземних громадян, тоді як у 2014 році – 13,2 млн., у 2015 році – 12,9 млн., у 2016 р. – 13,3 млн., у 2017 р. – 14,6 млн., у 2018 р. – 14,3 млн., у 2019 р. – 13,7 млн., у 2020 р. – 3,4 млн., у 2021 р. – 4,3 млн. іноземців [6].

Україна втрачає свою популярність як туристичний напрям, оскільки сприймається іноземними туристами виключно як військовий плацдарм. Збільшення цін на послуги – складові турпродукту, енергоносії та підвищення інших витрат обумовили зростання собівартості послуг і необхідність підвищення цін на туристичні продукти. Це призвело до зменшення тривалості турів, змусило споживачів економити на туризмі. За таких умов першочерговим завданням

суб'єктів туристичної діяльності є забезпечення стабільності у своїй роботі та недопущення втрати клієнтів.

Розвиток туристичного бізнесу в Україні гальмується з наступних причин: політична нестабільність; несприятливі екологічні фактори; нерозвинутість туристичної інфраструктури; невідповідність комфортності проживання більшої частини готелів, що приймають іноземних громадян, рівню цін на послуги; зростання цін на послуги – складові туристичних продуктів; падіння реальних доходів населення; недосконалість законодавчої бази; відсутність коштів на реконструкцію пам'яток історії та архітектурного мистецтва і просування можливих туристичних маршрутів; обмеженість асортименту послуг.

Різноманіття туристичних послуг можуть запропонувати туристичні підприємства переважно у великих містах, загальноновизнаних зонах рекреації та туризму, деяких історичних і культурних центрах. В той же час в більшості регіонів України можна розвивати промисловий, оздоровчий, екологічний, навіть екстремальний та інші види туризму. Отже туризм в Україні має перспективи для розвитку за умови використання наявних можливостей і подолання кризових бар'єрів.

Висновки. За результатами досліджень можна зробити висновок, що активізація операційної діяльності підприємств туристичного бізнесу може здійснити позитивний вплив на розвиток туризму в Україні. У зв'язку зі специфічними особливостями туристичних послуг, пов'язаних з невід'ємністю процесу їх виробництва і реалізації, комплексністю обслуговування, управління операційною діяльністю туристичних підприємств здійснюється шляхом планування обсягів турпродукту на основі результатів досліджень ринкового попиту і супроводжується заключенням угод туроператора з контрагентами по господарським операціям (підприємствами-виробникам послуг), складанням виробничо-продуктової

програми, економічного аналізу обсягів реалізації турпослуг підприємства, оперативного корегування продуктової програми при змінах кон'юнктури ринку та інших факторів.

Туристичні підприємства України функціонують в умовах, які постійно змінюються. Негативна динаміка обсягів реалізації туристичних послуг у 2014 та 2020 р. стала наслідком впливу кризових явищ, політичної нестабільності і зменшення платоспроможного попиту місцевих споживачів у країні під впливом політичної нестабільності та впровадження заходів попередження поширення коронавірусної інфекції.

Для подолання негативних тенденцій розвитку основної операційної діяльності у туристичному бізнесі важливим є розробка й впровадження прогресивних методів та стандартів туристичного обслуговування, посилення маркетингового компонента в управлінні туристичною діяльністю, підвищення ефективності використання ресурсів. Від уміння впроваджувати сучасні методи управління операційною діяльністю залежить міра досягнення суб'єктами туристичного бізнесу запланованих обсягів їхньої діяльності і високих фінансових результатів.

Література:

1. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід». Затв. наказом Мінфіну від 29 листопада 1999 р. № 290. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text>.

2. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. Дата оновлення: 18.11.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

3. Гаврилюк С. П. Конкурентоспроможність туристичного підприємства: навчальний посібник. К.: КНТЕУ, 2005. 157 с.

4. Биржаков М.Б. Введение в туризм. СПб.: Издательский Торговый Дом "Герда", 2000. с. 105.

5. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва у 2020 р. : стат. збірник. Держ. служба статистики України, 2021. 374 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

6. Про затвердження Міської цільової програми розвитку туризму в місті Києві на 2022 - 2024 роки. Затв. КМУ від 7 жовтня 2021 року №2724/2765. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MR212855>.

References:

1. Regulation (standard) of accounting 15 "Income": standard of 29.11.1999 № 290; edition as of November 3, 2020, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text>.

2. On tourism: Law of Ukraine of 15.09.1995 № 324/95-VR; edition as of November 18, 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

3. Havryliuk, S. P. (2005), *Konkurentospromozhnist turystychnoho pidpriemstva* [Competitiveness of the tourist enterprise], KNTEU, Kyiv, Ukraine. 157 p.

4. Birzhakov, M. B. (2000), *Vvedenie v turizm*. [Introduction to tourism], Publishing Trade House "Gerda", St. Petersburg, Russia, 105 p.

5. Activities of large, medium, small and micro enterprises in 2020 p.: stat. collection. State Statistics Service of Ukraine, 2021. 374 p., retrieved from : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

6. About the statement of the City target program of tourism development in the city of Kiev for 2022 – 2024: program of 07.10.2021 №2724/2765, retrieved from : <https://ips.ligazakon.net/document/MR212855>.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2022 р.

УДК 330.341.1:338.2:338.45:330.3
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-107-115

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПІДПРИЄМСТВ

Кириченко О.С.

д.е.н., доцент кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OK872@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

MODERN ASPECTS AND TECHNOLOGIES OF ENTERPRISE DEVELOPMENT MANAGEMENT

Kyrychenko Oksana

Doctor of sciences (Economics), associate professor of management technologies department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OK872@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

Анотація. У статті досліджено теоретико-методологічні та практичні аспекти управління розвитком підприємств із застосуванням сучасних технологій менеджменту. Виявлено, що комплексне застосування сучасних методів, інструментів та формування сучасних управлінських механізмів дає можливість переходу системи управління підприємством на новий, більш високий рівень економічного розвитку, внаслідок накопичення за певний період часу значної кількості вагомих системних змін, які, як наслідок, дають нову якість функціонування існуючої на підприємстві економічної системи. Доведено, що нові технології управління являють собою сукупність інноваційних та організаційних технологій, які спрямовані на забезпечення перебудови управління та функціонування підприємств з метою зростання їх конкурентоспроможності та забезпечення майбутнього розвитку, який може здійснюватися як еволюційним так і революційним шляхом. Визначено, що новими сучасними технологіями менеджменту є такі технології як: інжиніринг та реінжиніринг бізнес-процесів, впровадження технологій контролінгу, технологій грейдінгу, запозичення та впровадження кращих інструментів і технологій менеджменту з використанням бенчмаркінгу. Досліджено поняття технологічного менеджменту, як сучасної управлінської технології, її прояви та впровадження в першу чергу пов'язують з інформаційно-комунікаційними технологіями та можливостями сучасного інформаційного програмного забезпечення, інформатизацією та цифровізацією процесів виробництва та відповідно можливістю цифровізації процесів управління, особливо на ланках управління виробничими процесами, логістикою, управлінням якістю. Визначено, що основою сучасних систем менеджменту є технологія, внаслідок того, що технологія виступає безпосередньо інструментом впровадження змін, процесів в системах підприємствах, а отже здатна трансформувати, змінити та оптимізувати і удосконалити всі процеси. Виявлено, що зростання ефективності функціонування підприємства може здійснюватися як за рахунок інвестиційно-інноваційного розвитку, так і є результатом внутрішнього організаційного еволюціонування за умови, що всі підсистеми та елементи системи управління підприємством будуть максимально адаптованими та синхронізованими. Виявлено, що, розвиток економічних систем підприємств переходить до нового рівня розуміння та формування нових наукових підходів, до розуміння забезпечення економічного зростання через науковий підхід програмування розвитку підприємств.

Ключові слова: технології управління, технологічний менеджмент, управлінські системи, наукові підходи до управління, програмно-проектний підхід, управління підприємствами, розвиток

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 11

Annotation. The article explores theoretical and methodological and practical aspects of development management with enterprises using modern management technologies. It was found that the complex use of modern methods, tools and the formation of modern management mechanisms makes it possible to switch the enterprise management system to a new, higher level of economic development, due to the accumulation of a significant number of significant systemic changes over a certain period of time, which, as a result, give a new quality of functioning of the existing economic system at the enterprise. It is proved that new management technologies are a set of innovative and organizational technologies aimed at ensuring the restructuring of the management and functioning of enterprises in order to increase their competitiveness and ensure future development, which can be carried out both in an evolutionary and revolutionary way. It is determined that the new modern technologies of management are such technologies as: engineering and reengineering of business processes, introduction of controlling technologies, grading technologies, borrowing and implementation of the best management tools and technologies using benchmarking. The concept of technological management as a modern management technology, its manifestations and implementation are primarily associated with

information communication technologies and the capabilities of modern information software, informatization and digitalization of production processes and, accordingly, the possibility of digitalization of management processes, especially at the links of production process management, logistics, quality management. It is determined that the basis of modern management systems is technology, due to the fact that the technology acts directly as a tool for implementing changes, processes in enterprise systems, and therefore is able to transform, change and optimize and improve all processes. It was found that the growth of the efficiency of the enterprise can be carried out both at the expense of investment and innovation development, and is the result of internal organizational evolution, provided that all subsystems and elements of the enterprise management system are as adapted and synchronized as possible. The development of economic systems of enterprises is moving to a new level of understanding and formation of new scientific approaches, to understanding the provision of economic growth through the scientific approach of programming the development of enterprises.

Key words: *management technologies, technological management, management systems, scientific approaches to management, program-project approach, enterprise management, development.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 11

Постановка проблеми. В сучасних економічних умовах ефективно функціонування та розвиток вітчизняних підприємств значною мірою залежать від ефективності управління і застосування сучасних актуальних підходів та технологій управління. Саме тому питання зростання ефективності управління та своєчасності, повноти і адекватності управлінських дій, стратегічне планування діяльності та високий рівень здійснення як стратегічного так і тактичного, оперативного менеджменту залишаються одними із найбільш актуальних в дослідженнях науковців і користуються значним попитом серед підприємств з метою подальшої практичної реалізації та впровадження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні аспекти та технології управління глибоко досліджувалися у працях науковців та практиків. Їм присвятили свої праці: Ансофф Й., Армстронг М., Бушуев С. [1], Бушуєва Н. [2], Гріфін Р., Ентоні Е. [3], Журавська А. [4], Кирпиченко К. [5], Колпаков В. [6], Кузнєцов Е. [7], Рудінська О. [8], Тарасова Г. [9], Ленська Н. [8], Федірко О. [10] та інші науковці. Проте сучасний кризовий стан підприємств, посилений вплив внутрішніх негативних факторів на діяльність підприємств та неадекватність внутрішньої управлінської політики на підприємствах потребує адаптації теоретико-концептуальних засад та методів до можливості їх практичного використання в управлінні вітчизняними підприємствами. Саме ці аспекти залишаються недостатньо дослідженими і

потребують подальшого поглиблення і обґрунтування в наукових працях та доробках.

Знання та практичне застосування нових сучасних технологій управління забезпечує ефективно функціонування та майбутній розвиток підприємств. Рациональне планування подальшої діяльності, формування стратегії розвитку підприємства та реалізація прийнятих планів із активним використанням ефективних сучасних підходів до управління та управлінських технологій забезпечують ефективність та прибутковість діяльності та впровадження своєчасних і адекватних антикризових дій з метою запобігання поширенню кризових явищ на підприємстві, що обумовлює та визначає особливу актуальність та своєчасність проведеного дослідження та обраної теми.

Науковцями ґрунтовно досліджено методологічні засади та практичні аспекти управління проте питання дослідження наукових підходів до впровадження управління розвитком підприємств з застосуванням сучасних технологій менеджменту є недостатньо сформованим і тому потребує подальших досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою статті є обґрунтування сучасних аспектів управління розвитком підприємств з застосуванням сучасних технологій менеджменту.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розвиток та впровадження нових досягнень науково-технологічного процесу, технологій та інновацій, потужний ресурсний вплив економічних криз, значна турбулентність, активність зовнішнього середовища здійснюють

потужний активний вплив на функціонування підприємств у всіх галузях та видах економічної діяльності та призводять до значної динамічності, турбулентності внутрішніх економічних процесів на самих підприємствах, адже підприємства як відкриті економічні системи постійно та безпосередньо взаємодіють з контрагентами зовнішнього середовища та знаходяться під впливом дії зовнішніх факторів [1].

Ці фактори на сьогодні не можна розглядати як виключно негативні та загрозові, адже водночас цей зовнішній вплив має і прогресивний характер, надаючи підприємствам можливість до ефективного економічного розвитку та відкриваючи нові вектори та горизонти зростання. Проте, для того щоб адаптуватися до динамічних зовнішніх змін та визначати в них не лише загрози, але й потенційні приховані можливості підприємства повинні мати гнучку та активну систему менеджменту, що матиме високий рівень чутливості до сприйняття змін зовнішніх факторів і водночас добре поставлену роботу інформаційних служб, фахівців-аналітиків, які зможуть об'єктивно аналізувати, оцінювати зовнішні фактори, знаходити кореляції і взаємозалежності та визначати й моделювати вектори зростання та потенційні можливості для підприємства [2].

Так, з розвитком науково-технічного прогресу зростає роль та значення інновацій як основного рушія розвитку, а впровадження в виробництво нових продуктів та нових технологій їх виробництва забезпечує вітчизняним підприємствам більш високі ринкові позиції та зростання обсягів реалізації продукції. Проте інноваційні впровадження та розробки є не єдиним можливим істинним ключем до економічних змін, вони безперечно є важливими, проте це дасть результат лише за умови комплексного застосування й інших інструментів і заходів з забезпечення розвитку, в тому числі із застосуванням технологій маркетингу, операційного

менеджменту та управління виробництвом, впровадження систем якості, впровадження ефективних технологій управління всіма ресурсами підприємства, і нарешті, завдяки впровадженню систем управління внутрішніми управлінськими комунікаціями, налагодження цих систем та ефективного управління ними.

Таким чином, комплексне застосування всіх вище зазначених сучасних методів, інструментів та формування сучасних управлінських механізмів дає можливість переходу системи на новий більш високий рівень економічного розвитку, внаслідок накопичення за певний період часу значної кількості вагомих системних змін, які як наслідок, дають нову якість функціонування існуючої на підприємстві економічної системи. Кожний новий виток розвитку підприємства загалом по суті може забезпечуватися двома шляхами: економічним інвестиційним – коли кожного разу в підприємство інвестується певна кількість фінансових інвестиційних ресурсів і це забезпечує можливість придбання нового обладнання, технологій, випуску нового продукту і таким чином завдяки зовнішнім надходженням стимулюється активна діяльність всередині підприємства та його перехід на більший рівень реалізації та рівень отримання доходу та прибутку.

Інший напрямок, що може забезпечити розвиток – це еволюційний напрямок [3]. Його суть у впровадженні комплексу дій з охопленням всієї діяльності функціональних складових підприємства та з оптимізацією, консолідацією всіх наявних та прихованих потенційних ресурсів підприємства.

Таким чином, виникає необхідність стратегування в управлінні ресурсним забезпеченням та оптимізації організації роботи підприємства і всіх його працівників та структурних підрозділів. Це забезпечує можливість розвитку за рахунок внутрішнього потенціалу та резервів. Такий шлях є єдино можливим та об'єктивно доцільним за умови відсутності можливостей для зовнішніх запозичень, є особливо цінним в умовах необхідності

впровадження дій з антикризового управління організацією. Це шлях радикальних та непопулярних внутрішніх змін, проте змін, що здатні забезпечити саме функціонування та перехід системи на новий рівень розвитку не в кількісному, а в якісному виді.

В свою чергу якісно сформована система здатна дати значно вищий результат розвитку за меншого надходження ресурсів, а отже здатна забезпечити подальший розвиток, в тому числі і в кількісних одиницях зростання обсягів доходу від реалізації продукції та прибутку за умови використання та перерозподілу для цього внутрішніх фінансових ресурсів тобто отриманого самим підприємством прибутку як ресурсу відтворення так і зовні запозичених інвестицій.

Така значно вища продуктивність функціонування є результатом внутрішнього організаційного еволюціонування пов'язана із тим, що всі підсистеми та елементи цієї системи є максимально адаптованими та синхронізованими, а отже кожна така підсистема, чи елемент вже має визначені та закладені механізми тих чи інших дій чи то реагування на виникнення будь яких внутрішніх та зовнішніх впливів, збоїв в роботі системи.

Таким чином, розвиток економічних систем підприємств переходить до нового рівня розуміння та формування нових наукових підходів до розуміння забезпечення економічного розвитку через науковий підхід програмування розвитку підприємств. В основі наукового підходу програмування розвитку лежить розуміння процесів функціонування розвитку підприємств як певного алгоритму із закладеною програмою дій. Застосування програмного підходу активно використовується в управлінні проектами та програмами, проектному менеджменті, а також має своє значне застосування як проектно-цільовий підхід у макроекономічному плануванні та державному регулюванні процесів економічного розвитку країни. Застосування програмного підходу до

управління та розвитку підприємств є новим підходом до управління сучасними організаційними процесами в менеджменті підприємств.

Суть програмного підходу до управління та розвитку підприємств полягає у розумінні підприємства як системи, яка має бути запрограмованою, тобто мати передбачені, визначені та затверджені внутрішні алгоритми дій на стратегічному, тактичному та операційному рівні управління, які будуть знаходитися в межах компетенції відповідного управлінського персоналу, проте поза межами суб'єктивної оцінки в прийнятті управлінських рішень.

Для цього всі управлінські процеси на різних рівнях управління повинні бути логарифмізованими та визначеними, що знизить ризик непередбачуваності в прийнятті рішень на всіх ланках управлінських процесів, а отже забезпечить зниження рівня помилок в прийнятті управлінських рішень і знизить рівень реалізації ризиків в діяльності підприємств, пов'язаний з прийняттям невірних, не виправдано ризикових рішень на всіх ланках та рівнях управління організацією.

Наступною складовою програмного підходу є його орієнтація на майбутній розвиток з визначенням мети, завдань та конкретних дій, заходів, спрямованих на розвиток розширення підприємства. Відповідно це потребуватиме застосування стратегічного планування, формування та впровадження стратегії розвитку, що виступає однією із складових у застосуванні програмного підходу.

Таким чином, верхнім рівнем впровадження цього підходу є стратегічне планування та реалізація стратегії розвитку з впровадженням проектних елементів та технологій, а на нижньому рівні впровадження цього підходу логарифмізація процесів та функцій у всіх функціональних підсистемах, з визначенням функціональних параметрів всіх бізнес-процесів та логарифмізацією можливих варіантів рішень, дій виконавців.

Визначення найбільш оптимального для того чи іншого підприємства підходу до

розвитку та впровадження управлінських технологій актуалізує необхідність більш ґрунтовного огляду зазначених наукових підходів.

Інноваційно-інвестиційний підхід є традиційним підходом, що став сталою системною парадигмою, яка не потребує повторного доведення, оскільки безпосередньо дає найшвидший та найвищий результат як в короткостроковій так і більш тривалій перспективі. Так, з розвитком науково-технічного прогресу зростає роль та значення інновацій в забезпеченні економічного розвитку, а отже зростає кількість нових технологій, що впроваджуються в виробництві, соціальній сфері, сфері послуг, охоплюючи всі сфери функціонування та життєдіяльності людства.

Нові технології забезпечують створення нових товарів з новими властивостями, що безперечно робить їх більш конкурентоспроможними та забезпечує зростання обсягів збуту. Тому сьогодні однією із поширених тенденцій в забезпеченні розвитку підприємств є впровадження технологічного менеджменту як інструменту, орієнтованого на використання технологічних інновацій з метою удосконалення покращення роботи підприємства та забезпечення його розвитку. Таким чином, в технології управління відбувається частковий перехід виробничої та ринкової систем управління від традиційних до управління технологічним розвитком.

Технологічний менеджмент, як сучасну управлінську технологію, його прояви та впровадження в першу чергу пов'язують з інформаційно-комунікаційними технологіями та можливостями сучасного інформаційного програмного забезпечення, інформатизацією та цифровізацією процесів виробництва та відповідно можливістю цифровізації процесів управління, особливо на ланках управління виробничими процесами, логістикою, управлінням якістю. Таким чином, засоби інформатики, комп'ютерної техніки, телекомунікаційних технологій стають

реальними інструментами управлінських технологій.

Проте впровадження інформаційних систем вимагають значних змін в системах управління, а також нових вимог до якості та кваліфікації кадрового забезпечення та включають зміну комунікацій, часткову чи повну перебудову системи документообігу підприємства із заміною паперових документів на електронні, автоматизацію, комп'ютеризацію здійснення операцій.

Новими сучасними технологіями менеджменту визначають такі технології як: ERP-системи, інжиніринг та реінжиніринг бізнес-процесів, запозичення та впровадження кращих інструментів та технологій менеджменту з використанням бенчмаркінгу, а також впровадження технологій контролінгу та технологій грейдінгу.

Модель менеджменту, яка існує зараз в Україні, знаходиться на стадії її формування, а тому потребує впровадження широкого переліку технологій як інноваційних та революційних, так і програмних та еволюційних.

Ефективне застосування сучасних інформаційних технологій забезпечить оптимізацію роботи організаційної та управлінської систем підприємства, скоординує діяльність працівників та забезпечить ефективну взаємодію на різних рівнях підприємства, оптимізує і ефективно розподілить навантаження на працівників, забезпечить впровадження нових, значно продуктивніших інноваційних технологій виробництва продукції, та нових, більш конкурентних продуктів, що створить значні конкурентні переваги для підприємства, забезпечить зростання його доходу та прибутковості.

Технологічний менеджмент, спрямований на використання навичок, методів та механізмів управління з метою розробки та впровадження нових технологій та більш ефективного використання наявних технологій та техніко-технологічних можливостей. Метою технологічного менеджменту є вирішення системних задач управління

підприємством за допомогою нових інформаційних та цифрових технологій у використанні всіх наявних ресурсів підприємства з метою зростання його ефективності та створення додаткової цінності.

Впровадження сучасних технологій в управлінні концентрує свої зусилля на забезпеченні:

- розробки та випуску нової інноваційної (радикально нової чи умовно нової, модифікованої, покращеної продукції);

- виходу підприємства на нові ринку збуту та суттєве розширення зростання існуючих ринків;

- посилення зміцнення ринкових позицій підприємства та конкурентоспроможності його продукції;

- зростання якості роботи організаційної структури підприємства та більш ефективного використання його кадрового ресурсу, оптимізації управлінських та виробничих операцій;

- зростання кадрового та інтелектуального потенціалу підприємства;

- максимально ефективно використання його матеріальних та фінансових ресурсів;

- оптимізацію операцій та дій на підприємстві;

- зростання доходів та рентабельності підприємства;

- залучення нових інвестиційних ресурсів та розширення зростання підприємства з можливістю подальшого впровадження інновацій та відкриттям нових виробництв.

Впровадження нових технологій управління здійснюється на засадах дотримання певного переліку основних принципів, що і забезпечує їх ефективну реалізацію [4].

Першим таким принципом є принцип раціональності та оптимізації, оскільки дуже важливо раціонально використовувати всі наявні ресурси підприємства на всіх етапах його розвитку і оптимізувати це використання з застосуванням сучасних методів. Лише оптимізація та раціональне використання

ресурсів дасть можливість зменшити собівартість та забезпечити достатній рівень рентабельності та прибутку підприємства незалежно від масштабів та обсягів його доходу.

Другим важливим принципом є принцип системності, адже всі зміни які будуть впроваджуватися з застосування нових управлінських технологій повинні носити системний плановий характер, а отже впливати на всю систему функціонування підприємства, на його виробничу, постачальницьку, складську, збутову та інші системи, а для впровадження таких технологій та змін потрібно використовувати широкий комплекс різних методів та інструментів управління, чи координувати дії за часом, метою, динамікою та виконавцями.

Важливим ресурсом підприємства, який забезпечує впровадження сучасних технологій управління є його персонал, який виступає як суб'єктом так і об'єктом управлінських дій. Кадровий ресурс підприємства та його інтелектуальний потенціал є основою ефективного впровадження нових управлінських технологій. Водночас, ефективно управління персоналом потребує виконання низки завдань:

- забезпечення взаємозамінності, змінності персоналу, особливо на виробництві з метою забезпечення зростання гнучкості виробничих систем та забезпечення процесів виробництва в складних динамічних умовах та в умовах недостатності кадрового ресурсу;

- формування системи адаптації персоналу для роботи на підприємстві та виконання покладених функцій чи операцій;

- впровадження навчання персоналу та підвищення його кваліфікації та фахових знань без відриву від виробництва, на робочому місці;

- уніфікувати та стандартизувати дії управлінського персоналу, внести регламентування дій та відповідальність за своєчасність та якість прийняття управлінських рішень на всіх ланках управління;

- виявляти працівників, що неефективно виконують свої функції та операції, а також впроваджувати заходи щодо зростання ефективності їх роботи або здійснити їх заміну на більш кваліфікованих працівників.

Формування сучасної ефективної системи управління підприємством вимагає здійснення наступних дій:

- проведення комплексної діагностики зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства та факторів які здійснюють безпосередній вплив на підприємство;

- визначити стратегічні цілі і завдання підприємства та стратегічне бачення його майбутнього розвитку;

- сформувати моделі впровадження нових технологій управління [5];

- забезпечити фактичне впровадження нових технологій управління на підприємстві і всіх його функціональних підрозділах;

- розбудувати ефективну систему вертикальних та горизонтальних управлінських взаємозв'язків на підприємстві;

- впровадити сучасні механізми інтеграції та взаємодії, включаючи інтегровані інформаційні системи;

- розробити та інтегрувати ці продукти в діяльності системи;

- визначити та забезпечити впровадження механізмів та інструментів контролю діяльності управлінської системи та її працівників, підрозділів з ефективного виконання дій, операцій та функцій;

- за необхідності розробити та впровадити бізнес – процеси управління на функціональному та операційному рівнях;

- забезпечити систематизований контроль за системним та оптимальним використанням всіх наявних кадрових, технічних, матеріальних, фінансових ресурсів;

- впровадити дії щодо оптимізації використання всіх наявних ресурсів.

Загальне дослідження тенденцій розвитку менеджменту та управлінських технологій свідчить про наявність двох головних тенденцій: зосередженості на

дослідженнях кадрових ресурсів, кадрового потенціалу як основного управлінського ресурсу, що розглядається та досліджується значно ширше ніж техніко-технологічний чи матеріально-технологічний; спрямування на вирішення конкретних практичних завдань.

Таким чином, увага управлінців зосереджується на управлінні кадровими ресурсами з розбудовою міжособистісних зв'язків та комунікацій, зростанні ефективності такої взаємодії за рахунок розвитку та цільової розбудови таких комунікацій, зростання ролі соціально-психологічних методів, як провідних методів та інструментів управління [6].

Таким чином, зростання ефективності управління та функціонування підприємства розглядається як наслідок ефективного використання кадрових ресурсів, які стають основою розбудови сучасних систем управління.

Безпосередньо поняття систем управління та визначалося як сукупність підсистем та елементів, що утворюють певну ієрархію, спрямовані на реалізацію концепції, стратегії розвитку підприємства та реалізацію його стратегічних цілей і завдань, а також практичне виконання визначених і прийнятих планів розвитку.

Науковці визначили, що загалом будь яка система управління може бути розбудованою та ефективно функціонувати за умови, що вона виконує покладені на неї функції та завдання [6].

Таким чином, розбудова системи управління підприємством залежить від розбудованої системи самого підприємства та тим повноваженням, які передані на ланки управління. За сучасних умов управління такий підхід є дещо спрощеним та повною мірою не відображає тих складних процесів управління, адже саме існування управлінської системи, її фактична наявність не є ознакою її ефективності [7].

Процеси, що сьогодні відбуваються на підприємствах, вплив внутрішніх та зовнішніх факторів складний, і тому потребує застосування більш складних

адекватних управлінських технологій та рішень.

За характером взаємодії із зовнішнім середовищем управлінські системи поділяються на закриті та відкриті [8]. Закриті, що мають низький рівень впливу зовнішнього середовища та відповідно визначену динаміку функціонування, відкриті системи навпаки мають значний вплив зовнішніх факторів на функціонування та розвиток.

В залежності від характеру управлінських дій системи управління поділяються також на адаптивні, саморегульовані та регульовані системи, а також на програмні або жорсткі системи [9].

Безпосередньо управлінські системи з метою зростання керованості цими системами дефрагментують на певні сегменти, складові за напрямками управління [10]. Таким чином, вони можуть містити підсистеми управління виробництвом, планування та управління закупівлями, управління якістю; управління ресурсами та витратами підприємства; управління ризиками; іншими напрямками.

Основою сучасних систем менеджменту є технологія, внаслідок того, що технологія виступає безпосередньо інструментом впровадження змін, процесів в системах підприємствах, а отже здатна трансформувати, змінити та оптимізувати і удосконалити всі процеси.

Поняття технологія означає способи дій, які здійснюються з метою отримання нового результату або нової якості в функціонуванні системи, чи нової продукції в виробництві. У працях Р. Гріфіна технології управління виступають конверсійним процесом, який застосовується з метою трансформування ресурсів виготовлення продукції чи надання послуг.

Технологія - це те, яким чином відбуваються процеси виробництва чи здійснення процесів, а тому технології це інструментарій і водночас методологія, яка забезпечує можливість зміни,

удосконалення системи, в тому числі і управлінської.

Загалом технологіями менеджменту є послідовне виконання базових функцій менеджменту: функцій планування, організації, мотивації та контролю з метою реалізації конкретних функцій управління, а саме управління постачанням, виробництвом, управління збутом. Таким чином, головною метою технологій управління є перетворення вхідних потоків сировини та матеріалів на вихідні потоки, виготовлення продукції з максимально оптимальним використанням всіх наявних ресурсів, як методу забезпечення ефективного функціонування всієї організації.

Висновки. Досягнення мети управління забезпечується із застосуванням головних складових технологій менеджменту, до яких науковці відносять: функції управління; методи управління; управлінські рішення; інформаційне забезпечення процесів управління та управлінські комунікації.

В практиці європейського менеджменту відзначають три базові групи технологій в управлінні: технології планування (planning) управлінських рішень; технології реалізації (structuring) управлінських рішень; технології зміни (adaptable) структури організації.

В теорії та практиці вітчизняного менеджменту переважає групування технологій управління за їх функціональним призначенням та відповідними напрямками менеджменту: управління персоналом, управління логістикою, стратегічне управління бізнес-процесами, тощо.

За функціями менеджменту напрями відображають відповідні функції: планування, організації, мотивації контролю чи регулювання, а за управлінськими перспективами секторами управління виступають персонал, фінанси, споживачі, процеси виробництва чи збуту, тощо.

Визначено, що однією із поширених тенденцій в забезпеченні розвитку підприємств є використання

технологічного менеджменту, як інструменту, орієнтованого на впровадження технологічних інновацій з метою удосконалення покращення роботи підприємства та забезпечення його розвитку.

Таким чином, в технології управління відбувається частковий перехід виробничої та ринкової систем управління від традиційних до управління технологічним розвитком.

Література:

1. Бушуєв С. Д. Креативные технологии управления проектами и программами: монография. Київ : Саммит-Книга, 2010. 768 с.
2. Бушуєва Н. С. Модели и методы проактивного управления программами организационного развития: монография. Київ : Наук. Світ, 2007. 199 с.
3. Ентоні Е. Боардмен. Аналіз вигід і витрат. Концепції і практика. К.: АртЕк, 2003. 568 с.
4. Журавська А. Р. Теоретичні засади антикризового управління сільськогосподарськими підприємствами. *Наукові горизонти*. 2013. № 1-2(2). С. 227-235.
5. Кирпиченко К. С. Аналіз основних принципів і методів управління підприємством. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2011. № 36. С. 345-347.
6. Колпаков В. Методи управління: навч. посібник. Київ, 2007. 158 с.
7. Кузнєцов Е. А. Вступ до спеціальності менеджмент: навчально-методичний посібник. Херсон : Гринь Д. С., 2012. 80 с.
8. Рудінська О. В., Ленська Н. І. Сучасна структура та ефективність методів менеджменту. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2016. Том 15. Вип. 2 (33). С. 105-122.
9. Тарасова Г. О. Методи управління підприємством в умовах економічної нестабільності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2015. №5. С. 167-170.
10. Федірко О. А. Стратегічний аспект формування конкурентних переваг національної економіки на основі інноваційної моделі розвитку. *Стратегія економічного розвитку України*. 2004. Вип. 15. С. 61-66.
11. Р2М. Керівництво з управління інноваційними проектами і програмами організації. Київ : Новий друк, 2010. 160 с.

References:

1. Bushuiev, S. D. (2010), *Kreativnyie tehnologii upravleniya proektami i programmami* [Creative technologies of project and program management], Sammyt-Knyha, Kyiv, Ukraine, 768 p.
2. Bushuieva, N. S. (2007), *Modeli i metodyi proaktivnogo upravleniya programmami organizatsionnogo razvitiya* [Models and methods of proactive management of programs of organization razvitya], Nauk. Svit, Kyiv, Ukraine, 199 p.
3. Entoni E. Boardmen (2003), *Analiz vyhid i vytrat. Kontseptsii i praktyka* [Analysis of benefits and costs. Concepts and practice], ArtEk, Kyiv, Ukraine, 568 p.
4. Zhuravsjska, A. R. (2013), "Theoretical principles of anti-crisis management of agricultural enterprises", *Naukovi ghoryzonty*, № 1-2(2), pp. 227-235.
5. Kyrychenko, K. S. (2011), "Analysis of the main principles and methods of enterprise management", *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, № 36, pp. 345-347.
6. Kolpakov, V. (2007), *Metody upravlinnja* [Management methods], Kyiv, Ukraine, 158 p.
7. Kuznjecov, E. A. (2012), *Vstup do specialnosti menezhment* [Introduction to the specialty of management], Ghrynj, Kherson, Ukraine, 80 p.
8. Rudinsjka, O. V. and Lensjka, N. I. (2016), "Modern structure and effectiveness of management methods", *Rynkova ekonomika: suchasna teorija i praktyka upravlinnja*, №15, vol. 2 (33), pp. 105-122.
9. Tarasova, H. O. (2015), "Methods of enterprise management in conditions of economic instability", *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, №5, pp. 167-170.
10. Fedirko, O. A. (2004), "The strategic aspect of the formation of competitive advantages of the national economy based on an innovative development model", *Stratehiia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy*, vol. 15, pp. 61-66.
11. R2M. (2010), "Management of new projects and programs of the organization", *Novyi druk*, Kyiv, Ukraine, 160 p.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2022 р.

УДК 338.462:330.322

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-116-122

ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ РЕСУРСИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ

Козійчук О.Г.

*к.пед.н., доцент кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна,
e-mail: Koziihuk@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8820-5208>*

ORGANIZATIONAL AND MANAGEMENT RESOURCES FOR THE DEVELOPMENT OF THE TOURIST AND RECREATIONAL COMPLEX

Koziihuk Oksana

*PhD (Pedagogical), associate professor of tourism department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine,
e-mail: Koziihuk@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8820-5208>*

Анотація. У дослідженні розглянуто сутності економічної категорії шляхом побудови структурно-логічної послідовності вивчення цього поняття, що надало змогу сформувати визначення поняття «туризм» як складна соціально-економічна система невиробничої галузі. Визначено, що розвиток туристичної галузі, в свою чергу, спонукає до поліпшення власної інфраструктури, створенню нових робочих місць та професійної орієнтації для учнівської молоді. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні регіональної моделі управління туристично-рекреаційним комплексом на основі організаційно-управлінських ресурсів. Сформовано та обґрунтовано поняття «організаційно-управлінські ресурси туристичної галузі», як стратегічна єдність розвитку інтегрованих соціально-економічних складових потенціалу туристичної галузі (інституціональна, інноваційна, соціальна, економічна, фінансова), що спрямована на узгодженість та раціональне використання природних, оздоровчих, культурно-історичних джерел розвитку регіону з метою задоволення потреб споживачів, нарощування потенціалу туристичної галузі та національної економіки країни у стратегічному аспекті. Обґрунтована цілісна концепція збалансованого розвитку потенціалу туристичної галузі в регіоні. Запропоновано схему реалізації цілісної концепції, яка побудована на комплексному використанні системного підходу до вибору та реалізації варіантів управління збалансованим розвитком потенціалу туристичного комплексу в регіоні. Визначено науковий підхід до збалансованого розвитку потенціалу туристичної галузі в регіоні (на основі результатів моделювання). Охарактеризовано позитивні риси та можливості створення туристичних комплексів в регіоні на основі організаційно-управлінських ресурсів. Розроблено та обґрунтовано модель формування туристично-рекреаційного комплексу на регіональному рівні із застосуванням методологічних положень. У дослідженні удосконалено модель факторів впливу на збалансований розвиток потенціалу туристично-рекреаційний комплекс туристичної галузі в регіоні. Отримала подальшого розвитку теоретична модель формування стратегії розвитку управління туристично-рекреаційним комплексом з організаційно-економічним механізмом її реалізації.

Ключові слова: туристично-рекреаційний комплекс, управлінська діяльність, організаційно-управлінські ресурси, управління професійною орієнтацією.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 1; бібл.: 11

Annotation. The study analyzes the essence of the concept «economic category» by constructing a structural and logical sequence of researching this notion, which allowed to form the author's definition of «tourism» as a complex socio-economic system of the non-productive sphere. The purpose of the study is to substantiate the regional model of management of the tourist and recreational complex based on organizational and management resources. The development of the tourism industry encourages the improvement of its own infrastructure, the creation of new jobs, the system of vocational guidance, and regulatory framework, of the students youth. The concept «organizational and managerial support resources of the tourism industry potential» has been formulated and substantiated. It is characterized as strategic unity of development of integrated components forming the tourism industry potential (i.e. institutional, innovative, social, environmental, economic and financial components) and socioeconomic as well as environmental subsystems. It is aimed at coherence and rational use of natural, health, cultural and historical resources for development of regions or countries in order to meet the needs of consumers, increase the welfare of society and build the potential of the tourism industry as well as the national economy in the strategic aspect. A holistic concept of balanced development of the potential of the tourism industry in of regions, has been proposed and substantiated. The author offers the scheme of realization of the integral concept which is built on complex use of system-target approach to a choice and realization of management options for the balanced development of tourism industry potential of regions. The scientific

approach to the balanced development of the tourism industry potential of region has been proposed (basing on the results of regions modeling). The positive features and possibilities of creating tourism clusters in the regions of the organizational and managerial support resources. A rationalist model of tourism cluster formation at the regional level has been developed and substantiated with the use of the methodological provisions given in the thesis. The thesis improves the boundary model of factors influencing the balanced development of the tourism industry potential of regions. The theoretical optimization model of forming the strategy of tourism cluster development in region has received its further development; the organizational and economic mechanism of its realization have been highlighted. Strategic ways of developing tourist and recreational complex in region have been determined.

Key words: *tourist and recreational complex, administrative activity, organizational and managerial support resources, management of vocational guidance work.*

Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 1; bibl.: 11

Постановка проблеми. Туристично-рекреаційна сфера є однією з галузей економіки, що характеризується позитивною динамікою росту, і при науково-обґрунтованому, ефективному використанні наявного ресурсного потенціалу, вітчизняні туристичні центри зможуть на сучасному рівні задовольняти потреби в туристичних послугах. Разом з тим механізм управління туристично-рекреаційним комплексом має функціонувати так, щоб створювати сприятливе середовище для розвитку туризму в регіонах України. Проте, в галузі існує цілий ряд проблем які перешкоджають реалізації поставлених завдань.

По-перше, формування сучасної туристичної інфраструктури та туристично-рекреаційного комплексу на інноваційній основі. По-друге, розвиток соціального партнерства при професійній підготовці майбутніх фахівців для сфери туризму. По-третє, проблема залучення організаційно-управлінських ресурсів, яка є ключовою, оскільки її вирішення значною мірою сприятиме вирішенню вищенаведених проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічному аспекту розвитку туристично-рекреаційного комплексу регіону присвячені праці Л. Боднара, Н. Влащенко, Ю. Деркача, В. Євдокименка. Проблеми географії та менеджменту туризму висвітлювали В. Явкін, В. Руденко, О. Король. Дослідженням механізму управління туристичної галузі займались вітчизняні науковці М. Біль, М. Борушак, Л. Давиденко О. Крайник.

Разом з тим у сучасну світі зростають вимоги соціуму до якості управління профорієнтаційною роботою з учнівською молоддю з метою необхідності прогнозування забезпечення конкурентоздатності фахівців на ринку праці. Предметом уваги стають науково-теоретичні доробки вчених, що спрямовані на пошук шляхів удосконалення розвитку соціального партнерства при професійній підготовці майбутніх фахівців для галузей туристично-рекреаційного комплексу (О. Любіцева, Л. Мелько, М. Скрипник, Г. Цехмістрова, В. Федорченко Г. Уварова).

Водночас існують суперечності між зростаючими вимогами туристичного ринку щодо формування конкурентоздатного туристично-рекреаційного комплексу регіону, і його ресурсозабезпеченістю, що потребує подальшого дослідження механізму управління його розвитком. Недостатньо дослідженим залишається також питання забезпечення управління професійною орієнтацією щодо підготовки фахівців сфери туризму.

Все це обумовлює необхідність вдосконалення механізму управління, пошуку шляхів залучення інноваційних ресурсів, підвищення ефективності управлінської діяльності щодо напрямків розвитку туристично-рекреаційного комплексу та розвитку регіонального туристичного ринку.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні регіональної моделі управління туристично-рекреаційним комплексом на основі організаційно-управлінських ресурсів.

Викладення основного матеріалу дослідження. У реалізація стратегічної мети – інтеграції України в міжнародний туристичний бізнес як конкурентоспроможного суб'єкту [1] – можливо шляхом удосконалення розвитку туристично-рекреаційного комплексу певного регіону. Разом з тим, результати дослідження кадрового забезпечення підприємств туризму свідчать, що впродовж багатьох років недооцінювалися потреби галузі у фахівцях з точки зору якості їх підготовки та кількості. Так, ще на початку XXI ст. український ринок праці у сфері туризму переживав справжній 199 «кадровий голод»: туристичним компаніям не вистачало близько 50 % працівників середньої ланки менеджменту і 80-90 % – співробітників вищого менеджменту. На той час профільні заклади вищої освіти випускали щорічно близько 20 тис. молодих фахівців, але цього було недостатньо для заповнення ринку [2, с. 139].

Цінними для нас є наукові позиції Н. Смолінської, яка досліджуючи управління знаннями аргументує, що туризм – це набагато більше, ніж сфера послуг, це явище з культурною базою, з історичною спадщиною у різних середовищах; туризм – це туристична картографія, індустрія гостинності, міжкультурна комунікація і так далі, що в сукупності потребує знань з метою розуміння соціальнокультурної динаміки його сталого розвитку. Разом з тим, ресурсна складова управління знаннями базується на наявному людському капіталі, який фактично є джерелом знань, їх генератором та користувачем [3].

У контексті вищезазначеного, визначимо освітній простір – як ресурс, резерв, потенціал формування інтегрального і масштабного засобу становлення людської особистості. Простір (освітній, культурний) слугує матеріалом моделювання освітніх систем, комплексів, середовищ [4].

На наше глибоке переконання, це дає можливість людським ресурсам якими, найперше, у нашому дослідженні

виступають учнівська молодь, майбутні фахівці для галузей туристично-рекреаційного комплексу, інтелектуально розкритися та постійно вдосконалюватися в освітньому середовищі.

Натомість, розуміння регіонального туризму через знання під час навчання в закладі загальної середньої освіти та професійному закладі освіти при підготовці фахівців для сфери туризму, дозволяє зрозуміти зв'язок природи, етнографічні особливості певного регіону, з географією та історією, відкрити культурно-пізнавальний простір регіону, дає розуміння економічних категорій, соціології та культури певних туристичних регіонів. Саме знання, побудовані на розумінні функціонування туристичної галузі, дозволяють з одного боку зрозуміти важливість збереження цінностей, що стосуються культури та середовища певного регіону, а з другого – забезпечити професійну кар'єру молоді на основі кон'юнктури регіонального ринку праці.

Таким чином визначено, що розвиток туристичної галузі, в свою чергу, спонукає до поліпшення власної інфраструктури, створенню нових робочих місць та професійної орієнтації для учнівської молоді. Також слушним є, що туризм для формування туристично-рекреаційного комплексу як конкурентоспроможного суб'єкту, важливий у таких аспектах: як управління організацією, управління знаннями та професійною орієнтацією для підготовки фахівців сфери туризму.

У контексті вищезазначеного ми усвідомлюємо, що у результаті дослідження проблеми виникає необхідність проаналізувати сутність менеджменту та управління ресурсами.

Зарубіжний дослідник професійної кар'єри Е. Шейн [5], виокремлюючи основні кар'єрні орієнтації, зазначає в них менеджмент «як спрямованість особистості на інтеграцію зусиль людей, які співпрацюють, на ефективне досягнення загальних цілей (освітніх, професійних)».

Власне, сама ресурсна теорія (resource-based theory) – одна з теорій існування організації в економіці – отримала

застосування у стратегічному менеджменті завдяки роботам Б. Вернерфельта і Р. Румельта [6]. Головна ідея цієї теорії полягає в тому, що стійкий успіх організації залежить від наявності в неї унікальних ресурсів і організаційних здібностей (компетенцій) керівників.

Натомість організаційно-управлінські ресурси слід розглядати як свого роду мегаресурс, що включає не лише функції організаційної дії як складової управлінського процесу, а й набір і

взаємозв'язок інтелектуальних, інституційних, комунікаційних компонентів (позиціонування), синергія яких сприяє інноваційному розвитку регіону [6,7].

Відстежуючи багатозначність самого поняття організаційно-управлінського ресурсу, відповідно до різного трактування означеної дефініції (табл. 1.), переконуємося, що «середовище» – є основним суб'єктом управління в регіональній системі.

Таблиця 1

Організаційно-управлінський ресурс у контексті управління організацією

Термін	Визначення
Організаційний ресурс	- це сукупність джерел, засобів (факторів) і дій щодо забезпечення впорядкованості, узгодженості у взаємодії на різних рівнях управління процесу (розвитку); передбачає точний і швидкий розподіл завдань, відповідальності між учасниками і зворотний зв'язок для контролю або регулювання виконання задач; <i>організаційний ресурс є складовою управлінських ресурсів.</i>
Управлінський ресурс	- це сполучення аналітичних, координаційних та організаторських здібностей керівника організації.
Організаційно-управлінський ресурс	- це сукупність зв'язків, яку сам управлінець і керований ним процес породжують у зовнішньому середовищі діяльності організації, спонукаючи всіх до підтримки управлінського процесу; - це інтегрована сума ресурсів керівництва (для досягнення цілей організації), даний ресурс <i>«розташовується»</i> між кадровим і технологічним, тобто являє собою методики і технології, що передаються конкретними людьми за конкретних обставин; - це знання, що виражається у наявності процесу керування знаннями в організаціях, їх організаційними формами керування й розвитку інтелекту; відповідними алгоритмами прийняття інтелектуального управлінського рішення.
Регіональний організаційно-управлінський ресурс	- це організаційні інновації з позиції результативності <i>керування ресурсами території</i> для забезпечення життєдіяльності людей, які проживають на ній; ресурс характеризується рівнем освіти державних і муніципальних службовців, розроблених нормативних актів, методологічних і методичних рекомендацій із різноманітністю форм врахування думки населення регіону; складові даної категорії ресурсів: <i>соціальний простір, регіональне співтовариство і регіональні ресурси.</i>

Розроблено автором на основі джерела [6,7]

Узагальнимо отримані відомості, що взято нами за основу в інтерпретації поняття «організаційно-управлінські ресурси», та дамо комплексне визначення цієї категорії ресурсів. Організаційно-управлінські ресурси, нами визначено як сукупність джерел, засобів (факторів), компонентів середовища, людських ресурсів і управлінських дій щодо забезпечення, узгодженості, взаємодії на різних рівнях вдосконалення регіонального механізму управління туристично-рекреаційним комплексом.

Позиціоновано, що для здійснення цілеспрямованого управлінського впливу на формування середовища туристично-рекреаційного комплексу, необхідно зафіксувати найважливіші його складові, якими, насамперед, виступають соціальний простір, регіональне співтовариство і регіональні ресурси. Натомість згідно з ресурсною теорією та практикою, середовище позиціонується з професійно-діяльнісною (але вже управлінської) позиції, оскільки специфічною властивістю середовища є його насиченість ресурсами,

а саме поняття ресурсу, його формування, збагачення і розподіл – є, найперше, предметом організаційно-управлінської діяльності, щодо формування середовища для вдосконалення регіонального механізму управління туристично-рекреаційним комплексом. Відповідно управління організаціями – це напрям управлінської діяльності, яка спрямована на досягнення установами, що діють у ринкових умовах, визначених цілей шляхом раціонального застосування матеріальних, людських та інших ресурсів із впровадженням науково обґрунтованих форм, принципів, функцій і методів [6].

Разом із тим, процес управління включає систему органів державного управління і громадськими організаціями, людські, фінансові, матеріальні та інформаційні ресурси. Жоден із цих ресурсів сам по собі не почне діяти, поки не буде приведений у дію раціонально, цілеспрямовано, відповідно до своєї місії та завдань. Таким механізмом, спроможним задіяти всі ресурси, є менеджмент, а відповідно, ефективність у цьому розумінні є досягненням мети найбільш економним способом.

Отже, ефективність механізму управління визначається організаційним потенціалом, спрямованим на підвищення якості менеджменту щодо вдосконалення регіонального механізму управління туристично-рекреаційним комплексом, а стан комплексу залежить від організаційного потенціалу і важелів управлінського впливу на ресурси.

У зв'язку з цим виокремлюються компоненти організаційного потенціалу, до якого відносимо: корпоративні інформаційні системи, технічне і програмне забезпечення, організаційні структури, корпоративну культуру, кількість та якість ділових партнерів, якість мережевої взаємодії [6,7].

Водночас нами аналізується їх роль у ефективній організації інноваційних процесів щодо вдосконалення механізму управління туристично-рекреаційним комплексом, яка узгоджується з ресурсною концепцією стратегічного управління, що

наголошує на необхідності визначення ефективності організації з погляду її ресурсозабезпеченості

Такими різними шляхами нами визначено, що інноваційна інфраструктура є складником організаційно-управлінських ресурсів і визначальним чинником становлення регіонального середовища в контексті вдосконалення регіонального механізму управління туристично-рекреаційним комплексом. Відповідно основу організаційного потенціалу становить організаційно-управлінський ресурс як функція повноважень, влади, лідерських якостей, стилю керування й ціннісних установок на професійну компетентність керівника, менеджера туристичної галузі. Професійна компетентність керівника, менеджера туристичної галузі як організаційний ресурс розкривається через науку управління, моделювання розвитку туристично-рекреаційного комплексу в регіоні.

Усе це підтверджує думку, що моделювання є самостійною стадією управління, яка має специфічні функції та форми прояву в діяльності з управління. Із погляду філософії, модель (від лат. *modulus* – міра, зразок, норма) визначається як різнопланова система, що відповідно відтворює, імітує чи відображає певні характеристики (властивості, ознаки, принципи внутрішньої організації або функціонування) оригіналу [8].

Відповідно до ідеї «ресурсної концепції управління» у нашому дослідженні обґрунтовано типологію організаційно-управлінських ресурсів для регіональної моделі управління туристично-рекреаційним комплексом на основі системного підходу та виокремлено групи ресурсів: економічні, адміністративні, нормативно-правові, організаційні, соціокультурні [6,7], такі, як-от: організаційні ресурси першого порядку (стратегічні, стратегічний розвиток); організаційні ресурси другого порядку (прямої дії, тактичні); організаційні ресурси третього порядку (оперативні) (рис. 1).

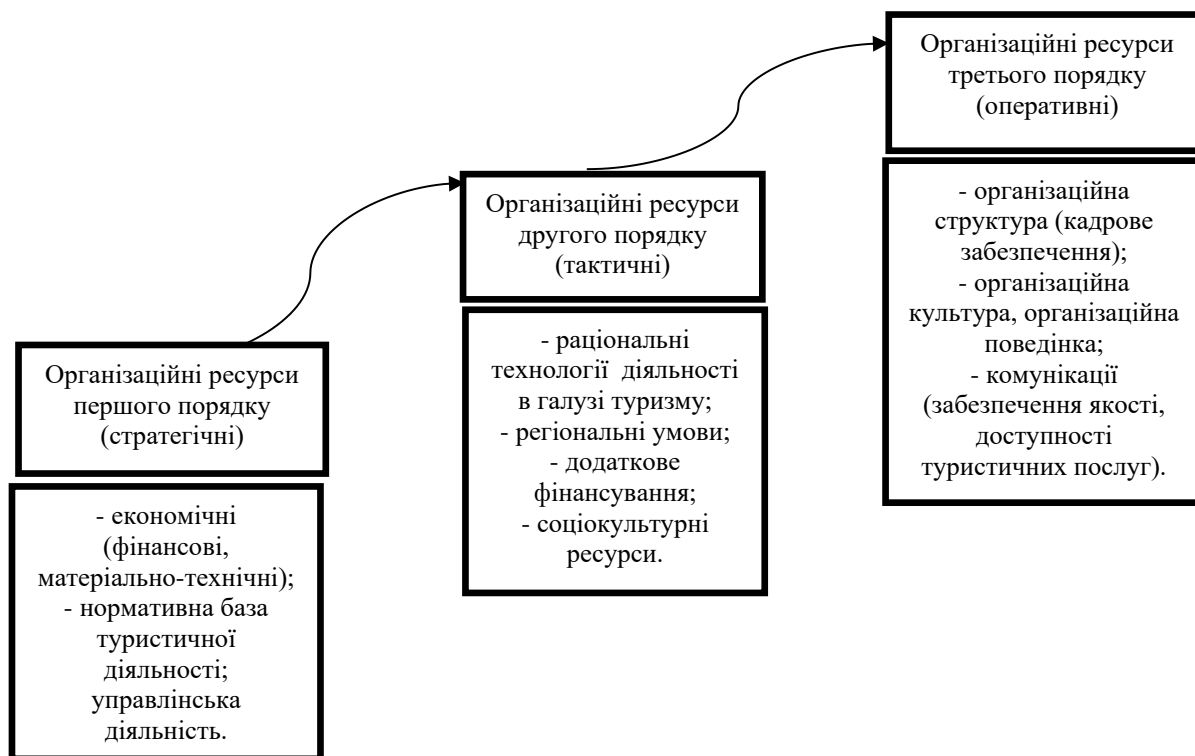

Рис. 1. Регіональна модель управління туристично-рекреаційним комплексом на основі організаційно-управлінських ресурсів

Джерело: розроблено автором на основі [6, 7, 10]

Не нівелюючи значення розвитку інфраструктури регіону, застосовуються поняття матеріально-технічної бази, матеріальних ресурсів туристично-рекреаційного комплексу. Окрім того, інфраструктура туристично-рекреаційного комплексу, матеріальні та організаційні ресурси, згідно процесам децентралізації й регіоналізації, можуть розглядатися як окремі компоненти соціальної інфраструктури, що знаходяться в полі громадсько-державного управління певного регіону [9]. Зауважимо, що це більше відповідає тенденціям гуманізації галузі туризму в регіоні, підкреслює піклування про комфортність регіонального середовища, орієнтує на цілісне бачення сукупності проблем якісного надання туристичних послуг в геопросторовому аспекті [10].

Узагальнення вищезазначеного дає змогу побудови активно діючої інноваційної інфраструктури, яка є визначальним чинником становлення середовища в контексті управління туристично-

рекреаційним комплексом регіону. Середовище регіону створює мотивацію й умови для функціонування та розвитку туризму, включає мету, стратегії, інститути, інфраструктуру, фактори, що здійснюють вплив на процеси та інші елементи. При цьому цілі співвідносяться з організаційно-управлінськими ресурсами, можливостями, потенціалом регіону з організації управлінської діяльності щодо розвитку туристично-рекреаційного комплексу.

Висновки. Розглянувши сучасні тенденції та умови розвитку механізму управління туристично-рекреаційним комплексом, можна зробити висновки, що пріоритетами у цій сфері повинні стати: формування факторів впливу на збалансований розвиток потенціалу туристичної галузі в регіоні на основі інноваційних підходів до управління її розвитком з урахуванням організаційно-управлінських ресурсів. Отримала подальшого розвитку модель управління туристично-рекреаційним комплексом з

організаційно-управлінськими ресурсами її реалізації – як стратегічна єдність розвитку інтегрованих соціально-економічних складових потенціалу туристичної галузі, що спрямована на узгодженість та раціональне використання природних, оздоровчих, культурно-історичних та інших джерел розвитку регіону з метою задоволення потреб споживачів, нарощування потенціалу туристичної галузі та національної економіки країни у стратегічному аспекті.

Література:

1. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>.
2. Управління регіональним розвитком туризму : навч. посіб. / за наук.ред. Д. М. Стеценка. Київ : Знання, 2012. 455 с.
3. Смолінська Н. В. Управління знаннями як інструмент забезпечення інноваційного розвитку підприємств. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми економіки та управління.* 2015. № 815. С. 248-255.
4. Мануйлов Ю. С. Соотношение понятий «пространство» и «среда» в контексте управленческой практики. *Материалы Интернет-конференции «Топологические понятия в образовании».* 2010. URL : http://vospitanie.fo.ru/page/Мануйлов_Ю.С.
5. Schein E. H. *Career Anchors: Discovering Your Real Values.* San-Francisco: Jossey . Bass, 1990. 67 p.
6. Wernerfelt B. A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*, 1984. Vol. 5, № 2, 171–180.
7. Яненко І. Г. Організаційний ресурс інноваційного розвитку регіонів. *Бизнес-информ.* 2008. № 11. С. 83–85.
8. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
9. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333>.
10. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг: геопросторові аспекти. Київ : Альтерпрес, 2002. 436 с.

11. Інвестиційні можливості туристичної сфери України. URL : <http://www.tourism.gov.ua/PublicationsList.aspx?id=47>.

References:

1. Strategy for the development of tourism and resorts for the period up to 2026. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from (2017) № 168-p. Retrieved from : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>.
2. Management of regional tourism development (2012), / for scientific ed. D.M. Stechenko. Kyiv: Znannia, 2012. 455 p.
3. Smolinskaya, N. V. (2015), “Knowledge management as a tool for innovative development of enterprises”, *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhniky».* Seriya : *Problemy ekonomiky ta upravlinnia*, № 815, pp. 248–255.
4. Manuylov, Yu. S. (2010), “Relationship between the concepts «space» and «environment» in the context of management practice”, Materials of the Internet conference «Topological notions in education». Retrieved from : http://vospitanie.fo.ru/page/Мануйлов_Ю.С.
5. Schein, E. H. (1990), *Career Anchors: Discovering Your Real Values.* San-Francisco: Jossey . Bass, 67 p.
6. Wernerfelt, B. (1984), A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*, Vol. 5, № 2, 171–180.
7. Yanenkova, I.G. (2008), “Organizational resource of innovative development of regions”, *Biznes-inform*, № 11, pp. 83–85.
8. *Philosophical Dictionary* (1986), Heads. Ed. URE, Kyiv, Ukraine, 800 p.
9. The Concept of Reforming Local Self-Government and Territorial Organization of Power in Ukraine (2015), retrieved from : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333>.
10. Lyubitseva, O. O. (2002), *Rynok turystychnykh posluh: heoprostorovi aspekty* [Market of tourist services: geospatial aspects], Alterpress, Kyiv, 436 p.
11. Investment opportunities of the tourist sphere of Ukraine (2022), retrieved from : <http://www.tourism.gov.ua/PublicationsList.aspx?id=47>.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2022 р.

УДК: 339.138

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-123-131

СУЧАСНІ СТРАТЕГІЇ В МІЖНАРОДНОМУ МАРКЕТИНГУ

Лошенюк О.В.¹, Галан Л.В.², Посохов І.М.³

¹ к.е.н., доцент кафедри маркетингу, цифрової економіки та підприємництва, Чернівецький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного університету, м. Чернівці, Україна, e-mail: olosheniuk@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1678-4044>

² к.е.н., доцент кафедри публічного управління та адміністрування, Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку, м. Одеса, Україна, e-mail: Galan.l@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4118-9255>

³ д.е.н., професор, професор кафедри економіки бізнесу та міжнародних економічних відносин, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна e-mail: posokhov7@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9668-642X>

MODERN STRATEGIES IN INTERNATIONAL MARKETING

Losheniuk Oksana¹, Halan Liudmyla², Posokhov Igor³

¹ PhD (Economics), associate professor of marketing, digital economics and entrepreneurship department, Chernivtsi Institute of Trade and Economics of State University of Trade and Economics, Chernivtsi, Ukraine e-mail: olosheniuk@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1678-4044>

² PhD (Economics), associate professor of public administration department, State University of Intelligent Technologies and Telecommunications, Odessa, Ukraine, e-mail: Galan.l@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4118-9255>

³ Doctor of science (Economics), professor, professor of business economics and international economic relations department, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Kharkiv, Ukraine, e-mail: posokhov7@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9668-642X>

Анотація. Реалії глобалізаційних процесів у світовій економіці створюють нові вимоги для забезпечення сталого розвитку бізнесу, особливо для інноваційно-активних компаній, що займаються зовнішньоекономічною діяльністю або мають на меті освоєння нових ринків збуту. Важливість застосування новітніх маркетингових стратегій, як в українських, так і в зарубіжних компаніях, була зумовлена необхідністю переорієнтації бізнесу у відповідності до нових викликів і загроз спровокованих наслідками корона-кризи й процесами активної цифрової трансформації практично в усіх галузях економіки. Метою дослідження є аналіз теоретичних аспектів та розроблення практичних рекомендацій формування ефективних маркетингових стратегій для мультинаціональних компаній в розрізі сучасних ринкових тенденцій. У статті розглянуто особливості процесу розроблення сучасних стратегій в міжнародній маркетинговій діяльності крізь призму основних ринкових тенденцій. Проаналізовано теоретичні та практичні аспекти формування конкурентних маркетингових стратегій. Запропоновано процедуру вибору маркетингового інструментарію, застосування якого сприятиме розробці найбільш ефективних управлінських бізнес-рішень при виході компаній на зовнішні ринки. Узагальнено інтерпретації поняття «маркетингова стратегія», а також визначено основні фактори впливу на процес формування міжнародної маркетингової стратегії в розрізі основної бізнес-стратегії компанії. Розглянуто види маркетингових стратегій та наведено їх класифікацію. Запропоновано алгоритм створення міжнародної маркетингової стратегії при виході компаній на світові товарні й високотехнологічні ринки. Обґрунтовано пропозиції щодо реалізації ефективних маркетингових заходів, застосування яких сприятиме досягненню визначених маркетингових цілей компаній у довгостроковій перспективі. Зокрема обґрунтовано доцільність використання інструментів цифрового маркетингу задля посилення конкурентних позицій компаній на міжнародних ринках, забезпечення якісної комунікації та зворотного зв'язку зі споживачами та бізнес-партнерами. Розроблено практичні рекомендації, які допоможуть компаніям створити власну автентичну міжнародну маркетингову стратегію для досягнення конкурентних переваг та довгострокового успіху при виході на нові міжнародні ринки збуту.

Ключові слова: глобалізація, сучасні маркетингові стратегії, міжнародний маркетинг, цифровий маркетинг, мультинаціональні компанії, інвестиції, конкуренція, інновації, маркетингові комунікації, брендинг, успіх.

Формули: 0; рис.: 2; табл.: 2; бібл.: 16

Annotation. The realities of globalization processes in the world economy create new requirements for sustainable business development, especially for innovative companies engaged in foreign economic activity or aiming to develop new markets. The importance of applying the latest marketing strategies, both in Ukrainian and foreign companies, was

due to the need to reorient business in accordance with new challenges and threats provoked by the consequences of the crown crisis and the processes of active digital transformation in almost all sectors. The purpose of the study is the analysis of theoretical aspects and the development of practical recommendations for the formation of effective marketing strategies for multinational companies in the context of modern market trends. The article considers the peculiarities of the process of developing modern strategies in international marketing through the prism of major market trends. Theoretical and practical aspects of formation of competitive marketing strategies are analyzed. The procedure of selection of marketing tools is proposed, the application of which will promote the development of the most effective management business solutions when companies enter foreign markets. Interpretations of the concept of "marketing strategy" are generalized, and the main factors influencing the process of forming an international marketing strategy in terms of the main business strategy of the company are identified. The types of marketing strategies are considered and their classification is given. An algorithm for creating an international marketing strategy for companies entering the world commodity and high-tech markets is proposed. Proposals for the implementation of effective marketing measures, the application of which will contribute to the achievement of certain marketing goals of companies in the long run. In particular, the expediency of using digital marketing tools to strengthen the competitive position of companies in international markets, ensure quality communication and feedback from consumers and business partners. Practical recommendations have been developed to help companies create their own authentic international marketing strategy to achieve competitive advantage and long-term success in entering new international markets.

Key words: globalization, modern marketing strategies, international marketing, digital marketing, multinational companies, investments, competition, innovations, marketing communications, branding, success.

Formulas: 0; *fig.:* 2; *tabl.:* 2; *bibl.:* 16

Постановка проблеми. Сучасна економіка стрімко розвивається під впливом процесу цифрової трансформації, який можна спостерігати практично в усіх галузях економіки і бізнесу. Створення інновацій та використання штучного інтелекту відкрили перед компаніями величезні можливості щодо підвищення рівня їх конкурентоспроможності, продуктивності, створення та отримання додаткової вартості. З іншого боку, зумовлені корона-кризою виклики і загрози, змусили бізнес адаптуватися до нових ринкових умов шляхом впровадження інноваційних бізнес-стратегій. Постала гостра потреба у пошуку нестандартних рішень, створенні нових підходів ведення бізнесу, розробці адекватних маркетингових заходів, які б відповідали запитам і тенденціям ринку. Відповідно, питання створення та реалізації ефективних маркетингових стратегій і надалі залишаються актуальними, адже значна кількість експертів надає їм першорядного значення у процесі формування загальної бізнес-стратегії розвитку мультинаціональних компаній.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розробкою теоретичних, методичних і практичних аспектів формування та реалізації маркетингових стратегій у своїх працях висвітлюють такі закордонні та вітчизняні автори, як І. Ансофф, Г. Ассель, С. Гаркавенко,

М. Дмитрук, О. Жданова, Є. Івченко, Ф. Котлер, Н. Куденко, Ж.-Ж. Ламбен, Р. Акофф, Г. Мінцберг, М. Портер, А. Томпсон, К. Макбет, М. Мак-Дональд, Т. Максимова, У. Сухорська, В. Тарасевич, Н. Фонштейн, Д. Форд, З. Шершеньова та інші.

Вивченню питань стратегічного управління і маркетингу, формування конкурентних маркетингових стратегій та окремих їх елементів присвячені роботи таких науковців як Г. Азоев, Г. Багієв, С. Борнер, І. Герчикова, А. Градов, Ж. Ламбен, Б. Карлофф, Д. Кромбрюгге, К. Лінді, С. Маджаро, М. Мескон, А. Романов, Т. Фуджімото, Г. Шмален, Ю. Юданов, Д. Аакер, К. Боумен, Д. Джобер, П. Друкер, Р. Фатхутдінов та ін. Вони розглядають сутність маркетингових стратегій та їх застосування у процесі стратегічного управління компаніями, досліджують проблеми імплементації інформаційних технологій при формуванні маркетингових стратегій на високотехнологічних ринках.

Проте у науковій літературі недостатньо розкритими залишаються питання розроблення та впровадження міжнародних маркетингових стратегій в умовах сучасної економічної турбулентності, загострення конкурентної боротьби через активне використання штучного інтелекту та швидкого розвитку цифрового маркетингу,

що у свою чергу, актуалізує тему даного наукового дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз теоретичних аспектів та розроблення практичних рекомендацій формування ефективних маркетингових стратегій для мультинаціональних компаній в розрізі сучасних ринкових тенденцій.

Викладення основного матеріалу дослідження. При виході на зовнішні ринки компанії потрапляють в умови жорсткої міжнародної конкуренції. Відповідно, важливою є попередня оцінка потенційних ризиків, переваг і можливих негативних наслідків освоєння нових висококонкурентних ринків [1]. Вагомими складовими створення успішної маркетингової стратегії залишаються інноваційність й несхожість на інші продукти і сервіси, фокусування на смаки та вподобання конкретних споживачів (цільової аудиторії), а також посилення ядра цінності товару чи послуги для покупців.

Швидкі зміни зовнішнього середовища та внутрішні трансформаційні процеси вітчизняної економіки спонукають менеджмент компанії вдаватися до нестандартних управлінських рішень, використовувати нові бізнес-моделі, які у свою чергу, є фундаментом для формування нових трендів сучасного маркетингового стратегування.

Слід зазначити, що основна бізнес-стратегія мультинаціональної компанії та її стратегія маркетингу тісно пов'язані між собою й багато в чому збігаються. За висновками американських вчених питома вага маркетингової стратегії компанії становить близько 80% її основної бізнес-стратегії [2, с. 347]. Отже, ефективна маркетингова стратегія, як основа головної бізнес-стратегії, в першу чергу необхідна:

- компаніям, які тільки почали свій бізнес та збираються виходити на нові ринки збуту;
- фірмам, які хочуть покращити свої позиції на міжнародних ринках, вийти на

нові сегменти й збільшити масштабність бізнесу;

- підприємствам, у яких спостерігається падіння темпів розвитку та обсягів продажів на міжнародних ринках;
- компаніям, які ставлять собі за мету створення нових ринків (інноваційні компанії, що продукують інноваційні товари і послуги, яких ще не було на ринку).

У вітчизняній та зарубіжній літературі існує багато думок щодо визначення поняття маркетингової стратегії, найбільш поширені трактування згруповано у табл.1.

У маркетинговій літературі експерти підкреслюють, що метою розроблення сучасних маркетингових стратегій є використання цифрових технологій, які мають високий економічний потенціал для досягнення бізнес-цілей компаній. Інструменти цифрового маркетингу сприяють кращому позиціонуванню компаній на ринку, роблять більш впізнаваним бренд, полегшують налагодження якісної комунікації компаній з споживачами їхньої продукції та дають змогу швидко отримати зворотній зв'язок. Однак, розробляючи свою бізнес-стратегію компаніям варто розуміти, що цифрова трансформація – це не лише сукупність нових технологій, а й нові підходи та можливості ведення бізнесу [3].

Реалізація стратегії цифрової трансформації у маркетинговій діяльності компаній отримала назву стратегії цифрового маркетингу. Слід зазначити, що окрім очевидних переваг використання інструментів цифрового маркетингу, існують і недоліки його застосування, які проявляються у частковій відмові від традиційного маркетингу, таким чином інформаційно-комунікаційні інструменти, які пропонує цифровий маркетинг, є лише свого роду «прискорювачем» маркетингових концепцій. Іншими словами, без принципів і підходів традиційного маркетингу неможливо розробити комплексну та ефективну маркетингову стратегію розвитку бізнесу.

Інтерпретації трактування поняття «маркетингова стратегія»

Маркетингова стратегія	1) засіб досягнення маркетингових цілей щодо маркетинг-міксу;
	2) напрям (вектор) дій підприємства по створенню його цільових ринкових позицій;
	3) система організаційно-технічних і фінансових заходів щодо інтенсифікації виробництва, реалізації продукції, підвищення її конкурентоспроможності, активного впливу на попит та пропозицію; передбачає контроль за виробництвом і ринком для утримання ринкових цін на рівні, який забезпечує оптимальні прибутки та втілюється в програмі заходів щодо вдосконалення виробництва та реалізації товарів з метою забезпечення високих і стійких прибутків;
	4) раціональна, логічна структура, через використання якої підприємство розраховує вирішити свої маркетингові завдання. Вона складається з визначених стратегій щодо цільових ринків, комплексу маркетингу та витрат на останній; є складовою частиною бізнес-планування, яке охоплює стратегічні бізнес одиниці та стратегію усієї фірми;
	5) процес розробки стратегії міжнародного маркетингу на початкових етапах інтернаціоналізації компанії із застосуванням певних методів і моделей, а також із встановленням відповідних організаційних заходів щодо її практичної реалізації;
	6) багаторівнева модель діяльності компанії, в основі якої лежить комплекс маркетингових заходів щодо вибору цільових сегментів зовнішнього ринку та споживачів, ефективного функціонування на цих сегментах ринку з метою максимального задоволення потреб споживачів, позиціонування компанії та її продукції на обраному зовнішньому ринку на основі аналізу зовнішнього та внутрішнього маркетингового середовища.

Узагальнено авторами на основі [4;5;6;2]

Основними факторами, які впливають на процес формування маркетингової стратегії для компаній, що мають на меті вихід на міжнародний ринок, виступають: 1) місія, стратегічні цілі та завдання компанії, їх зв'язок з цільовими ринками; 2) ресурси компанії, які вона використовує в процесі досягнення поставлених цілей; 3) ринкова кон'юнктура, стан конкурентного середовища; 4) умови розвитку зовнішнього маркетингового середовища [7].

Успішність стратегії міжнародної маркетингової діяльності значною мірою залежить від чіткого розуміння основних процесів зовнішнього ринку та може бути реалізована через міжнародний підрозділ чи відділ маркетингу компанії.

Важливим завданням міжнародної діяльності маркетингового відділу на етапі формування ефективної маркетингової стратегії є проведення аналізу таких параметрів ринку як: обсяг і перспектива зростання; структура конкуренції та маркетингова інфраструктура; політичні, економічні, соціально-культурні чинники; рівень професійності персоналу, рівень інформаційного забезпечення; технологічні та цифрові можливості; транспортна інфраструктура; система комунікації та зв'язку, тощо [2; 6].

У професійній маркетинговій літературі існує чимало класифікацій сучасних міжнародних маркетингових стратегій, окреслено їхні особливості та характеристики. Найбільш поширені стратегії маркетингу, які використовують компанії при виході на зовнішні ринки можна згрупувати таким чином (рис. 1).

Слід зазначити, що в міжнародному маркетингу не існує єдиної універсальної моделі прийняття рішень щодо виходу компанії на зовнішній ринок, але можна виділити основні етапи, які не варто ігнорувати, і які допоможуть компаніям зорієнтуватись й максимально адекватно оцінити усі ризики і перспективи прийняття таких рішень. Процес формування міжнародної маркетингової стратегії компанії можна представити у вигляді блок-схеми (рис. 2).

Процес розроблення маркетингової стратегії повинен проводитись паралельно з детальним аналізом основних бізнес-метрик компанії для більшого розуміння реальних можливостей її реалізації.

Метрики, на які варто спиратися менеджменту у процесі формування маркетингової стратегії будь-якого типу бізнесу є такі показники як [9;14]:

- *CAC (customer acquisition cost)* – це вартість залучення одного споживача;

- LTV (*lifetime value*) – вартість споживача протягом усього його життя як споживача продуктів або послуг компанії;
- ARPU (*average revenue per user*) – середній щомісячний дохід з одного споживача.

- CR (*churn rate*) – показник, що показує швидкість, з якою споживачі скасовують/не відновлюють свої підписки протягом звітного періоду.

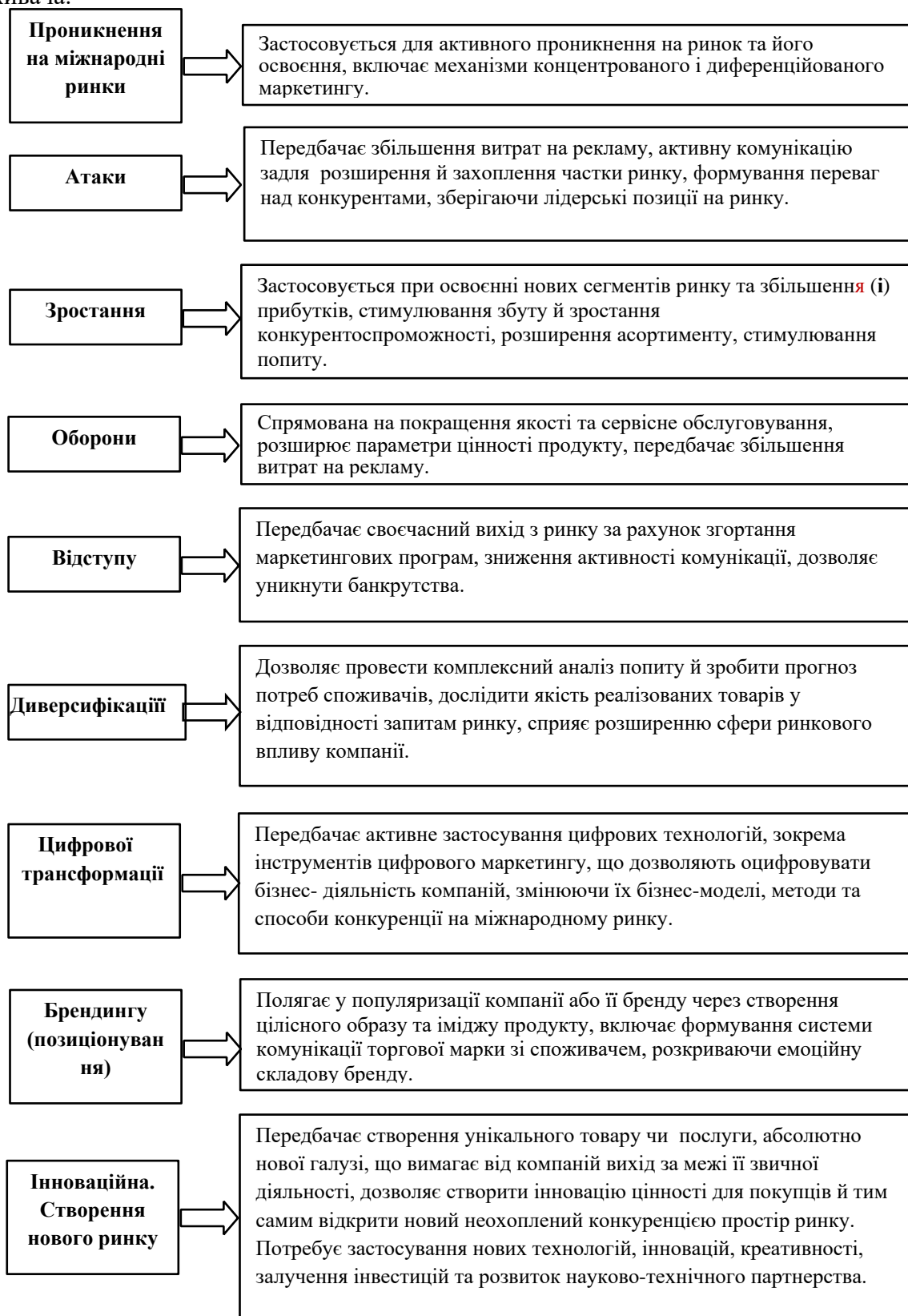

Рис.1. Види сучасних стратегій міжнародного маркетингу

Розроблено авторами на основі [1;2; 8-11]

У загальному підсумку, компанії, які мають на меті створення власної автентичної маркетингової стратегії, отримують значно більше шансів бути успішними в освоєнні зовнішніх ринків. Особливої уваги потребує етап формування супровідного портфелю проєктів, який включає в себе брендинг, визначення параметрів асортиментної та цінової політики, розроблення концепції збуту, рекламну стратегію та налагодження якісної комунікації з партнерами та споживачами.

Варто зазначити, що в сучасних умовах, брендинг, як одна із складових маркетингової стратегії, створює додатковий конкурентний потенціал й тим самим посилює позиціонування компанії на ринку. Умовно алгоритм розроблення

ефективної маркетингової стратегії може складати комплекс маркетингових заходів, які можна розділити на три блоки (табл.2).

Отже, процес формування сучасних маркетингових стратегій складається з таких взаємозалежних процесів як:

- визначення цілей маркетингу;
- розробка маркетингового плану;
- стратегічний аналіз ситуації на ринку та оцінка й контроль результатів.

Висновки. Сучасний світ важко уявити без вигод цифрових технологій, тому важливо продовжувати використовувати переваги цифрових інструментів в маркетинговій діяльності мультинаціональним компаніям, які хочуть бути успішними й прагнуть відповідати вимогам світової конкурентної боротьби.

Рис.2. Блок-схема формування міжнародної маркетингової стратегії

Джерело: розроблено авторами на основі [12; 13]

Маркетингові інтернет-стратегії швидко інтегрувались у сучасні бізнес-процеси й стали одними з найпотужніших маркетингових інструментів сьогодні. Цифровий маркетинг став невід'ємною частиною концепції міжнародних маркетингових стратегій, що у свою чергу дало можливість розвивати необхідні зв'язки на зовнішньому ринку, виводячи бізнес на якісно вищий рівень позиціонування.

Різноманіття сучасних маркетингових стратегій доводить той факт, що найбільш ефективними є ті стратегії, формування яких базується на індивідуальному підході щодо прийняття концептуальних маркетингових рішень з опорою на якісний попередній аналіз поточних бізнес-метрик компаній. Саме тому в сучасній маркетинговій практиці не існує єдиної

уніфікованої стратегії, яка була ефективною для усіх компаній.

У сучасній міжнародній маркетинговій діяльності найбільш прогресивними маркетинговими стратегіями залишається інноваційна та стратегія цифрової трансформації. Інноваційна маркетингова стратегія передбачає створення унікального товару чи послуги, абсолютно нової галузі, інновацію цінності для покупців, відкриття нового неохопленого конкуренцією ринку.

Стратегія цифрової трансформації, передбачає активне застосування цифрових технологій, зокрема інструментів цифрового маркетингу, що дозволяють оцифровувати бізнес-діяльність компаній, змінюючи їх бізнес-моделі, методи та способи конкуренції на міжнародному ринку.

Практичні рекомендації щодо розроблення ефективної міжнародної маркетингової стратегії

1	Дослідження та аналіз	<ul style="list-style-type: none"> ▪ організація та проведення бренд-сесії необхідних для визначення цілей бренду; ▪ проведення глибинних інтерв'ю з цільовою аудиторією, інтерпретація результатів; ▪ дослідження позицій конкурентів, складання карти позиціонування; ▪ формування нульових гіпотез.
2	Стратегування	<ul style="list-style-type: none"> ▪ визначення споживчих сегментів; ▪ вербалізація ціннісних пропозицій; ▪ формування big idea, місії, візії та цінностей; ▪ складання екосистеми каналів комунікації.
3	Реалізація	<ul style="list-style-type: none"> ▪ заповнення брифів; ▪ розроблення стратегії комунікації; ▪ формування команди, визначення термінів виконання поставлених задач та контроль за їхнім виконанням.

Розроблено авторами на основі [4;15; 16]

Алгоритм формування сучасних міжнародних маркетингових стратегій кожна компанія вибудовує у відповідності до своїх цілей, можливостей та загальної бізнес-стратегії, враховуючи власні бізнес-метрики.

Процес розроблення маркетингової стратегії складає комплексний план діяльності компанії, який розробляється на основі креативного, обґрунтованого підходу і визначається для досягнення довгострокових глобальних бізнес-цілей. Будь-яка маркетингова стратегія базується на результатах маркетингового стратегічного аналізу, який має певну логіку, послідовність і циклічність. Формування обґрунтованої маркетингової стратегії відіграє важливу роль у забезпеченні досягнення стратегічних цілей компаній та визначає їхню бізнес-траєкторію на ринку.

Література:

1. Грищенко О. А. Цифрова економіка: сучасні виклики для економістів та правознавців. *Економічна теорія та право*. 2018. № 2(33). С. 77–90. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2018-33-2-77>.
2. Шталь Т. В., Козуб В. О., Нахметов А. Н. Формування міжнародної маркетингової стратегії виходу компанії на зовнішній ринок. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2018. № 1. С. 345–351.
3. Кіржецька М., Кіржецький Ю. Особливості цифрової стратегії підприємства залежно від розміру бізнесу. *Галицький економічний вісник*. 2020. № 5(66). С. 7–15.

4. Войтович Н. В. Особливості маркетингової стратегії в умовах цифрової трансформації. *Соціальна економіка*. 2021. № 62. С.122–129.

5. Джадан І. М. Підходи до трактування сутності міжнародної стратегії маркетингу промислового підприємства. *Технологический аудит и резервы производства*. 2014. № 6(2). С. 7–12.

6. Циганкова Т. М. Міжнародний маркетинг: теоретичні моделі та бізнес-технології: монографія. Київ : КНЕУ, 2004. 400 с.

7. Мельник Д. Л. Маркетингова стратегія підприємства. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. № 3. С. 213–219.

8. Корж М. В. Стратегії міжнародного маркетингу в умовах глобалізації: автореф. дис. д-ра екон. наук : 08.00.02. Донецьк, 2010. 38 с.

9. Morgan N. A., Whitley K. A., Feng H. et al. Research in marketing strategy. *Journal of the Academy of Marketing Science*. 2019. Vol. 47, Issue 1. P. 4–29. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11747-018-0598-1>.

10. Сокол К. М. Стратегії міжнародного маркетингу в контексті виходу компаній на світовий ринок інформаційних технологій : дис. на здобуття наук. ступеня к.е.н. : 08.00.02 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2016, 262 с.

11. Плотницька С. І. Стратегії виходу організації на міжнародні ринки : конспект лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. 47 с.

12. Співаковська Т. В. Формування маркетингових стратегій машинобудівних підприємств в умовах інтернаціоналізації ринків: автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.04. Київ, 2009. 20 с.

13. Hossain R. M. Analysis of Marketing Strategy and Quality Policy of Nestlé. *International Journal of Scientific Research and Engineering Development*. 2020. Vol. 3, Issue 2. P. 1145–1152.

14. Abugre J. B., Anlesinya A. Corporate social responsibility strategy and economic business value of multinational companies in emerging economies: The mediating role of corporate reputation. *Business Strategy and Development*. 2020. Vol. 3, Issue 1. P. 4–15. DOI: <https://doi.org/10.1002/BSD2.70>.

15. Ibrahim E. B., Harrison T. The impact of internal, external, and competitor factors on marketing strategy performance. *Journal of Strategic Marketing*. 2019. Vol. 28, Issue 7. P. 639–658. DOI: <https://doi.org/10.1080/0965254X.2019.1609571>.

16. Weinstein A. (2020). Houdini's magical marketing strategies. *Journal of Strategic Marketing*. URL:

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0965254X.2020.1825985>.

References:

1. Gritsenko, O. A. (2018), “Digital economics: modern challenges for economists and jurists”. *Ekonomichna teoriia ta pravo*, №2 (33), pp. 77-90. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2018-33-2-77>.

2. Shtal, T. V., Kozub, V. O. and Nakhmetov, A. N. (2018). “The Formation of International Marketing Strategy of Company's Entry Into the External Market”, *BIZNESINFORM*, № 1, pp. 345-351.

3. Kirzhetskaya, M. and Kirzhetsky, Y. (2020), “Features of the digital strategy of the enterprise depending on the size of the business”, *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*, №5 (66), pp. 7-15.

4. Voytovych, N. and Tereshchuk, O. (2021), “Features of the marketing strategy in the conditions of the digital transformation”. *Sotsialna ekonomika*, №62, pp. 122-129. <https://doi.org/10.26565/2524-2547-2021-62-11>.

5. Dzhadan, I. M. (2014), “Pidkhody do traktuvannya sutnosti mizhnarodnoi stratehii marketynhu promysloвого pidpryemstva”. *Tekhnolohycheskyi audyt y rezervy proyzvodstva*, №6 (2), pp. 7-12.

6. Tsyhankova, T. M. (2004), *Mizhnarodnyi marketynh: teoretychni modeli ta biznes-tekhnologii* [International Marketing: Theoretical Models and Business Technology], KNEU, Kyiv, Ukraine, 20 p.

7. Melnik, D. L. (2009), “Marketing strategy of the enterprise”. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, № 3, pp. 213-219.

8. Korzh, M. V. (2010), “Strategies for international marketing in the conditions of globalization”, thesis, Economics, 08.00.02, Donetsk.

9. Morgan, N. A, Whitler, K. A and Feng, H et al. (2019). “Research in marketing strategy”. *Journal of the Academy of Marketing Science*, №47 (1), pp. 4-29. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11747-018-0598-1>.

10. Sokol, K. M. (2016), “Strategies of international marketing in the context of companies entering the global information technology market”, Abstract of Ph.D. dissertation, Economics, 08.00.02, Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V.N. Karazina, Kharkiv, 262 p.

11. Plotnytska, S. I. (2020), *Stratehii vykhodu orhanizatsii na mizhnarodni rynky* [Strategies for the organization to enter international markets], KhNUMH im. O. M. Beketova, Kharkiv, Ukraine, 47 p.

12. Spivakovska, T. V. (2009), “Formation of marketing strategies of machinebuilding enterprises in conditions of internationalization of markets”, Thesis, Economics, 08.00.04, Kyiv, 20 p.

13. Hossain, R. M. (2020), “Analysis of Marketing Strategy and Quality Policy of Nestlé”, *International Journal of Scientific Research and Engineering Development*, №3 (2), pp. 1145-1152.

14. Abugre, J. B. and Anlesinya, A. (2020), “Corporate social responsibility strategy and economic business value of multinational companies in emerging economies: The mediating role of corporate reputation”. *Business Strategy and Development*, №3 (1), pp. 4-15. doi: <https://doi.org/10.1002/BSD2.70>.

15. Ibrahim, E. B. and Harrison, T. (2019), “The impact of internal, external, and competitor factors on marketing strategy performance”, *Journal of Strategic Marketing*, №28 (7), pp. 639-658. DOI: <https://doi.org/10.1080/0965254X.2019.1609571>.

16. Weinstein, A. (2020), “Houdini's magical marketing strategies”, *Journal of Strategic Marketing*, retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0965254X.2020.1825985>.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2022 р.

УДК 377.018

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-132-151

ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Мала І.Б.

старший викладач кафедри управлінських технологій, ВНЗ Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, Україна, e-mail: IrynaMB@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0773-5336>

DISTANCE LEARNING AS AN EFFECTIVE TOOL OF MANAGEMENT EDUCATION

Mala Iryna

senior lecturer of the management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine,
e-mail: IrynaMB@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0773-5336>

Анотація. В ході написання статті розглянуто сутність та особливості дистанційного навчання як дієвого інструмента управлінської освіти. Акцентовано увагу на методах, формах і режимах дистанційного навчання. Метою дослідження є аналіз основних елементів дистанційного навчання, як дієвого інструменту управлінської освіти. З'ясовані основні принципи, переваги та проблеми дистанційного навчання. Визначено коло перспективних напрямків, щодо розвитку дистанційної освіти в Україні. Розглянуто сутність категорії «дистанційне навчання» та розкрито основні періоди її еволюції. Розкрито альтернативні погляди науковців щодо сутності дистанційної освіти та її складових. Проаналізовано сучасні підходи до розуміння впровадження використання дистанційного навчання, як засобу впровадження вирішенню низки актуальних викладацьких завдань, а саме, підвищення ефективності навчальної діяльності студентів, кращої організації навчального процесу, використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій при організації навчально-виховного процесу. Висвітлений термін «тьютор», визначена його роль і значення в процесі дистанційного навчання. Окреслено авторське бачення безпосередньо функцій тьютора, які здійснюються в оперативному управлінні самостійною навчальною діяльністю студентів. Визначено роль створення системи високоякісної підготовки управлінських кадрів, відкритих до інноваційного простору, адекватних у сприйнятті динамічності подій, готових підвищувати професіоналізм упродовж усього життя; здатних формувати управлінську команду та залучати до спільної ефективної взаємодії на шляху досягнення стратегічних завдань. Продемонстрований практичний авторський досвід у процесі функціонуванні інституту тьюторство, який запроваджений в Університеті економіки та права «КРОК». Зазначено особливості синхронного і асинхронного режимів взаємодією між суб'єктами дистанційного навчання; виявлені переваги та недоліки даних режимів. Визначено розуміння впровадження сучасних технологій дистанційного навчання, сучасних методик організації навчального процесу. Обґрунтовано важливість компетенцій дистанційного навчання у глобалізованому світі, які є необхідною умовою для здобуття конкурентоспроможних знань. Висвітлені умови широкого впровадження дистанційного навчання в Україні та шляхи популяризації дистанційної освіти у всіх навчальних напрямках.

Ключові слова: дистанційна освіта; принципи дистанційного навчання; форми, методи та технології дистанційного навчання; синхронний і асинхронний режими дистанційного навчання; проблеми та умови впровадження дистанційної освіти; перспектива розвитку дистанційного навчання в Україні.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 42

Annotation. While writing the article the essence and features of distance learning as an effective tool for management education. Emphasis is placed on methods, forms and modes of distance learning. The basic principles, advantages and problems of distance learning are clarified. The purpose of the study is to analyze the main elements of distance learning as an effective tool for management education. A range of promising areas for the development of distance education in Ukraine has been identified. The essence of the category "distance learning" is considered and the main periods of its evolution are revealed. Alternative views of scientists on the essence of distance education and its components are revealed. Modern approaches to understanding the use of distance learning as a means of implementing the solution of a number of urgent teaching tasks, namely, improving the efficiency of students' learning activities, better organization of the educational process, use of information and communication technologies in organizing the educational process. The term "tutor" is highlighted, its role and significance in the process of distance learning are defined. The author's vision of the functions of the tutor, which are carried out in the operational management of independent learning activities of students, is outlined. The role of creating a system of high-quality training of management staff, open to the innovation space, adequate in the perception of the dynamics of events, ready to increase professionalism throughout life; able to

form a management team and involve in effective joint cooperation to achieve strategic goals. Practical author's experience in the process of functioning of the institute of tutoring, which was introduced at the "KROK" University, is demonstrated. The peculiarities of synchronous and asynchronous modes of interaction between the subjects of distance learning are indicated; identified advantages and disadvantages of these modes. The understanding of introduction of modern technologies of distance learning, modern methods of organization of educational process is defined. The importance of distance learning competencies in the globalized world, which are a necessary condition for acquiring competitive knowledge, is substantiated. The conditions of wide introduction of distance learning in Ukraine and ways of popularization of distance education in all educational directions are covered.

Key words: distance education; principles of distance learning; forms, methods and technologies of distance learning; synchronous and asynchronous modes of distance learning; problems and conditions of distance education; prospects for the development of distance learning in Ukraine

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 42

Постановка проблеми. У процесі реалізації освітніх реформ необхідним є впровадження новітньої форми навчання, яка б відповідала запитам і потребам, що пред'являються до інноваційної освіти, і гарантувала б результативне виконання фундаментальних освітніх програм. Мета розвитку дистанційного навчання визначається впровадженням технологічних інновацій, заснованих на використанні Інтернет-технологій, новітнього мультимедійного устаткування і традиційної національної освіти. Сучасне дистанційне навчання орієнтується на передовий методичний досвід світових інституцій, використання останніх педагогічних технологій, які відповідають запитам сучасної освіти та суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-практичні аспекти дистанційного навчання ґрунтовно були дослідженні зарубіжними та вітчизняними науковцями: Адамс Р.Дж., Діханц Х., Бодендорф Ф., Еккерт Б., Бикова В.Ю., Колос К.Р., Куклева В.О., Кухаренко В.М., Полат Є.С., Хуторський А.В. та багато ін.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз основних елементів дистанційного навчання, як дієвого інструменту управлінської освіти.

Викладення основних матеріалів дослідження. Важливою рисою сучасної освіти виступає її глобальність, яка відбиває актуальні інтеграційні міждержавні процеси. Освіта з категорії національних пріоритетів високорозвинених країн переходить до категорії світових пріоритетів. Міжнародна система дистанційного навчання, перебуваючи у розвитку, забезпечує

відкритий доступ до кращих світових освітніх ресурсів; істотно збільшуючи можливості традиційної освіти формуванням інформаційно-освітнього простору, в якому студент самостійно або під керівництвом викладача може досліджувати цікавий йому фаховий напрям; значно розширює коло людей із доступом їх до освітніх ресурсів; сприяє отриманню навичок самостійної роботи; надаючи послуги освітні заклади, збільшують можливості забезпечення у повної міри освітніх потреб населення.

Відтермінування у розвитку дистанційної освіти загрожує зниженням конкурентоспроможності української освіти у світовому просторі. За останні десятиліття кардинально змінилася система передачі знань, а їх обсяг багаторазово збільшився. Сьогодні вже неможливо одноразово підготувати людину до професійної діяльності на все життя. Вирішення проблеми полягає в переході до освіти протягом життя, де базова освіта періодично повинна доповнюватися програмами додаткової освіти і бути фундаментом для подальшого навчання. Дистанційне навчання має суттєвий потенціал задовольнити високі потреби сучасності у отриманні цифрової грамотності, поширенні інноваційних, більш гнучких форм навчання.

Сьогодні не просто визначити дату, коли розпочало своє зародження дистанційне навчання. Але перші згадки про освітні курси на відстані з'явилися у 1728 році у Бостоні, коли освітянські послуги надавали поштою. Інші науковці схиляються до першості Берлінського інституту вивчення іноземних мов (1850 р.), навчання в якому

відбувалося листуванням, що пізніше отримало назву кореспондентського навчання («corresponding learning»). Наступним був Лондонський університет (1858 р.), здобувачі якого складали іспити на отримання академічного ступеню за будь-якої форми набуття знань (очна, листування, самонавчання) [1].

У 1970-х роках в Америці з'явилися перші навчальні програми через листування. В кінці XIX століття почала організовуватись заочна форма навчання, яка отримала назву дистанційного (distant education). Першими закладами її впровадження були: університет Лондона, Св. Андрія у Шотландії, Королівський університет Канади, університети Чикаго та Квінсленда.

Отже, на цьому етапі розвитку вищої освіти дистанційне навчання прирівнювалось до заочного, яке впевнено посіло місце поряд із традиційним очним і визначалось, як навчання на відстані; отримало юридичне визнання, а студенти університетів набували кваліфікацію, підтверджену офіційним документом про освіту.

Становлення дистанційного навчання в Європі пов'язане зі створенням Відкритих університетів, представлених: Національним університетом дистанційної освіти в Іспанії, до складу якого входять майже 60 навчальних центрів у країні та 9 за її межами (Бонн, Брюссель, Женева, Лондон, Париж та ін.), Національним Центром дистанційного навчання у Франції, що забезпечує дистанційне навчання студентів 120 країн світу. У США та Канаді створено віртуальні університети, які надають можливість кожному студенту отримати освіту за основними дистанційними курсами на базі будь-якого університету [2].

Новий етап у розвитку дистанційного навчання і науково-теоретичного осмислення пов'язаний із інтенсивним впровадженням комп'ютерних навчальних технологій у 60-ті роки XX ст., поява яких стимулювала процеси інформатизації освіти, сприяла вдосконаленню навчальних програм та розробці навчальних

комп'ютерних програм, навчання викладачів та пошуку нових форм і методів дистанційного навчання. Але дистанційне навчання стало доступним значно більшій аудиторії з появою Всесвітньої павутини у 1983 р., стандартизації сторінок www та винайденню HTML формату представлення даних.

Популярність навчання на відстані сприяла створенню Європейської асоціації університетів дистанційного навчання у 1987 р., склад якої сьогодні представляють члени двадцяти країн. Серед членів асоціації в більшості відкриті університети та національні асоціації, асоціації університетів.

Трансформація дистанційного навчання в Україні ґрунтувалась на досвіді закладів вищої освіти країн світу. Саме тому наприкінці 90-х рр. XX ст. Верховна Рада прийняла Закон України «Про національну програму інформатизації», наслідком якого стали позитивні зрушення щодо використання Інтернет в освіті і, в першу чергу, запровадження послуг з дистанційного навчання. У 2000 р. у відповідності до Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні, затвердженої Міносвіти і науки України, стало можливим збільшення споживацького контингенту та реалізація системи безперервної освіти «впродовж всього життя», індивідуалізація навчання за умов масової освіти.

В Україні діє спеціальна партнерська організація, мета якої – налагодити ефективну систему підготовки нової генерації професіоналів шляхом активного застосування технологій дистанційного навчання – UDL System.

До складу організації входять: науково-дослідні інституції, заклади вищої освіти, корпорації, банки та неприбуткові організації. Разом з тим діють й інші аналогічні об'єднання, такі як: Методична ліга вчителів дистанційного навчання [3]; українська наукова Інтернет-спільнота [4], як одна з провідних представників науково-інформаційного ресурсу.

Спільнота створена з метою організації співтовариства українських вчених,

обговорення актуальних проблем української науки, розміщення публікацій, обмін досвідом та пошук партнерів. Спільнота обрала своєю місією надавати доступ вітчизняним науковцям до новітніх дослідних робіт для забезпечення якісного подання національних наукових досягнень інформаційного середовища [5].

В Україні 1997 року дистанційне навчання першими започаткували університети Харкова - політехнічний, радіоелектроніки; Львівський інститут менеджменту. У 2000 році наказом Міносвіти і науки України був створений Український центр дистанційної освіти при Національному технічному університеті «Київський політехнічний інститут». Це стало початком відкриття центрів (інститутів) дистанційного навчання, експериментального впровадження дистанційного навчання.

Одним з перших були Національна академія державного управління при Президентові України та її Регіональні інститути в Харкові, Дніпропетровську, Одесі та Львові. Першими університетами, які отримали дозвіл МОН Україні на проведення експерименту з дистанційного навчання, були Сумський державний університет та Хмельницький національний технічний університет.

Сьогодні на сайті Довідника навчальних закладів [6], серед вищих навчальних закладів, які надають послуги з дистанційного навчання: Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини; Хмельницький національний та Харківський національний автомобільно-дорожній університети, Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана Національний педуніверситет ім. М.П. Драгоманова, Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України та багато інших провідних закладів [7].

Серед когорти відомих вишів України перебуває і наш Університет економіки та права «КРОК», який є порівняно новим учасником процесу дистанційного

навчання, але на основі ґрунтовно вивченого досвіду інших закладів вищої освіти, ним створено значно прогресивнішу систему дистанційного навчання, яка поєднує онлайн та офлайн-навчання.

Система дистанційного навчання Moodle сайту Університету [8] становить основу для роботи зі студентами. Дистанційно навчаючись, студенти беруть постійну участь у вебінарах за допомогою програми відео-конференцій bigbluebutton та oovoo.

Структурним підрозділом Університету виступає Центр дистанційного навчання, що відповідає за технологію створення, накопичення, зберігання та доступу до електронних освітніх ресурсів з навчальних дисциплін, а також забезпечення організації та супроводу освітнього процесу спеціальним програмним забезпеченням і засобами інформаційно-комунікаційного зв'язку. Університет визначається системним процесом постійного вдосконалення інформаційних технологій та інноваційних методик дистанційного навчання.

Однією із найновіших форм дистанційного навчання світової освіти сьогодні виступають відкриті онлайн-курси МООС великої масштабною інтерактивною участі та відкритим Інтернет-доступом [9].

Основний контингент курсів представлено студентами різних рівнів попередньої підготовки. Враховуючи вище зазначене, очевидним був висновок науковців-учасників Круглого столу «Онлайн-освіта змінює світ» щодо затвердження дистанційної форми навчання, як тренду нової доби, яка надає можливість отримання географічної незалежності впродовж навчання, маючи мобільність, гнучкість з отриманням доступу до актуальної інформації усього світового наукового простору [10].

Не можливо обійти увагою трансформаційний вплив пандемії на розвиток дистанційного навчання, яка внесла зміни до структур закладів вищої освіти, зумовлені зміною потреб здобувачів освіти, впровадженням інноваційних навчальних технологій, зменшенням чисельності іноземних студентів,

закриттям, об'єднанням і реструктуризацією університетів з причин значного зменшення фінансування.

Університетам, за умов пристосування до пандемічних умов, необхідними мають стати гнучкі і надійні освітні моделі, які допоможуть закладам безперервно адаптуватися до різних етапів «нового звичного». Пандемія прискорила і активізувала довготривалі педагогічні тенденції, створюючи природний експеримент, в якому перевіряються та оцінюються численні інновації [11].

Отже, сучасна освіта в Україні потребує активного розвитку дистанційного навчання, зумовленого стрімким розвитком комп'ютерної техніки, підвищення ступіню суспільної освіченості, якості освіти та її конкурентоздатності; реалізації запитів населення щодо освітніх послуг; задоволення потреби країни у фахівцях високого рівня якісної підготовки професійно мобільних та соціально активних.

У відповідності до Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні, дистанційне навчання (англ. Distant learning), є «системою технологій, що гарантує оперативну доставку здобувачам освіти, достатнього масштабу матеріалу, що вивчається; інтерактивне взаємодіяння викладачів і студентів у навчальному процесі, надання особам резерву самостійної роботи з освоєння запропонованого матеріалу» [12].

Подамо декілька наукових визначень навчання на дистанції. Так, Роберт І. В. розкриває дистанційне навчання (розподілене навчання) крізь призму процесу передання знань, вироблення вмінь і навичок у контексті інтерактивного взаємодіяння як між студентом і викладачем, так і між ними та інтерактивним джерелом інформаційного ресурсу, який віддзеркалює всі характерні навчальному процесу елементи (мета, організаційні форми, засоби навчання, методи), реалізоване в умовах використання прийомів інформаційно-комунікаційні технологій ІКТ [13].

Аналогічне тлумачення запропонувала Полат Є.С., характеризує дистанційне навчання, яка систематичну організацію навчання, побудовану на взаємодії викладача та студента, студентів між собою на віддаленні, що відбиває всі властиві навчальному процесу елементи своєрідними прийомами ІКТ та Internet-технологіями» [14].

На основі означених визначень, можемо констатувати, що більшість дослідників, у дефініції «дистанційне навчання» вирізняють та науково аргументують наступні його складові: навчання у паралельній (синхронній) та неодноразовій (асинхронній) формі; елементи навчального процесу; суб'єкти навчання та засоби ІКТ.

Дистанційне навчання у відповідності до наказу МОН України «Про затвердження Положення про дистанційне навчання» – це індивідуалізований процес здобуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності індивіда, що здійснюється, здебільшого, за посереднього екстериторіального (віддалених один від одного учасників) взаємодіяння суб'єктів навчального процесу в особливому середовищі, яке ґрунтується на новітніх інформаційно-комунікаційних та психолого-педагогічних технологіях» [15].

До сього дня відсутня загальна наукова точка зору щодо визначення дистанційного навчання, яку певні фахівці називають ще дистанційною освітою. Серед інших назв використовується також – відкрита, електронна освіта та віртуальне навчання. Зарубіжні науковці надають провідну роль телекомунікаціям у організації навчання на відстані, називаючи її теленавчанням. Але більшістю фахівців вживається саме термін «дистанційна освіта» [16].

Дистанційна освіта уможливорює зручне і комфортне отримання знань здобувачів без відриву від виробництва. Порівнюючи дистанційну освіту із заочною, припускаються не точності, оскільки освіта на дистанції – це постійна самостійна робота із опанування знань, постійний контакт з викладачами і студентами, в той

час як заочна форма містить спілкування з викладачем лише декілька разів на рік [17].

У монографії «Моделі організації систем відкритої освіти», Бикова В.О. подає такі різновиди освіти:

а) дистанційне навчання – особлива форма інституалізації та втілення навчально-виховного процесу, в якому суб'єкти навчання реалізують навчальне взаємодіяння принципово і здебільшого за відсутності прив'язки до певної території;

б) традиційне дистанційне навчання – тип дистанційного навчання, в якому взаємодія між учасниками та ініціаторами навчального процесу проходить у часовому вимірі асинхронно, застосовуючи транспортну систему поставки навчального об'єму та інших інформаційних об'єктів системи телефонного, телеграфного або поштового зв'язку;

в) е-дистанційне навчання – вид дистанційного навчання, який передбачає в основному індивідуалізовану синхронно-асинхронну часову взаємодію між організаторами та учасниками навчального процесу, використовуючи електронні транспортні системи доставки навчального матеріалу та інших інформаційних об'єктів, комп'ютерні мережі Internet / Intranet, ІКТ [18].

У процесі дистанційного навчання студенти мають можливість отримання фахової підготовки в різних сферах наукових знань. Гнучкість дистанційної освіти як методу навчання полягає в тому, що студент може обирати найбільш зручний для нього режим, строк, час та місце навчання, самостійно формувати, з набору незалежних навчальних курсів, оптимальний індивідуальний план навчання, використовувати найсучасніші досягнення інформаційних і телекомунікаційних технологій [19].

Сьогодні дистанційне навчання є максимально адекватною відповіддю швидкозмінній інформаційній дійсності. Використання дистанційного навчання сприяє також успішному вирішенню низки актуальних викладацьких завдань: підвищення ефективності навчальної діяльності студентів, кращої організації

навчального процесу, використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій при організації навчально-виховного процесу.

Процес дистанційного навчання представлено педагогічно-інформаційними технологіями, представленими:

1) гнучкістю, за якою студенти-здобувачі дистанційної освіти, в основному, відсутні на регулярних заняттях, а самі обирають час і місце навчання;

2) модульністю – принцип модулю є програмною основою освіти на дистанції;

3) значністю кількісної аудиторії - одночасне звернення широкого кола студентів до багатьох навчальних інформаційних джерел, телекомунікаційне спілкування між студентами та з викладачами;

4) економічністю - оптимізація витрат студентської підготовки ефективним використанням навчальної території і техніки, концентровано-уніфікованим поданням інформаційного матеріалу, використанням і моделюванням на комп'ютерній техніці;

5) технологічністю, яка забезпечується інноваційно-інформаційними технологіями;

6) соціальною рівністю, яка надає можливості здобуття освіти не заважаючи на місце географічного перебування, стан здоров'я та соціальний статус;

7) оновленістю викладацької позиції: саме освіта на дистанції збільшує та актуалізує викладацький вплив, за якої викладач змінює статус, перетворюючись одночасно на консультанта і наставника, здатного гармонізувати пізнавальний процес, систематично удосконалюючи інформаційне подання, підвищуючи творчу складову і фаховість у відповідності до новацій;

8) позитивним впливом на аудиторію, який передбачає підвищення інтелектуального і творчого ресурсу здобувача дистанційної освіти самоорганізацією, вмінням особистого приймання відповідальних рішень, прагненням до знань, використанням

сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій;

9) якісним рівнем освіти, який характеризується залученням найдосвідченіших викладачів, використанням найсучасніших навчально-методичних матеріалів для забезпечення високого рівня навчання на відстані, яке якісно не поступається очному навчання;

10) ефективністю - дистанційне навчання може забезпечити таку ефективність, як і аудиторне за умов відповідності методів і технологій, студентської взаємодії, вчасного зворотного зв'язку «викладач-студент».

Особливість дистанційного навчання ввела в практику освітньої діяльності термін «тьютор». Діяльність тьютора можуть виконувати штатні викладачі ЗВО та особи інших професій, тобто всі ті, хто залучаються до процесу дистанційного навчання. У реалізації цілей дистанційного навчання головне завдання тьюторів полягає у оперативному управлінні самостійною навчальною діяльністю студентів, що окреслює здійснення ними ряду функцій: передавання позитивного досвіду; визначення якісних цілей і завдань; оптимальне формування навчальних мотивів; організаційна діяльність; якісний контроль процесу навчання; компетентна організація взаємодії між слухачами [20].

Результатом досягнення суспільного розвитку є створення системи високоякісної підготовки управлінських кадрів, які визначають та реалізують певні суспільні цілі соціального, економічного та інноваційного зростання.

Сьогодні Україна потребує професійні якості видатних менеджерів та результативності управлінської діяльності. Особлива роль в цьому належить університетам, завданням яких є визначення пріоритетних напрямів професійної підготовки управлінських кадрів та їх практичної реалізації.

Вища професійна підготовка – складний процес, який вимагає системності і ресурсного забезпечення. Управлінське навчання не можливе без ґрунтування на

фундаментальній та прикладній науці, без позитивної управлінської практики в сфері бізнесу.

Сучасні управлінці мають бути спрямовані на креативну підготовку, особистий професійний розвиток, який може бути забезпечено фундаментальністю управлінської науки, аналітикою та практикою. Управлінська діяльність, спрямована на соціально-економічне зростання суспільства в умовах цифрової економіки, має бути професійно-інтелектуальною із необхідним ресурсом ефективності та дієвості.

Університетам, на яких покладається відповідальність за підготовку управлінців, необхідне впровадження професійного менеджменту, який буде ефективно сприяти розвитку управлінської та університетської науки, науково-освітньої інфраструктури. За таких умов виші стануть інноваційними регіональними осередками та України в цілому. Університети додадуть значимості освітнім послугам, якщо запровадять практику системної взаємодії здобувачів управлінської освіти, післядипломного навчання управлінців із бізнесовою спільнотою, за умов відповідної достатності мотивації усіх учасників співдії. Заклади вищої освіти мають надати такий рівень професійної управлінської освіти, щоб за умов адаптації на власному підприємстві / закладі, майбутній менеджер зміг стати фахівцем, здатним впливати на ефективність бізнес-діяльності свого підприємства.

Сьогодні вельми актуальною є дистанційна управлінська освіта для фахівців, які спрямовують свою діяльність через отримання високоякісної професійної підготовки і саме дистанційне навчання надає таку ефективну можливість. Дистанційна освіта завдяки веб-технологіям забезпечує ефективний навчальний процес і дослідницьку роботу, виступає фактором розвитку кваліфікованого, інтелектуального та високопрофесійного суспільства.

Майбутнє за освітніми закладами, які будуть створювати освітнє середовище,

здатне формувати мислення управлінця, вміння правильного вибору методів забезпечення надійного управління.

Сучасність потребує не просто менеджерів фундаментальної підготовки, а управлінців, відкритих до інноваційного простору, адекватних у сприйнятті динамічності подій, готових підвищувати професіоналізм упродовж усього життя; здатних формувати управлінську команду та залучати до спільної ефективної взаємодії на шляху досягнення стратегічних завдань. Університетська дистанційна освіта в мінливих глобальних умовах має забезпечувати не лише високий рівень управлінської підготовки, але й спрямувати здобувачів на подальший професійний, інноваційний, гармонійний розвиток.

В Україні сучасне дистанційне навчання може повноцінно розвиватися за умов наявності: нормативно-правової бази; навчальних закладів; контингенту студентів; кваліфікованих викладачів, навчальних програм і курсів; відповідної матеріально-технічної бази; фінансової підтримки; наявності критеріїв якості і т. ін. [21].

Ефективне використання технологій дистанційного навчання гарантує ЗВО: істотне збільшення здобувачів освіти; суттєве зниження організаційних витрат у навчальному процесі; значне підвищення якості навчання можливостями електронних бібліотечних ресурсів, використанням новітніх ІКТ, зростанням простору самостійної роботи студентів; організацією універсального інформаційно-освітнього середовища вишу [22].

Відомо що принципом є першооснова - те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорій, науки. Науковець М. Фіцула принципи педагогічного процесу визначає, як систему основних вимог до навчання і виховання, дотримання яких дає змогу ефективно вирішувати проблеми всебічного розвитку особистості [23].

Видатними педагогами-науковцями Я. Коменським, А. Дистервегом обґрунтовано систему дидактичних принципів, які були

доповнені їхніми учнями і послідовниками. Я. Коменським розроблено систему дидактичних поглядів, основу яких становлять принципи: наочності, послідовності та систематичності, міцності, свідомого опанування знань. Вони є актуальними у сучасній педагогічній діяльності. Органічність та обумовленість усіх принципів навчального процесу свого часу визначав К. Ушинський [24].

Сьогодні дидактичні принципи поглиблюються змістом нових принципів. Так, Ч. Купісевич пропонує навчальні принципи систематичності, теоретично-практичного поєднання, наочності, свідомої активності студентів у навчальному процесі, постійності у здоланні складностей, сталість результатів викладання, принцип міцності знань [25].

Охарактеризуємо основні принципи дистанційної освіти.

Істотним принципом системи перервного інтенсивного навчання виступає принцип гуманістичності, зміст якого розкривається у спрямованості навчання і цілісності освітнього процесу особистості, створенні сприятливих умов для опанування студентами різнобічного досвіду, як змістовної основи навчання, освоєння обраного професійного напрямку та індивідуального виразу, високих громадських, морально-інтелектуальних і фізичних якостей, для забезпечення соціальної захищеності, безпечного та комфортного існування.

Принцип пріоритетності педагогічного підходу під час розробки навчального процесу передбачає оцінку викладача кожного кроку у створенні системи дистанційного навчання. Принцип вибору змісту освіти – вимагає відповідності системи дистанційного навчання державним стандартам. Принцип забезпечення інформаційної безпеки – визначає необхідність безпечного і конфіденційного збереження, передавання та використання потрібних інформаційних даних на організаційно-технічному рівні. Принцип початкового освітнього рівня, характеризує наявність у претендента до навчання певного набору знань, навичок та

вмінь. Принцип технологічної відповідності навчання, передбачає адекватність технології до відповідних моделей дистанційного навчання; використання нових моделей: об'єктно-орієнтованих, проектно-інформаційних з організаційними навчальними формами - комп'ютерні конференції, телеконференції і консультації, проектні роботи та ін.

Принцип мобільності навчання вимагає формування інформаційних мереж та знанневих баз, які нададуть можливість студентові, за потреби, змінювати напрямок особистої програми. Принцип не антагоністичності дистанційного навчання до відповідних навчальних форм. За умов природної інтегрованості впроваджених інформаційних технологій до традиційної системи вищої освіти, проектна система дистанційного навчання зможе забезпечити необхідні соціально-економічні ефекти [26].

Як зазначалось вище, серед переваг дистанційного навчання: нижчі витрати навчального процесу; навчання значного кола осіб сучасними засобами; створення єдиного освітнього середовища. За даної форми навчання: практикуються спільні види діяльності в невеликих групах, можливе обговорення ними проблем, складностей в інтерактивному режимі за допомогою форумів, чатів, відеоконференцій; використання методу проектів, кейс-методу, методу проблемних ролевих або ділових ігор.

Не зважаючи на наявні переваги, більшість науковців виокремлює низку проблем, що виникають під час організації дистанційного навчання: відсутність у багатьох студентів відповідного технічного забезпечення та якісного Інтернет-зв'язку; проблема фінансування дистанційної освіти; неготовність викладачів/студентів до нового формату освітнього процесу; відсутність у студентів досвіду працювати самостійно та недостатня мотивація до саморозвитку і одержання знань, умінь, навичок без постійного контролю викладача. Це питання обмеження доступних спеціальних курсів навчання для опанування спеціалізації, з питань

працевлаштування, вдосконалення умінь і навичок усного спілкування студентів; обов'язкова акредитація програм дистанційного навчання, непередбачені додаткові витрати.

До ряду проблем належать:

а) створення різних підсистем у дистанційній освіті і відповідних телекомунікаційних мереж;

б) розробка і сертифікація навчально-методичних матеріалів дистанційного навчання;

в) підтвердження особи користувача при перевірці знань.

Неможливо точно перевірити, чи саме та людина працює і виконує завдання, тому остаточний контроль якості знань здійснюється на очній сесії. У ряді випадків це створює складності і вимагає спеціальних заходів та навичок у викладачів-тьюторів - це проблема недостатнього технічного оснащення і нерозвиненість подібного навчального процесу.

Вказані проблемні питання поступово вирішуються, а менша ціна освітніх послуг і висока рентабельність дистанційної освіти є спонукальними стимулами до її розвитку. Але найголовніше, при дистанційному навчанні втрачається безпосередній контакт викладача і студента [27].

При тривалому дистанційному навчанні здобувач перестає правильно формулювати свої думки, висловлюватись та підтримувати дискусію. Водночас така форма навчання потребує свідомого і мотивованого підходу до отримання освіти. Можливість навчатися у зручний час може перетворитися не на систематичне навчання, а на постійну звичку відтерміновувати цей вид діяльності. Саме тому дистанційна форма потребує особливої значної самостійної організованості і вміння розрахувати свій час.

За умови дистанційного навчання активна роль викладача значно посилюється, оскільки він має визначати знанневий рівень здобувача і приймати рішення з коригування навчальної програми, аби домогтися найкращого

засвоєння пройденого матеріалу. За потреби студент може отримати консультативну викладацьку допомогу, спілкуючись з ним в онлайн-режимі через Інтернет-зв'язок (web-чат, IRC, ICQ, інтерактивне TV, web-телефонію, Telnet) [28].

Більшість фахівців стверджують, що успішне виконання самостійної роботи студентів передбачає правильну її організацію для мотивування самостійного поглиблення і розширення одержаних знань. Студент набуває вміння і навички самостійного вибору інформаційних джерел, оптимального використання часу, здатності об'єктивної оцінки власного потенціалу, особистісно-ділових якостей.

Організація мережевої самостійної діяльності студентів вимагає навичок використання новітніх педагогічних технологій, реалізація яких стимулює розкриття внутрішніх резервів студентів та сприяє формуванню відповідних соціальних особистісних якостей (взаємодія у команді, виконання різних соціальних ролей, розв'язок пізнавальних завдань). У цьому найбільшу допомогу надасть використання методу проектів, навчання у співпраці, дослідницько-проблемних методів.

Найбільш важливим впливовим фактором на ефективність самостійної студентської роботи виступає усвідомлення мети виконуваної діяльності і кожного конкретного завдання. Студент має чітко розуміти сутність завдання і конкретність кінцевого результату, чим саме дане виконання збагатить його навчальний досвід. Вважається, що показником найвищого рівня розвитку самостійності є здатність до самостійного усвідомлення і формулювання проміжних та кінцевої цілей завдання. Звісно що досягнення означеного рівня буде поступовим і його досягнення у значній мірі залежить від консультативної підтримки і керівних дій викладача.

В цілому дистанційна освіта в країні не відповідає вимогам, що ставляться до інформаційного суспільства і не забезпечує

повноцінного входження України до міжнародного освітнього простору.

Для забезпечення гідного місця дистанційного навчання в освітній системі України, необхідним є створення глобальної комп'ютерної мережі освіти і науки, бо саме комп'ютерна техніка надає змогу отримання навчального контенту, виступає бібліотечним джерелом і довідковим інформаційним центром, осередком комунікацій, що визначає студента як одного з учасників реалізації програми безперервної національної освіти.

Наслідком відсутності науково-обґрунтованої і чіткої стратегії національної дистанційної освіти виступає відсутність відповідних програм загальнодержавного та регіонального рівнів. Невідповідний рівень комп'ютеризації суспільства і системи освіти, недостатність освоєння навчальними закладами сільових інформаційних технологій, несформованість національного освітнього простору Web-середовища та ін. перешкоджають реалізації значних потенційних можливостей дистанційного навчання. Певні ініціативи та позитивні результати їх реалізації не розв'язують проблему в цілому.

Водночас в Україні ситуація з дистанційною освітою поступово змінюється. Для активного розвитку ринку освітніх послуг, вирішення соціальних проблем, реального впровадження дистанційної освіти до національної освіти необхідне: осмислення на державному рівні, органами управління освітою, керівництвом та професорсько-викладацьким складом ЗВО, широкими педагогічними спільнотами доцільності і об'єктивної необхідності та можливості впровадження дистанційного навчання у вітчизняну освіту; створення науково-обґрунтованої системи освіти і умов, що зможуть забезпечити її стійке функціонування з подальшим розвитком.

Для убезпечення від минулих кон'юктурних підходів і помилок необхідно надати системі соціально-

педагогічної спрямованості; доцільно за наявності нових створених телекомунікаційних мереж, прискорено формувати систематизований вітчизняний освітній простір, в якості інформаційної основи, для розгортання повномасштабної системи дистанційної освіти.

Таким чином, дистанційне навчання певним чином ще достатньо нове явище в освітній системі країни, яке набирає обертів з прискоренням під впливом глобальних пандемічних подій. Вітчизняна дистанційна освіта повинна переймати досвід європейських країн для швидкого його розвитку та реформування.

Дистанційне навчання надає здобувачам вищої освіти доступ до нетрадиційних джерел інформації, підвищує ефективність самостійної роботи, дає новий рівень можливостей творчого самовиразу, знаходження та закріплення різних професійних навичок; освіта на дистанції - дозволяє викладачам реалізовувати абсолютно нові форми і навчальні методи із застосуванням концептуально-математичного моделювання явищ і процесів. Еволюція дистанційного навчання буде продовжуватися і вдосконалюватися із розвитком Інтернет-технологій і вдосконаленням методів дистанційного навчання.

Сьогодні дистанційне навчання здійснюється за допомогою різноманітних технологій, які визначаються формою подання навчального матеріалу; наявністю системного посередника в навчальному процесі, або централізованою формою навчання; ступенем використання телекомунікацій і персональних комп'ютерів; організацією контролю учбового процесу та ступенем впровадження до навчальної технології традиційних методів ведення освітнього процесу. В залежності від засобу комунікації викладачів та студентів, розрізняють такі методи дистанційного навчання [29].

Метод навчання за допомогою взаємодії студента з освітніми ресурсами за мінімальної участі викладача: викладач обирає певні освітні ресурси, аудіо-,

відеоматеріали, навчальні посібники, які передаються телекомунікаційними мережами.

Метод індивідуалізованого викладання і навчання, характеризується взаємовідносинами одного студента з викладачем через телефонний зв'язок, голосову та електронну пошту, скайп; викладач подає навчальний матеріал, активна комунікативна роль студента в цьому процесі відсутня. Метод, для якого характерна активна взаємодія всіх учасників навчального процесу: передбачає широке використання проблемно-дослідницьких способів навчання.

Викладач пропонує студентам певну тему, створює і підтримує сприятливу до співробітництва атмосферу. Викладач відповідає за координацію і керування дискусією, підготовку навчального матеріалу. Метод проектів передбачає комплексний процес навчання, коли студент має можливість самостійного планування, організації і контролю власної навчально-пізнавальної діяльності. Метою методу проблемного навчання – виступає розгляд складних пізнавальних завдань, вирішення яких має суттєвий практично-теоретичний інтерес та сприяє розвитку відповідних вмінь та навичок.

Дослідницький метод - характеризується наявністю чітко визначених актуальних і значимих цілей для всіх учасників навчального процесу [30].

Надамо характеристику існуючих сьогодні форм дистанційного навчання:

1) кореспондентське навчання, коли при заочній формі навчання студенти отримують навчальні матеріали поштою і працюють, довільно обираючи час і власний темп, отримуючи певну допомогу викладача через пошту, телефон, миттєве повідомлення;

2) електронне навчання надає доступ до матеріалів курсу через комп'ютер, компакт-або DVD-диски, певні комп'ютерні програми;

3) онлайн-навчання, («діалогове навчання», більшість науковців ототожнює з «дистанційним навчанням») – інтерактивне навчання, у якому матеріал

повинен бути загальнодоступним у діалоговому режимі та гарантувати автоматичний зворотний зв'язок із навчальною діяльністю студента.

Вчений Джеймс Літлфілд визначив наступні переваги застосування online-навчання: студент навчається у приватному темпі, користується гнучким розпорядком, не відволікається однолітками, а зосереджується на здобутті знань; переважна більшість студентства розуміє навчання як спосіб самобутнього особистого розвитку; студенту не потрібно адаптуватись, долаючи психологічні бар'єри, акліматизуючись до колективу; особливість online-навчання у постійності вивчення конкретних дисциплін [31].

Серед послуг Internet-мережі та сервісів online-навчання виділимо: електронну пошту, блоги, web-форуми, списки розсилки, wiki, файлообмінні мережі, FTP, вебінари, чати, соціальні мережі, потокові мультимедіа, IP-телефонію, Web 2.0. Результатом суцільного користування сучасними мобільними пристроями стала поява мобільного навчання, як «...навчання за підтримкою мобільних засобів, незалежно від місця та часу, із вживанням особливого програмного забезпечення на педагогічному ґрунті модульного та міждисциплінарного підходів» [32].

Поряд із визначеними, сьогодні в світі існують й інші форми дистанційного навчання:

- Адаптивне (Adaptive learning), навчальний процес якого адаптує навчальні методи і матеріали до потреб споживача;
- Badges (відкритий бейдж) – це гнучкий механізм для визнання досягнень, як неофіційна альтернатива акредитації;
- Змішане навчання (Blended learning) – представляє собою навчальний підхід, що поєднує он-лайн і очну форму навчання, що створює значно вищий рівень самостійності в навчальному процесі;
- «Перевернуті класи» (Flipped classroom) – навчальна модель, у якій здобувачі вищої освіти спрямовані на домашню самостійну роботу, перегляд відеолекцій, за якими на майстер-класі застосовують нові знання, за даної форми

здобувач освіти активно співпрацює із викладачем та іншими студентами в інтерактивному просторі;

- Навчальна аналітика (Learning analytics) – передбачає збір, аналіз і подання значної кількості даних, пов'язаних із навчальною діяльністю здобувачів освіти;
- Масивні відкриті Інтернет-курси (MOOC) – он-лайн курс, вільно доступний для всіх, включає відкриті навчальні матеріали із можливостями для взаємодії і співпраці між здобувачами освіти;
- Малі Приватні Інтернет-курси (SPOC) – курси, схожі із MOOC, але використовуються як змішане навчання;
- Відкриті спільні навчальні курси (DOCC) - надають можливість викладачам кожного навчального закладу створювати власні версії певного курсу, заснованому на однаковому матеріалі, кожний викладач може розробити додаткові матеріали для своїх студентів, які у свою чергу мають можливість співпрацювати через мережу;
- Відкриті освітні курси - дані вільного користування, зберігання та поширення (Open Educational Resources);
- Відкриті освітні ресурси (Open source software) – це ресурси, Інтернет-матеріал яких є вільним і доступним.

Показовим взірцем ефективного застосування технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти є застосування сучасного освітнього модусу MOOCs (MassiveOpenOnlineCourses), що передбачає організацію величезних відкритих безоплатних освітніх online-курсів. Ще 2012 року до MOOCs долучилася більшість авторитетних університетів світового масштабу, які до своїх навчальних підготовчих програм включили доступні усім бажаючим безкоштовні дистанційні курси. На переконання ініціаторів організації online-курсів MOOCs, як новітній підхід до освіти, обумовить істотне підвищення якості навчання та продуктивності, зокрема для тих студентів, які за звичаєм здобувають знання в традиційних (невіртуальних) аудиторіях [33].

Курси MOOCs відкривають перед студентами можливість певного вибору: бути пасивними слухачами (приділяючи навчання лише кілька годин на тиждень), або бути ініціативними учасниками (більш активно поглиблювати знання, слухати лекції, розв'язувати тести самоконтролю). Навчальний тиждень курсів MOOCs зобов'язує до перегляду 2-4 коротких відеолекцій і вирішення завдань, що забезпечують мобільний самоконтроль. Відеолекції створені за матеріалами online-підручників загального віртуального доступу.

Авторами підручників здебільшого є самі тьютори курсів, що зумовлює поглиблення інтересу слухача, адже пізніше під час прямого ефіру він матиме можливість поставити запитання. Вивчення курсу завершується online-екзаменом, успішне складання якого передбачає видання слухачам спеціальних сертифікатів.

В Університеті економіки та права «КРОК» під час дистанційного навчання головним аспектом, крім мультимедійних та електронних підручників, виступає постійна комунікація з викладачем і тьютором. Незалежно від освітньо-кваліфікаційного рівня, здобувач завжди має можливість відчутти підтримку, отримати повну інформацію щодо навчального процесу, адже в Університеті працюють кваліфіковані тьютори, які здійснюють супровід кожного студента під час освітнього процесу від самого початку. Сьогодні тьюторська освітня модель Університету «КРОК» є унікальною [34].

Більшу частку свого часу студенти дистанційної форми навчання приділяють зустрічам зі своїми персональними тьюторами, які у свою чергу допомагають їм у налагодженні комунікацій з усіма учасниками освітнього процесу, у всіх питаннях технічного рівня в межах платформи дистанційного навчання Moodle, скеровують здобувачів, надаючи інформацію щодо процесу он-лайн навчання. У ефективній взаємодії тьютори допомагають студентам у розкритті їхнього

потенціалу та формулюванні запиту до своєї освіти.

Для навчання в Університеті «КРОК» використовується єдине корпоративне інформаційно-освітнє середовище «e-KPOK», яке об'єднує можливості Microsoft Office 365, платформи дистанційного навчання Moodle та інших інформаційні ресурсів закладу. Для підвищення ефективності організаційного рівня освітнього процесу була розроблена система дистанційного навчання, яка реалізується з допомогою учасників навчального процесу, це: Студентський офіс, який планує навчальну діяльність, розподіляє здобувачів за групами та вирішує організаційні питання.

Інженери-програмісти Центру дистанційного навчання - виступають у якості адміністраторів, забезпечують стабільне функціонування системи, вирішують технічні питання, виконують моніторинг роботи системи. Викладачі Університету розробляють робочі програми дисциплін, наповнюють курс контентом та викладають студентам в систему дистанційного навчання.

Moodle, як навчальна платформа Університету надає викладачам, студентам, адміністраторам значно розвинутий набір інструментів для комп'ютеризованого дистанційного навчання. Завдяки цій системі в закладі: надано доступ студентам до наукових і навчально-інформаційних джерел; створено можливості безперешкодного спілкування студентів і тьюторів у віртуальному просторі. Тьютори, викладачі кафедр та менеджери Студентського офісу мають можливість постійного відстеження успішності студентів. Система дистанційної освіти Університету перебуває у постійному розвитку та вдосконаленні.

Дистанційне навчання здійснюється за певними режимами. Так, режим асинхронності передбачає взаємодію між суб'єктами дистанційного навчання і здійснюється із затримкою в часі; при цьому застосовуються інтерактивні освітні платформи, електронна пошта, форуми, соціальні мережі. Для організації навчання

в асинхронному режимі викладач надає студентам для опрацювання навчальні матеріали (відео-, аудіо-, презентації, віртуальні музеї та бібліотеки тощо), завдання для перевірки і оцінювання знань.

Студенти вивчають та виконують завдання у зручний для себе час, у власному темпі та перебувають із викладачем різними способами комунікації. Синхронний режим є взаємодією між суб'єктами дистанційного навчання, під час якої учасники одночасно перебувають в електронному освітньому середовищі або спілкуються за допомогою засобів аудіо-, відеоконференції. Тобто, це безпосередня взаємодія викладача та студентів у режимі реального часу під час відеозв'язку – «прямого ефіру», під час якого студенти мають можливість одразу поставити запитання.

Кожний з режимів має свої особливості, переваги і недоліки. До переваг синхронного режиму можна віднести: мотивацію до навчання під час безпосереднього спілкування, можливість організації різних видів групової взаємодії та розвитку комунікаційних навичок, надання викладачем більш детальних пояснень. Водночас даний навчальний формат потребує постійного високоякісного Інтернет-зв'язку, дотримання фіксованого графіку роботи та загального темпу навчання.

Переваги асинхронного режиму представлені: гнучким графіком навчання, індивідуальним темпом опанування матеріалу, доступністю та наявністю навчальних матеріалів у будь-який час та будь-якому місці, диференціацією навчання слухачів різних освітніх потреб. Режим має певні обмеження: високий рівень самостійності, самоорганізації та цілеспрямованості студентів; низькі можливості до взаємодії і безпосереднього спілкування, спільної роботи з викладачем, одногрупниками; недостатній рівень викладацького контролю та підтримки.

Асинхронне навчання можна розглядати як форму самоосвіти, що вимагає цілої низки умінь та навичок, особистісних якостей студента. Використання даного

режиму має значний освітній потенціал, адже надає можливості досягти важливого системного завдання сучасної освіти – не лише забезпечити майбутнього фахівця системою знань, але й сформувані здатність до самоосвіти впродовж усього життя. Враховуючи зазначені переваги та обмеження, доцільно застосовувати поєднання синхронного та асинхронного режимів під час дистанційного навчання.

Отже, подальший розвиток новітніх цифрових технологій, спрямований на реалізацію моделей адаптивного, персоналізованого, саморегулюючого навчання, спрямованого на формування професійних компетентностей, орієнтованих на актуальні потреби ринку праці.

Вже сьогодні існує широка комерційна пропозиція технологій: newton, технологія адаптивного навчання Smart Sparrow [35], OLI (на базі спільного проекту університетів Stanford та Carnegie Mellon University) тощо. Вибір інноваційних технологічних продуктів часто здійснюється на користь великих гравців міжнародного ринку. Саме вони визначають тенденції розвитку технологій навчального процесу у вищій школі і вищій освіти в цілому [36].

Розробка і впровадження широкого ряду цифрових інновацій, зумовили появу нових форм та методів організації навчального процесу в он-лайн та змішаному форматах, які еволюціонували в сучасних умовах у єдиний цифровий підхід до організації навчального процесу.

Таким чином, впровадження сучасних технологій дистанційного навчання, сучасних методик організації навчального процесу у вищих навчальних закладах дозволяє здійснити оновлення змісту, форм і методів навчання відповідно до сучасних суспільних потреб в інноваційному розвитку; індивідуалізувати процес навчання з урахуванням потреб здобувачів вищої освіти, оптимізувати весь процес навчання.

Заклади вищої освіти, які надають послуги дистанційного навчання, мають програмно-технічне забезпечення, але

новітні діджитал-технології вимагають оновлення зазначеного забезпечення і матеріальної бази, аби надати можливість адаптації віртуальної і доповненої реальності, системи штучного інтелекту, Інтернет-речей, природних користувацьких інтерфейсів та ін. [37].

Сьогодні поки що не всі заклади вищої освіти забезпечені широкосмуговим якісним доступом до Інтернет-мережі, в першу чергу це заклади, віддалені від обласних центрів та великих міст. Значна кількість міст країни не обладнана волоконно-оптичним кабелем, що сповільнює розвиток широкосмугового якісного доступу [38]. Тому дане питання є вельми актуальним для вищів.

Впровадження дистанційної освіти в Україні, організація якісної фахової підготовки різних кваліфікаційних напрямів ґрунтується на відповідній нормативно-законодавчій основі. Але вітчизняні викладачі визначають ряд перешкод у розвитку дистанційного навчання: в першу чергу йдеться про відсутність їхнього бажання і матеріальної зацікавленості, невідповідність комп'ютерних навичок та належної комп'ютерної грамотності, багато фахівців має упередженість щодо технологічних інновацій.

Водночас вони докладають зусиль у модернізації національної освітньої системи у відповідності до вимог сучасних стандартів та потреб інтеграції у світовий освітній простір, продовжуючи впровадження сучасних технологій дистанційного навчання. Саме тому активна взаємодія розробників програмних продуктів дистанційного навчання, методистів дистанційної освіти та викладачів вищої школи є вельми перспективним напрямом розвитку дистанційного навчання у закладах національної вищої освіти.

Сьогодні українські заклади вищої освіти самостійно організовують надання дистанційних послуг, залучаючи державні і спонсорські кошти, гранти, студентську плату за навчання, що має негативний

вплив на темпи впровадження дистанційної форми навчання [39].

Одним з перспективних напрямів розвитку дистанційного навчання в країні є співробітництво ЗВО та комерційних структур у сфері корпоративного навчання. Подібна співпраця може стати додатковим джерелом фінансування, у т.ч. і для організації ефективного навчання. Зкладами вищої освіти приділяється значна увага питанню кадрового забезпечення навчання на відстані: ними створюються спеціалізовані підрозділи дистанційного навчання; до штату вводяться посади, функціональними обов'язками яких є надання інформаційної підтримки у навчальному процесі, організуються підготовчі курси з оволодіння дистанційних навчальних технологій студентами і викладачами. Але рівень кадрового забезпечення поки що є недостатнім: чисельність фахівців із забезпечення процесу навчання, які освоїли технології дистанційного навчання, становить 2,3 ос. на тисячу студентів. Саме тому підготовка освітніх фахівців-дистанційників зостається в країні перспективним напрямом розвитку дистанційного навчання.

Розробка дистанційних курсів ускладнює взаємодію «викладач-технічний фахівець», відволікає значний час на створення контенту якісного рівня, саме тому крім якісної підготовки таких викладачів, актуальним є побудова платформ з інтуїтивно-програмним інтерфейсом для створення дистанційних курсів, які будуть підтримувати поширення якісних програм для організації процесу дистанційного навчання. Тільки за умов освоєння відповідних методик викладачами, вони зможуть опанувати новітні технології – Інтернет-речей, віртуальну і доповнену реальність, систему штучного інтелекту, створювані природні користувацькі інтерфейси та ін. Підтримка новітніх технологій дистанційного навчання вимагає організації відповідних інформаційних ресурсів і навчально-методичних розробок. За останнє

десятиліття набуло широкого поширення масових відкритих дистанційних курсів.

В Україні вони були створені Проблемною лабораторією дистанційного навчання НТУ України «Харківський політехнічний інститут», КНУ ім. Тараса Шевченка, Луганським держінститутом культури і мистецтв [40]. 2014 року були впроваджені відкриті безкоштовні онлайн-курси на платформі Prometheus, курс якої «Критичне мислення для освітян» закінчили понад 51%. Це значно вищий відсоток успішності, ніж окремого масового онлайн-курсу Гарварду чи Массачусетського технологічного інституту [41].

Зараз масові онлайн-курси надають можливість отримання магістерського ступеню найпрестижніших світових університетів. Потужний провайдер США Coursera запропонував лінію магістерських програм, залучивши до партнерства провідні світові університети. Мікромагістерські програми, створені Колумбійським університетом, Університетом Берклі та ін. закладами, надають можливість розпочати навчання за магістерською програмою із наступним вступом до університету, і завершити навчання в офлайн. Для закладів вищої освіти України зазначені ініціативи є перспективними у розвитку дистанційного навчання.

Не можна оминати увагою активний процес формування освітньо-інноваційних тенденцій, який сьогодні спостерігається: мобільне навчання, яке прогнозується найближчої перспективи стати галузевим стандартом, за яким кожний здобувач матиме можливість доступу в освітній інтерактивний мобільний додаток; мікронавчання – навчальний процес рівня «віч-на-віч» та з відкритим он-лайн доступом широкому зацікавленому колу; інклюзивне картування, за якого здобувачі освіти через геопросторові технології та картування матимуть можливість складання цифрової карти власних знань і якою зможуть здійснювати обмін, вивчати карти інших, що в значному ступені сприятиме доступності освіти для всіх

бажаючих, незалежно від наявних особливих освітніх потреб; розширена реальність уможливить ідентифікацію відповідної особи віртуального середовища і зробить навчання більш персоналізованим.

Щодо подальшого освітнього розвитку в Україні – впровадження новітніх напрямів можливе за узгодження спільних дій усіх причетних до вищої освіти та зацікавлених у адаптації закладів до процесу підвищення технологічного рівня і трансформації навчального простору в цілому. Дистанційним є навчання, при якому використовуються Інтернет-технології, а викладачі і студенти в будь-який час можуть підтримувати телекомунікаційний зв'язок. Саме таке індивідуальне оперативне спілкування є основним принципом навчання на відстані.

З метою підвищення ефективності дистанційного навчання використовуються різноманітні навчальні форми і методи, інноваційні освітні технології, здійснюється персоналізація навчального процесу. Дистанційне навчання є об'єктивною реальністю та оптимальною формою навчання, яке виявило свою дієздатність і під час карантинних подій.

Не варто недооцінювати дистанційну освіту, яку окремі фахівці відносять до, так званої, підривної інновації для вищої школи, покликанням якої є вдосконалення, модернізування існуючих освітніх систем і процесів. Завдяки своїй технологічній новизні та бізнес-моделі підривні інновації змінюють освітній ринок аж до його завоювання. Відбувається це зменшенням ціни, розширенням доступу, підвищенням комфортності отримання освітніх послуг і знаходженням іншої цільової аудиторії.

Фахівці Бостонського університету взагалі вважають, що вже зараз університетам необхідно сповна скористатися підривним потенціалом масового відкритого навчання, оскільки «існує явна необхідність у нових бізнес-моделях та інноваціях у вищій освіті для подолання труднощів соціальних і економічних змін у подальшому» [42].

Висновки. Отже, дистанційне навчання долає територіальний фактор нерівності в доступі до якісної вищої освіти. Важливість компетенцій дистанційного навчання у глобалізованому світі є необхідною умовою для здобуття конкурентоспроможних знань.

Використання значного інформаційного ресурсу забезпечує інноваційний розвиток суспільства і освіти в цілому. Широке впровадження дистанційного навчання в Україні потребує вирішення комплексу завдань: організаційного, фінансового, матеріально-технічного, кадрового та ін. з урахуванням специфіки дистанційного навчання та популяризації дистанційної освіти у всіх навчальних напрямках.

Література:

1. Романовський О. Г., Квасник О. В., Мороз В.М., Підбуцька Н. В., Резнік С. М., Черкашин А. І., Шаповалова В. В. Фактори розвитку та напрями вдосконалення дистанційної освіти навчання в системі вищої освіти України. *Інформаційні технології та засоби навчання*. 2019. Т. 74. №6. 37 с.
2. Чусова О. М., Ваколя З. М., Чейпеш І. В. Педагогічні основи дистанційного навчання. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Вип. 80. Т.2. 2021. С.167-170. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/3481>.
3. Морзе Н. В., Глазунова О. Г. Критерії якості електронних навчальних курсів, розроблених на базі платформ дистанційного навчання. *Інформаційні технології в освіті*. 2009. № 4. С. 63-75.
4. Українська наукова інтернет-спільнота. Блог української наукової інтернет-спільноти. URL : <http://www.nauka-online.orgnnauka->
5. Федушко С. С., Мельник Д. В., Серов Ю. О. Використання веб-спільнот для організації комунікації українських науковців. *Східно-Європейський журнал передових технологій*. 2012. № 2/2 (56). С. 70-72.
6. Довідник навчальних закладів. URL : <https://abiturients.info/uk>.
7. Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (20-21квітня 2021року, м. Суми). Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2021. 304 с.
8. Дистанційне навчання. URL : <http://dist.krok.edu.ua>.
9. Пріоритетні напрями наукових досліджень НАПН України за 2018-2020 рр. URL : <http://naps.gov.ua/ua/press/announcements/1315/>.
10. Спірін О. М., Лупаренко Л. А. Досвід використання програмної платформи Open Journal

Systems для інформаційно-комунікаційної підтримки науково-освітньої діяльності. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2017. Т. 61. Вип. 5. С. 196-218. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi>.

11. Covid-19 та дистанційне навчання у закладах вищої освіти: аналітичний огляд наукових публікацій з міжнародних видань. URL : <https://nubip.edu.ua/node/79877>.

12. Освітній портал. URL : <https://lib.if.ua/publish2008/1217424966.html>.

13. Роберт І. В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты), 2-е изд. доп.: монография. Москва : ИИО РАО. 2008. 274 с

14. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева В. М., Петров А. Е. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособ. для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / под. ред. Е. С. Полат. 4-е изд., стер. М.: «Академия». 2009. 272 с.

15. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки України №446 від 25.04.2013 р. Редакція від 16.10.2020, 0703-13.

16. Освітній портал : Дистанційна освіта в сучасній освітній діяльності. URL : http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/17337/1/konferencija_.pdf.

17. Хуторской А. В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения. СПб.: Питер.-2004. 541 с.

18. Биков В. Ю., Гриценчук О. О., Жук Ю. О. Дистанційне навчання в країнах Європи та США і перспективи для України. *Інформаційне забезпечення навчально-виховного процесу: інноваційні засоби і технології* : кол. монографія. Київ : Атіка. 2015. С. 77-140.

19. Кучеренко Н. Дистанційне навчання як виклик сучасної університетської освіти: філософсько-правовий вимір. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2018. № 906. С. 34-40. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2018_20_8.

20. Кухаренко В. М. Дистанційне навчання. Умови застосування. Дистанційний курс. 3-е вид. Харків : НТУ «ХП». Торсінг. 2002.320 с.

21. Шуневич Б. І. Викладання. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2002. №5. С.45-50.

22. Герасименко І. В. Використання технологій дистанційного навчання в підготовці майбутніх бакалаврів комп'ютерних наук. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2014. №3(41) URL : <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view>.

23. Фіцула М. М. Педагогіка: нав. посіб. для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ : Академія. 2002. 528 с.

24. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посібник. Київ : Либідь. 2002. 560 с.

25. Куписевич Ч. Основы общей дидактики. Москва : Высшая школа, 1986. 368(1). URL : <http://www.biblioclub.ru/index.php?page=book&id=88045>.

26. Прибилова В. М. Проблеми та переваги дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України. *Проблеми сучасної освіти*, 2013. Вип. 4. С. 27-36.

27. Вишнівський В. В., Гніденко М. П., Гайдур Г.І., Ільїн О. О. Організація дистанційного навчання. Створення електронних навчальних курсів та електронних тестів : навч. посібн. Київ : ДУТ. 2014. 140 с.

28. Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія : матеріали міжвузівського вебінару (м. Вінниця, 31.03.2017 р.) / відп. ред. Л.Б.Ліщинська. Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2017. 102 с. URL : http://www.vtei.com.ua/images/VN/31_03.pdf.

29. Проблеми впровадження дистанційної освіти в Україні. URL : <http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1031>.

30. Дистанційне навчання в глобалізованому світі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2021. 101 с.

31. Літлфілд Дж. 10 причин вибору онлайн-освіти. URL : <http://distancelearn.about.com/od/distancelearning101/t/p/10-Reasons-to-Choose-Online-Education.htm>.

32. Клокар Н. Методологічні основи запровадження дистанційного навчання в системі підвищення кваліфікації. *Шлях освіти*. 2012. № 4 (46). С. 38-41.

33. МоосМоос. Ніщо не зупинить невпинного маршу. URL : <http://www.moosmoos.com/>.

34. Центр дистанційного навчання Університет економіка та права «КРОК». URL : <https://www.krok.edu.ua/ua/pro-krok/pidrozdili/navchalni/tsentr-distantsijnogo-navchannya>.

35. Інформаційний ресурс. URL : <https://www.smartparrow.com/>.

36. Сбруєва А. А. Порівняльна педагогіка вищої школи: національний, європейський та глобальний контексти : навч. посібн. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2021. 319 с.

37. Заболоцький А. Ю. Сучасний стан дистанційного навчання у ВНЗ України. *Вісник Дніпропетровського ун-ту ім. А. Нобеля. «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки. 2016. № 2 (12). С. 19-23.

38. Дубов Д. В., Ожеван М. А. Широкозмуговий доступ до мережі Інтернет, як важлива передумова інноваційного розвитку України: аналітична доповідь. Київ : НІСД. 2013.

39. Шаран Р. В. Провідні тенденції розвитку дистанційної освіти в Україні. *Зб. наук. праць Хмельницького ін-ту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2012. №5. С. 220-224.

40. Воронкін О. С. Розвиток комп'ютерних технологій підтримки навчання студентів вищих навчальних закладів України (друга половина 50-х – початок 90-х років ХХ ст.). *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2014. № 39 (1). С. 17-45.

41. Капустинська Т. Всі в курсі: як онлайн-освіта Prometheus робить дива для півмільйона українців. URL : <https://platfor.ma/topics/people/vsi-v-kursi-yak-onlajn-osvita-prometheus-robyt-dyvo-dlya-pivmiljona-ukrayintsiv/>.

42. Юань Ли MOOK и открытое образование.: Белая книга. URL : http://elib.umsa.edu.ua/bitstream/umsa/16038/1/Neporada_Ocinka.pdf.

References:

1. Romanovskyi, O. H. Kvasnyk, O. V. Moroz, V. M. Pidbutska, N. V. Reznik, S. M. Cherkashyn, A. I. and Shapovalova, V. V. (2019), "Development factors and directions for improving distance education in the higher education system of Ukraine", *Informatsiini tekhnologii ta zasoby navchannia*, part 74, №6. 37 p.

2. Chusova, O. M. Vakolia, Z. M. and Cheipesh, I. V. (2021), "Pedagogical foundations of distance learning", *Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, vol. 80, part . 2, pp. 167-170, retrieved from : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/3481>.

3. Morze, N. V. and Hlazunova, O. H. (2009), "Quality criteria of electronic training courses developed on the basis of distance learning platforms", *Informatsiini tekhnologii v osviti*, № 4, pp. 63-75.

4. "Ukrainian scientific Internet community. Blog of the Ukrainian scientific Internet community", retrieved from : <http://www.nauka-online.orgnauka->.

5. Fedushko, S. S. Melnyk, D. V. and Sierov, Yu. O. (2012), "The use of web communities to organize the communication of Ukrainian scientists", *Skhidno-Yevropeyskyi zhurnal peredovykh tekhnologii*, № 2/2 (56), pp. 70-72.

6. Directory of educational institutions (2022), retrieved from : <https://abiturients.info/uk>.

7. *Innovatsiyni rozvytok vyshchoi osvity: hlobalnyi, yevropeyskyi ta natsionalnyi vymiry zmin* [Innovative development of higher education: global, European and national dimensions of change], materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Materials of the VII International Scientific and Practical Conference], SumDPU im. A.S. Makarenka, Sumy, 304 p.

8. Distance Learning (2022), retrieved from : <http://dist.krok.edu.ua>.

9. Priority areas of scientific research of the National Academy of Sciences of Ukraine for 2018-2020 (2022), retrieved from : <http://naps.gov.ua/ua/press/announcements/1315/>.

10. Spirin, O. M. and Luparenko, L. A. (2017), "Experience in using the Open Journal Systems software platform for information and communication support of scientific and educational activities", *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*, part. 61, vol. 5, pp. 196-218, retrieved from : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi>.

11. Covid-19 and distance learning in institutions of higher education: an analytical review of scientific publications from international publications (2022), retrieved from : <https://nubip.edu.ua/node/79877>.

12. Educational portal (2022), retrieved from : <https://lib.if.ua/publish2008/1217424966.html>.
13. Robert, I. V. (2008), *Teoriya i metodika informatizatsii obrazovaniya (psihologo-pedagogicheskii i tehnologicheskii aspekti)* [Theory and methodology of informatization of education (psychological-pedagogical and technological aspects)], IIO RAO, Moscow, Russia, 274 p.
14. Polat, E. S. Buharkina, M. Yu. Moiseeva, V. M. and Petrov, A. E. (2009), *Sovremennye pedagogicheskie i informatsionnye tehnologi v sisteme obrazovaniya* [Modern pedagogical and information technologies in the education system], Akademia, Moscow, Russia, 272 p.
15. The Verkhovna Rada of Ukraine (2013), The Law of Ukraine “On the approval of the Regulation on distance learning”, №446 від 25.04.2013 p.
16. Educational portal: Distance education in modern educational activity (2022), retrieved from : http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/17337/1/konferencija_.pdf.
17. Khutorskoi, A. V. (2004), *Praktikum po dydaktyke y sovremennym metodykam obucheniya* [Workshop on didactics and modern teaching methods], Piter, SPb, Russia, 541 p.
18. Bykov, V. Yu. Hrytsenchuk, O. O. and Zhuk, Yu. O. (2015), “Distance learning in Europe and the USA and prospects for Ukraine”, *Informatsiine zabezpechennia navchalno-vykhovnoho protsesu: innovatsiini zasoby i tekhnologii* [Information support of the educational process: innovative tools and technologies], Atika, Kyiv, Ukraine, pp. 77-140.
19. Kucherenko, N. (2018), “Distance learning as a challenge of modern university education: philosophical and legal dimension”, *Visnyk Nats. un-tu «Lvivska politekhnika». Seriya : Yurydychni nauky*, № 906, pp. 34-40, retrieved from : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2018_20_8.
20. Kukhareno, V. M. (2002), *Dystantsiine navchannia. Umovy zastosuvannia. Dystantsiinyi kurs* [Distance Learning. Terms of use. Distance course], NTU «KhPI». Torsinh, Kharkiv, Ukraine, 320 p.
21. Shunevych, B. I. (2002), “Teaching”, *Pedahohika i psykholohiia profesiinoy osvity*, №5, pp. 45-50.
22. Herasymenko, I. V. (2014), “The use of distance learning technologies in the preparation of future bachelors of computer sciences”, *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*, №3(41), retrieved from : <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view>.
23. Fitsula, M. M. (2002), *Pedahohika* [Pedagogy], Akademia, Kyiv, Ukraine, 528 p.
24. Yahupov, V. V. (2002), *Pedahohika* [Pedagogy], Lybid, Kyiv, Ukraine, 560 p.
25. Kupisevich, Ch. (1986), *Osnovy obschey didaktiki* [Basics of general didactics], Vysshaya shkola, Moscow, Russia, retrieved from : <http://www.biblioclub.ru/index.php?page=book&id=88045>.
26. Prybylova, V. M. (2013), “Problems and advantages of distance learning in higher educational institutions of Ukraine”, *Problemy suchasnoi osvity*, vol. 4, pp. 27-36.
27. Vyshnivskiy, V. V. Hnidenko, M. P. Haidur, H. I. and Ilin, O. O. (2014), *Orhanizatsiia dystantsiinoho navchannia. Stvorennia elektronnykh navchalnykh kursiv ta elektronnykh testiv* [Organization of distance learning. Creation of electronic training courses and electronic tests], DYT, Kyiv, Ukraine, 140 p.
28. *Dystantsiine navchannia yak suchasna osvitnia tekhnolohiia* [Distance learning as a modern educational technology], VTEI KNTEU, Vinnytsia, Ukraine, 102 p.
29. Problems of implementing distance education in Ukraine (2022), retrieved from : <http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1031>.
30. *Dystantsiine navchannia v hlobalizovanomu sviti* [Distance learning in a globalized world], Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, Kyiv, Ukraine, 101 p.
31. Littlefield J. 10 Reasons to Choose Online Education (2022), retrieved from : <http://distancelearn.about.com/od/distancelearning101/t/p/10-Reasons-to-Choose-Online-Education.htm>.
32. Klokhar, N. (2012), “Methodological foundations of the introduction of distance learning in the system of professional development”, *Shliakh osvity*, № 4 (46), pp. 38-41.
33. MoocMooc (2022), “Nothing will stop the relentless march”, retrieved from : <http://www.moocmooc.com/>.
34. Distance learning center of the "KROK" University of Economics and Law (2022), retrieved from : <https://www.krok.edu.ua/ua/prokrok/pidrozdili/navchalni/tsentr-dystantsijnogo-navchannia>.
35. Information resource (2022), retrieved from : <https://www.smartsparrow.com/>.
36. Sbruieva, A. A. (2021), *Porivnialna pedahohika vyshchoi shkoly: natsionalnyi, yevropeiskiy ta hlobalnyi konteksty* [Comparative higher education pedagogy: national, European and global contexts], SumDPU im. A. S. Makarenka, Sumy, Ukraine, 319 p.
37. Zabolotskyi, A. Yu. (2016), “The current state of distance education in Ukrainian universities”, *Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu im. A. Nobelia. «Pedahohika i psykholohiia». Pedahohichni nauky*, № 2 (12), pp. 19-23.
38. Dubov, D. V. and Ozhevan, M. A. (2013), *Shyrokosmuhovyi dostup do merezhi Internet, yak vazhlyva peredumova innovatsiinoho rozvytku Ukrainy* [Broadband access to the Internet as an important prerequisite for the innovative development of Ukraine], NICD, Kyiv, Ukraine.
39. Sharan, R. V. (2012), “Leading trends in the development of distance education in Ukraine”, *Zb. nauk. prats Khmelnytskoho in-tu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, №5, pp. 220-224.
40. Voronkin, O. S. (2014), “The development of computer technologies to support the learning of students of higher educational institutions of Ukraine (the second half of the 1950s - the beginning of the

1990s of the 20th century)”, *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*, № 39 (1), pp. 17-45.

41. Kapustynska, T. (2022), “Everyone is aware: how Prometheus online education works wonders for half a million Ukrainians”, retrieved from : <https://platfor.ma/topics/people/vsi-v-kursi-yak-onlajn-osvita-prometheus-robyt-dyvo-dlya-pivmiljona-ukrayintsiv/>.

42. Yuan, Ly (2022), “MOOCs and open education. White paper”, retrieved from : http://elib.umsa.edu.ua/bitstream/umsa/16038/1/Neporoda_Ocinka.pdf.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2022 р.

УДК 378:37

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-152-156

СИСТЕМА ЛІДЕРСТВА В СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Салий Б.

аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: bogdan.salij@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1012-7959>

LEADERSHIP FRAMEWORK IN EDUCATIONAL SYSTEM OF UKRAINE

Salii Bogdan

postgraduate student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: bogdan.salij@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1012-7959>

Анотація. У статті досліджується роль лідерства і модернізації освітньої системи України. Доведено, що освітнє лідерство як управлінська парадигма набуває особливого значення в умовах військової агресії Російської Федерації та сприятиме відновленню та розвитку системи освіти після війни. Однією з головних проблем української освіти є те, що після здобуття країною незалежності система розвивалася за інерцією, що призвело до збільшення віддаленості від реальних потреб демократичного розвитку суспільства, держави та економіки. Цей автор використовував якісні методи для збору даних, щоб підготувати список рекомендацій, які дозволять трансформуватися від авторитарної системи викладання до сучасної, орієнтованої на Захід системи, де вчитель є лідером, а не лише джерелом потоку інформації. Учитель-лідер повинен мати харизму, розвинений емоційний інтелект, мотиви служіння своїм послідовникам. Для досягнення успіху сучасна українська освітня система має бути студентоцентричною, де учень не є бездіяльним об'єктом педагогічного впливу вчителя, а навпаки, стає рівноправним учасником навчального процесу. Автор виявила, що для студентів важливішими є компетенції, які формуються під час навчання, ніж професіоналізм викладача та знання предмету. Надані рекомендації запобігають будь-якій нетерпимості чи дискримінації щодо студентів і створюють простір для студентів для розвитку особистості, який можна використовувати в майбутній кар'єрі. Однак для досягнення найкращих результатів навчальний заклад має розглядати рекомендації як загальні та адаптувати їх до свого середовища, а не просто виконувати.

Ключові слова: лідерство, освіта, вища освіта, емоційний інтелект, авторитарна система освіти, вчителі.
Формули: 0; рис.: 1; табл.: 0; бібл.: 8

Annotation. The article examines the role of leadership in the modernization of the educational system of Ukraine. It is proved that educational leadership as a management paradigm acquires special importance in the conditions of military aggression of the Russian Federation and will contribute to the restoration and development of the education system after the war. One of the main issues of Ukrainian education is that after the country gained independence, the system developed by inertia which lead to increased distance from the real needs of democratic development of society, state and economy. This author used qualitative methods to collect data in order to prepare list of recommendations which will allow transform from authoritarian system of teaching to modern, western orientated system where teacher is a leader not just a source of information flow. Teacher-leader has to have charisma, developed emotional intelligence, service motives to his followers. To achieve success, modern Ukrainian educational system has to be student-centered where student is not inactive object of pedagogical influence of a teacher, on opposite, he become an equal contributor in the learning course. The author discovered that students found more important competencies that are formed during the course then teacher's professionalism and knowledge of the subject. Given recommendation prevent any intolerance or discrimination against students and create space for students to cultivate personal development that can be used in future careers. However, in order to achieve best results the educational institution must consider the recommendation as general and adapt them to their environment instead of just implementing them.

Key words: leadership, education, higher education, emotional intelligence, authoritarian education system, teachers.
Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 0; bibl.: 8

Introduction. Requirements for a teacher of higher education is a problem that has constantly concerned and continues to be the focus of theorists and practitioners of teaching, students and their parents, employers and a whole society. And this is understandable: the

teacher responsible for providing passion to his students in their pursuit of development and improvement, professional growth, becoming a citizen of a democratic society. It would not be an exaggeration to say that the competitiveness of our country depends on

educators. In this sense, not only the professional competence of teachers, but also their personal qualities and leadership abilities acquire special importance. Teaching methods for training future specialists should be a constant focus of attention of the management system of higher education institutions.

Literature review. Theoretical aspects of the problem of leadership in education are sufficiently widely presented in the works of Ukrainian and foreign researchers. In their works, the authors illustrated various aspects of the modern understanding of the essence, meaning and role of leadership as a management paradigm. In this regard, there is a fairly large range of studies of Hunter J., Goleman D., Nestulya O., etc. However, it should be noted that a leader is one who is followed not by force but by his own will, freely recognizing his right to indicate the goal, direction and lead. This right arises on the basis of trust in the leader by his followers (not subordinates), on the basis of his authority among them, their awareness of the importance for each of the tasks set by the leader and his values. Inspiring and motivating people to succeed, solve the most difficult tasks, the leader makes them conscious and active participants in the process of change, development, achievement of socially significant goals, thus maximizing the inner potential of each.

In this regard, it is extremely important that the teacher's activities meet modern socio-economic, socio-political trends and social expectations of consumers of educational services and society as a whole. In this context, the problem of leadership in the educational activities of the teacher deserves special attention. After all, leadership has been proclaimed one of the basic principles of ensuring the quality of its activities not only in the public but also in the private sector (Quality management systems, 2016).

In this essay will be discussed the current problems of Ukrainian highest educational system which still have authoritarian style as a consequences of Soviet Union authoritarian education system, because Ukraine was part of it. After the problem specification I will provide the ideas of how to transform current

approaches of teaching from authoritarian to the servile based on leadership theories and frameworks.

Unfortunately, the main weaknesses of the modern Ukrainian education system is authoritarianism, which reaches despotism in some educational institutions. However, this applies not only to the education system of our country, this is legacy that we get from USSR educational system. In attempts to build discipline, to organize the educational process, teachers and university administration unreasonably often and intensively use "administrative resources". The concept of "forcing a student" - from the list of the most common technics. It is not always spoken aloud, but the teacher's relationship with the student is mostly determined by this verb.

To keep the discipline at the level necessary for the lesson, to provide an opportunity for students to learn, the teacher needs endurance, self-control, mastery of a wide arsenal of pedagogical techniques and communication technologies. Sometimes the teacher does not have a wide arsenal of socio-communicative techniques to overcome the lack of student interest in learning. Low cultural level, especially in combination with aggression, feelings of immunity, inability to control themselves, control their emotions and in some cases inability to follow the rules of discipline – typical profile of teacher with authoritarian position. Exactly, authoritarian position, as a rule, fills the lack of professionalism, energy and personal resources of the teacher, performing a compensatory role (Kalashnikov, 2017).

The negative aspects of the authoritarian position are well-known: the student's initiative is restrained, the level of expression and development of creativity is reduced, confidence is reduced, a state of chronic stress is formed. Continued stay in such a situation leads to the formation of protest reactions, the energy of which, gradually accumulating, can cause an unexpected burst of aggression "unmotivated aggression". The educational influence of psychological pressure from the outside - the formation of such character traits as dishonesty, lack of initiative, irresponsibility, shyness, etc. (Surina, 2007).

Authoritarianism is usually associated with other characteristics of teaching. In particular, it is a didactic-centric orientation of the pedagogical process that opposes the anthropo-centric. When the priority of the teacher's activity, the reference point for its improvement becomes the method of teaching, the main actor of the educational process - the student - suffers. In this case, student is transformed from subject to object (Kornetov, 2006).

The teachers of the authoritarian style, are characterized by having tendency to be over-instructive. Its excess causes a decrease in interest in incoming information, and the very instructiveness - emphasizes its priority position with all the undesirable consequences of such communication.

In this way, the creative nature of the educational process is an essential condition for creating future of the nation. Involving students in the creative process is not only normal, it serves the implementation of the search activity on which human development depends, its adaptive potential, helps to achieve the goal of the school - the development of student personality, but also reduces the probability of fatigue. The chain of relationships here is simple: learning without creativity is uninteresting, and it turns out that it is violence against students.

Aims. The purpose of the article is to analyze the educational activities of Ukrainian teachers in accordance with the theory of leadership and to provide practical recommendations for improving teaching methods in higher education institutions of Ukraine.

For research purposes, general scientific and specific methods were used. The formalization method is intended for formulating the basic starting points of the theory of leadership. Methods of analysis (comparative and system-oriented) and synthesis, as well as methods of specifying the educational activities of teachers were used to assess the current state of the education system of Ukraine. Induction and modeling methods were used to create recommendations for improving teaching methods.

Results. The teacher, as a person and organizer of the student's educational activities, must always remember that today the methods and techniques inherent in authoritarian rule, coercion no longer give a positive educational effect. Just as, according to Covey, the era of the "whip and the gingerbread" in management in general came to an end, along with the industrial age (Covey, 2015).

So, in order to effectively fulfill its mission in the new realities of the modern globalized world, information society, knowledge economy, the priority of democratic values, the teacher have to be a leader for his students. Therefore, he must have a sufficient set of personal qualities and tools to interact with the environment, which are among the ones that leaders have. Discussions on their list have been going on from first educational institution. Therefore, I will focus only on the most important, in our opinion, for a teacher of a modern university.

First, the teacher must have a charisma that is obvious to others. And there are different points of view on this problem. However, it is difficult to disagree with Enkelman, who among the "charismatic" traits of the leader includes the following:

- 1) personal magnetic force of gravity;
- 2) inspiration from accomplish the task of life;
- 3) identification with the work performed (gives the impression that the person is in his place);
- 4) demonstration of own abilities;
- 5) self-confidence and mental balance;
- 6) the ability to focus on the main thing;
- 7) sociability and ability to establish interpersonal relationships;
- 8) the ability to motivate himself and others;
- 9) the ability to find the right approach;
- 10) the ability to set clear goals for yourself and others;
- 11) charm;
- 12) activity and energy, ability to make decisions;
- 13) the ability to serve as a role model;
- 14) positive perception of life. (Enkelman, 2019)

All these characters are formed in a person who lives and works according to his calling, considering pedagogy, educational activity not as official duties, but as his own life mission, serving which has important social significance - forming a generation that will determine the fate of the country. The teacher's awareness of the importance and greatness of his life mission helps to mobilize his extremely powerful inner energy of beliefs and actions, which allow him to identify charisma and fascinate those who share his goals and values, see and define it. Only a teacher with "charisma" can become an authoritative role model for the student, to inspire his trust in him and the desire to imitate him.

The level of development of his emotional intelligence (EQ) is extremely important for a teacher-leader, which well-known American researchers Goleman, explain through personal (dedication, self-control) and social (social sensitivity, relationship management) skills. Determining the content and importance of emotional intelligence in the activities of the leader, the researchers emphasize: "The main task of leaders, in our opinion, is to" ignite "people - to make them ready to act" (Goleman, 2018).

Another aspect of the activity of a modern teacher-leader - service. The author of one of the theories of leadership service Dr. Hunter demonstrating his model in the form of an inverted pyramid (Figure 1).

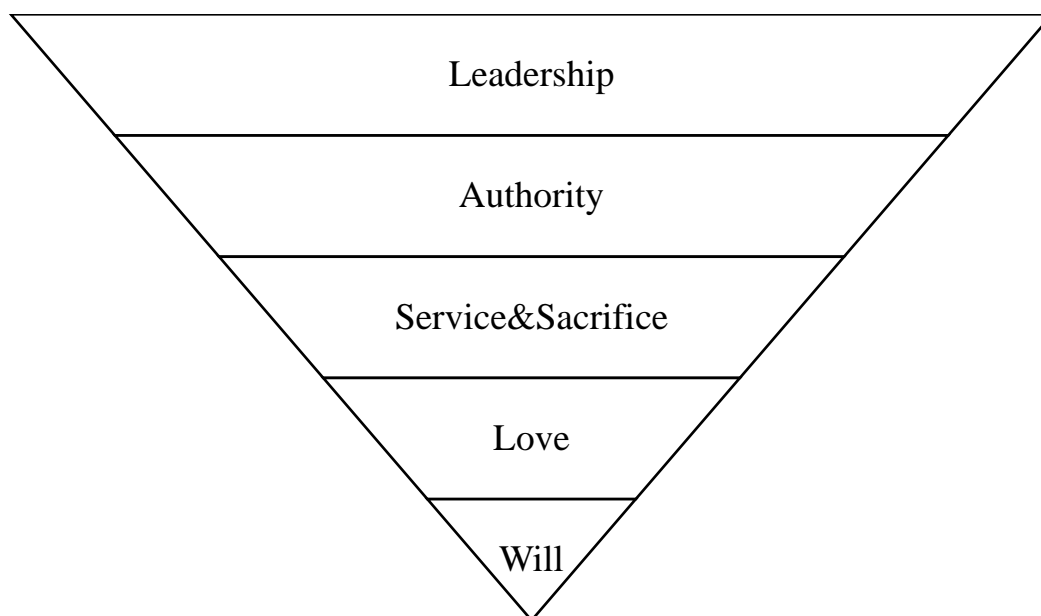

Fig. 1. The model of leadership service by Dr. Hunter [4]

Hunter claimed, that leadership is where we're going. That is why it is at the top of the inverted pyramid. For it to stand the test of time, it must be based on authority that cannot be reached without serving others. Examples of such leaders are Jesus Christ, Gandhi, Mother Teresa, who served with love for their followers based on freedom. In fact, a responsible leader is constantly evolving himself and doing everything possible to develop his followers, inspiring them to do so. The leader-servant must create an appropriate environment for the development of his followers at all levels of the organization. This

is his responsibility. By his own conduct he must set an example of consistent adherence to this principle of leadership-service, for his "golden rule" requires the leader to treat his followers the way he would like them to treat him. (Hunter, 2019).

Discussion. Based on above presented researchers it can be claim that in 2022 education should be student-centered and consist of following principles that teacher:

- respects and takes into account the diversity of students and their needs, enabling flexible learning trajectories;

- takes into account and uses different ways of providing educational services;
- flexibly uses various pedagogical methods;
- regularly evaluates and adjusts the methods of providing educational services and pedagogical methods;
- maintains a sense of autonomy in the learner, while providing him with appropriate support;
- promotes mutual respect in the relationship "student-teacher";
- has proper procedures for dealing with student complaints.

Thus, the student stops to be a passive object of pedagogical influence of the teacher. In relations with teacher, student becomes an equal participant in the educational process. Therefore, traditional methods and techniques of authoritarian pedagogy must be eliminated and leaved in the past.

Conclusions. The conducted research provides grounds for formulating the conclusion. The effectiveness of the teacher is determined not only by his pedagogical competencies, which are manifested in the field of professional competence, but, above all, his new style of organizing educational activities based on values, willingness to change and develop personally and motivate students to develop, and provide support for them.

In terms of social psychology and management, such requirements correspond to the category of "leadership". In other words, in order to meet modern requirements for the quality of education, teacher should be not just a source of information flow for his students, but more importantly – a leader in the process of acquiring professional and social competencies necessary for their life, not only professional success.

For the student, important not only teacher's professionalism and knowledge of the subject. Students need to master not only the knowledge but also the competencies that are formed during the course. Moreover,

teacher is required to be a leader in the field not only of theoretical knowledge but also of practical activity, his human qualities, interest in the formation and development of his students, willingness to develop and change with them.

To sum up, the recommendations do not allow for any kind of intolerance or discrimination against students. On the contrary, they require the involvement of students in the development of educational programs in order to provide them with academic knowledge and skills, including those that are general that can affect personal development and can be applied by students in future careers. At the same time, institutions must ensure the implementation of programs in such a way as to encourage students to take an active role in the development of the educational process.

References:

1. Covey, S. R. (2015), *The eighth skill: from efficiency to greatness*. Alpina Business Books, 3ed edition. 408 p.
2. Enkelman, N. B. (2019), *Personal qualities as a means of achieving success in professional and personal life*: Interexpert, 272 p.
3. Goleman, D. (2018), *Emotional leadership: the art of managing people based on emotional intelligence*. Alpina Business Books, 301 p.
4. Hunter, J. (2019), *Service is the true essence of leadership*. Popuri, 160 p.
5. Kalashnikova, S. A. (2017), *Educational paradigm of professionalization of management on the basis of leadership: a monograph*. Kyiv: Borys Hrinchenko University, 380 p.
6. Kornetov, G. B. (2006). *Results and prospects of paradigmatic and pedagogical interpretation of models of the educational process*. Humanities, № 6, pp. 85-108.
7. *Quality management systems*. (2016), The official edition. Kyiv: SE "UkrNDNC".
8. Surina, G. Y. (2007), *Tolerance in the concept of humane pedagogy*. *Bulletin of Ivan Franko Zhytomyr State University*, № (34), pp. 115-118.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2022 р.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

УДК 343.21

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-157-164

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ КОМБАТАНТІВ

Абаніна Г.В.¹, Корецький В.М.²

¹ к.психол.н., доцент кафедри психології, Навчально-наукового інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: HannaAV@krok.edu.ua,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4064-724X>

² магістрант, Навчально-наукового інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: KoretskyiVM@krok.edu.ua

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE LIFE PERSPECTIVE OF COMBATANTS

Abanina Hanna¹, Koretsky Vyacheslav²

¹ PhD (Psychological), Associate Professor of psychology department, Educational-scientific institute of psychology «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: HannaAV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4064-724X>

² graduate student, Educational-scientific institute of psychology, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: KoretskyiVM@krok.edu.ua

Анотація. Епоха соціальних змін, криз і війни, складні умови суспільного життя вимагають від людини вибору правильної життєвої лінії, що сприяє збереженню цілісності внутрішнього світу і досягненню самореалізації в майбутньому. Особливого значення при побудові життєвого шляху набуває феномен “життєвих перспектив особистості”. Дослідження уявлень про життєві перспективи стають особливо важливими при зверненні до ситуації сприйняття майбутнього, передбачення майбутніх подій, постановки цілей і вибору шляхів їх досягнення. Такі дослідження детермінують побудову життєвих планів у контексті організації діяльності та поведінки людини в сьогоденні. В статті відображено результати теоретичного дослідження основ життєвої перспективи комбатантів. В ході дослідження було поставлено такі дослідницькі завдання: теоретично визначити та охарактеризувати життєву перспективу комбатантів; проаналізувати зміст та специфіку оцінки життєвої перспективи особистості; узагальнити підходи з проблеми вивчення життєвої перспективи особистості. Метою статті є визначення, характеристика, дослідження, аналіз та узагальнення особливостей життєвої перспективи комбатантів. Проаналізовано зміст та специфіка оцінки життєвої перспективи особистості. Узагальнено підходи з проблеми вивчення життєвої перспективи особистості. Поняття життєвої перспективи розглядається як цілісна картина майбутнього, що знаходиться у взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, від яких залежить соціальна цінність і сенс життя особистості. Описано вибудовану людиною життєву перспективу за допомогою низки характеристик. Окреслено парадигму життєвого шляху особистості. Визначено структурні компоненти, які забезпечують реалізацію життєвої перспективи, а саме: життєві цілі; плани; програми; набутий життєвий досвід особистості; ціннісні орієнтації особистості.

Ключові слова: життєва перспектива, самовизначення, життєвий план, життєві цілі, майбутнє, досвід, ціннісні орієнтації, реалізація.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 11

Annotation. The era of social changes, crises and wars, complex conditions of social life require a person to choose the right life line, which contributes to preserving the integrity of the inner world and achieving self-realization in the future. The phenomenon of "personal life prospects" is of particular importance when building a life path. The study of ideas about life prospects becomes especially important when addressing the situation of perception of the future, prediction of future events, setting goals and choosing ways to achieve them. Such studies determine the construction of life plans in the context of the organization of human activity and behavior in the present. The article reflects the results of a theoretical study of the basics of the life prospects of combatants. In the course of the study, the following research tasks were set: to theoretically define and characterize the life perspective of combatants; to analyze the content and specifics of the assessment of the individual's life perspective; generalize approaches to the problem of studying the life

perspective of an individual. The purpose of the article is to define, characterize, research, analyze and generalize the features of the life perspective of combatants. The content and specifics of assessing the life prospects of the individual are analyzed. Approaches to the problem of studying the life perspective of the individual are generalized. The concept of life perspective is seen as a holistic picture of the future, which is interrelated with programmed and expected events, on which depends the social value and meaning of life. The life perspective built by a person is described with the help of a number of characteristics. The paradigm of the life path of the individual is outlined. The components that ensure the realization of life prospects are identified, namely: life goals; plans; programs; acquired life experience of the individual; value orientations of the individual.

Key words: *life perspective, self-determination, life plan, life goals, future, experience, value orientations, realization.*
Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 11

Постановка проблеми. Соціальні зміни і кризові ситуації, складні умови суспільного життя вимагають від людини вибору правильної життєвої позиції, яка б сприяла збереженню цілісності її внутрішнього світу і досягнення самореалізації в майбутньому. Відтак у сучасних психологічних дослідженнях на перший план виходить “життєва” проблематика – аналіз розвитку особистості в часі життя.

Актуальність даного дослідження полягає в його важливості для розробки теоретичних аспектів проблеми життєвих перспектив у комбатантів у зв'язку з тим, що проблема життєвих перспектив не вивчена відносно осіб, які стали учасниками бойових дій.

На сучасному етапі розвитку української держави, яка потерпає від військового конфлікту, актуальним є питання, побудова ефективної системи психофізіологічної реабілітації комбатантів. Бойові дії накладають помітний відбиток на перебіг психічної діяльності і поведінку військовослужбовців. А бойовий стрес, зігравши свою позитивну роль у збереженні цілісності організму та особистості комбатанта в екстремальних умовах, виступає причиною подальшої дезадаптації учасників бойових подій. Стресові адаптивні трансформації за межами життєвонебезпечної ситуації виявляються негативними, дезадаптивними і утворюють осьову симптоматику бойових стресових розладів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У загально-психологічному плані проблема життєвих перспектив та життєвих орієнтацій особистості, психологічні аспекти сенсу життя та прояви мотиваційних особистісних криз

висвітлюються в працях як зарубіжних (А. Адлер, Е. Берн, Е. Еріксон, Ш. Бюлер, Ж. Піаже, К. Юнг), так і вітчизняних вчених (Г.В. Абаніна, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, А.В. Квасенко, В.В. Ковальов, В.А. Роменець, Т.М. Титаренко Л.В. Сохань та ін.).

Проблематикою, що пов'язана із наданням психологічної допомоги комбатантам, займалися як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, а саме: Н.А. Агаєв, В.І. Алещенко, А.А. Боченков, О.Г. Караяні, С.Д. Максименко, В.Ф. Місюра, В.С. Новиков, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін, Н.Ф. Феденко, О.Ф. Хмільяр, Б. Грін, А. Кардинер, Дж. Келлі, Б. Колодзін, Дж. Ротор та інші.

Проблема життєвої перспективи особистості стала предметом вивчення у зв'язку з теоретичною та практичною розробкою наукової проблематики психологічного часу і життєвого шляху особистості. Дослідження цієї психологічної проблеми дає можливість поглянути на те, як окрема людина сприймає і сприймає свій майбутній шлях, як він пов'язаний з минулим і сьогоденням, яке місце займає майбутнє в суб'єктивній картині життєвого шляху особистості, яким чином впливає на поведінку особи [5].

Останнім часом в нашій державі відбуваються зміни у життєдіяльності багатьох членів нашого суспільства. Кардинальні змін зазнав образ життя тих категорій населення, які безпосередньо задіяні у подіях в Україні. Перед людьми постало завдання пережити травмуючі події минулого, зробити їх власним досвідом, пристосуватися до змін, які відбулися в їхньому сьогоденні та побудувати нову життєву перспективу. При цьому треба враховувати, що сьогодення,

для цих людей є доволі невизначеним, що ускладнює завдання побудови перспективи власного майбутнього.

На даний момент, за багатьма дослідженнями, переважаючими емоціями у населення та учасників зони озброєного конфлікту діагностовано: тривога, роздратованість, агресія, та страхи, що відображають негативну картину психічного стану населення [8].

Питання діагностики та реабілітації ПТСР для осіб, що брали участь у бойових діях, чи знаходились у зоні бойових дій на сьогоднішній момент є доволі дослідженим (С. Хоружий, І. Пішко, Н. Лозінська, Н. Тарабіна, М. Бабенко, М. Ротань, М. Варій, Н. Титаренко та ін.) [9].

Формулювання цілей статті. Ми поставили перед собою такі дослідницькі завдання:

1. Теоретично визначити та охарактеризувати життєву перспективу комбатантів.

2. Проаналізувати зміст та специфіку оцінки життєвої перспективи особистості.

3. Узагальнити підходи з проблеми вивчення життєвої перспективи особистості.

Метою статті є визначення, характеристика, дослідження, аналіз та узагальнення особливостей життєвої перспективи комбатантів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Проблема життєвих перспектив особистості у психологічній літературі не є новою. Так, у психоаналізі значна увага приділяється підсвідомим детермінантам психічного розвитку людини. Становлення життєвих цілей і життєвої спрямованості індивідуума у цілому дослідники пов'язують з переживанням задоволення і уникненням незадоволення (З. Фрейд), глибинним осмисленням власної самості й пошуком свого місця у соціумі (К.- Г. Юнг) та ін. Перспектива (лат. *perspectus* – ясно побачений) – це плани на майбутнє. Під перспективою життя розуміється система цінностей і цілей, реалізація яких, згідно з уявленнями людини, дозволяє зробити її життя найбільш ефективним [3, с.26].

Життєва перспектива – цілісна картина майбутнього у складному, суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, від яких, на думку індивіда, залежить його індивідуальна цінність і сенс життя [2, с.132].

Життєві перспективи особистості, їх чітке усвідомлення, їх дальність, надійність, визначаються професійним, сімейним і віковим самовизначенням у житті, яке безпосередньо залежить від особистості, від її соціально-психологічної та соціальної зрілості і активності. Для того, щоб активізувати потребу в проектуванні життєвої перспективи, необхідно постійно виявляти те, як конкретні наміри, домагання, склад особистості виражаються у її життєвих проявах, та які наслідки ті чи інші способи життя мають для внутрішнього світу та особистісного складу, як змінюють її мотиви, характер, розвивають здібності. Дослідники (К. Левін, Т. Коттле, Я.В. Васильєв, Є.І. Головаха, Т.М. Березіна, Л.Д. Тодорів, Д.О. Леонтьєв, М.М. Толстих, В.С. Хомик, О.В. Шелобанова, І.О. Ральнікова, Ж. Нюттен, А. Rabin, P.G. Zimbardo, J.N. Boyd) вказують на наступні базові теоретичні підстави для осмислення поняття «життєва перспектива особистості»:

- локалізація її в свідомості;
- наявність у змісті життєвої перспективи сукупності планованих і очікуваних у майбутньому подій;
- включення до її структури стійких зв'язків між подіями, які належать до модусу майбутнього, а також до модусів минулого і сьогодення;
- побудова життєвої перспективи в логіці “причина – наслідок”, “мета – засіб”, що забезпечує її цілісність та безперервність.

При оцінці параметрів життєвої перспективи найчастіше використовують бінарні параметри:

- оптимістичність / песимістичність;
- особистісність / нормативність;
- реалістичність / нереалістичність;

- диференційованість /
недиференційованість та ін.

Основними функціями життєвої перспективи є регулятивна, прогностична, пізнавальна, транзитивна, оціночна та адаптаційна.

Формою усвідомлення особистістю власних перспектив є прогнозування, проектування та програмування.

Життєва перспектива є картиною майбутнього, що містить складний взаємозв'язок подій, які очікуються. Вона відтворює загальну спрямованість, враховуючи потенції розвитку, може бути не лише позитивною, не передбачає вольових зусиль. Життєва перспектива є способом усвідомленого, відносно структурованого освоєння особистістю свого майбутнього. Це потенційні можливості особистості, що об'єктивно наявні в сьогоденні і, гіпотетично, можуть проявитися в майбутньому [11].

Життєві перспективи об'єднують як майбутні життєві цілі, так і темп руху до них, забезпечуючи ріст активності особистості.

Наявність життєвих перспектив передбачає вибір певних життєвих стратегій для їх досягнення. Життєві стратегії реалізуються як вибір та ранжування людиною певної ідентичності, індивідуальних стилів, досяжних статусів у ситуації актуального самовизначення.

Плануючи своє майбутнє, конкретні події – плани і цілі, людина виходить перш за все з визначеної ієрархії цінностей, представленої в її свідомості. Ціннісні орієнтації особистості є тими чинниками, що детермінують рух її життєвим шляхом від події до події [10].

Так «життєвий шлях є не лише раз і назавжди зафіксованою позицією, але є певною життєвою лінією, тобто реалізацією свого життя у часі» [2].

Щоб відчутти власну життєву силу, людина має прийняти відповідальність за кожну свою дію, відчувши себе господарем власного життя. Для цього їй необхідно на основі адекватної самооцінки, аналізу потенційних можливостей проектувати життєву стратегію. Результатом такого

планування повинні стати чітке усвідомлення і постановка близької і далекої мети. Їх позначення дозволяє особистості вибудовувати перспективу життєвого шляху.

Важливою передумовою успішної самореалізації людини у майбутньому є узгоджена, несуперечлива система ціннісних орієнтацій, яка лежить в основі формування змістовно і хронологічно координованої життєвої мети і планів.

Життєва мета – один з найважливіших елементів свідомості особистості і значною мірою залежить від її свідомості, інтересів, потреб, здібностей, життєвого досвіду, соціального статусу, системи її соціальних ролей.

Життєві плани є засобами здійснення життєвої мети, їх конкретизацією у хронологічному й змістовному аспектах, вони визначають порядок дій, необхідних для реалізації життєвої мети як основних орієнтирів життєвого шляху у майбутньому.

Так, майбутнє можна сприймати як відносно впорядковану сукупність подій, здійснення яких сприяє досягненню бажаних результатів.

Комбатанти у Женевській конвенції міжнародного гуманітарного права, розглядаються як «Особи, що входять до складу будь-яких організованих збройних сил, які знаходяться під командуванням особи, відповідальної за поведінку своїх підлеглих; підкоряються внутрішній дисциплінарній системі, яка, серед іншого, забезпечує дотримання норм міжнародного права, що застосовуються в період збройних конфліктів до положень Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права [4].

Комбатанти – особи, які можуть брати безпосередню участь у воєнних діях та входять до складу збройних сил сторін [7]. Термін «комбатант» застосовується під час міжнародного збройного конфлікту й поширюється на особовий склад ополчень і добровільних загонів, якщо вони відповідають таким умовам:

- знаходяться під командуванням особи, відповідальної за своїх підлеглих;

- мають закріплену відмітну емблему, яка може бути розпізнана на відстані;
- відкрито носять зброю;
- ведуть бойові дії відповідно до законів і звичаїв війни.

В Україні з 2014 року триває збройний конфлікт на Сході країни, який у лютому 2022 року переріс у повномасштабну війну з Російською Федерацією, спрямований на протидію діяльності російських та проросійських збройних формувань. Комбатантами, у нашому розумінні, є особи які входять до складу Збройних Сил України, та беруть участь (чи мають право брати участь) у військових діях.

Комбатанти, які беруть безпосередню участь у збройному конфлікті, постійно знаходяться у стресі, отримуючи гострі відчуття. Основні проблеми, які відбуваються з їх психікою, починаються не в період перебування на територіях, де проходять бойові дії, а після їх повернення до умов мирного життя. Саме зміна обстановки, в багатьох випадках, породжує зміну сенсів, але навіть після повернення комбатанти “психологічно” знаходяться у стані війни, так як психіка не встигає перестроїтись на мирний лад. Таким чином, психологічна допомога є більш актуальною саме у період повернення, коли відбувається важливий процес переосмислення досвіду війни, а не в момент безпосередньої участі у війні.

Проблематикою, що пов'язана із наданням психологічної допомоги комбатантам, займалися як зарубіжні, радянські так і українські вчені, а саме: Г.В. Абаніна, Агаєв Н.А., Алещенко В.І., Боченков А.А., Караяні О.Г., Максименко С.Д., Місюра В.Ф., Новиков В.С., Потапчук Є.М., Сафін О.Д., Феденко Н.Ф., Хмільяр О.Ф., Б. Грін, А. Кардинер, Дж. Келлі, Б. Колодзін, Дж. Ротор.

Наявність у комбатанта посттравматичного стресового розладу викликає ці ознаки при найменшому нагадуванні про бойовий досвід. Таким чином, посттравматичний стресовий розлад - це постійно “прихований” стрес, здатний відродитися у будь-яку хвилину.

Більшість комбатантів позбавлені можливості реалізовувати те головне, що вони винесли зі свого бойового досвіду - цінності, де на першому місці стояли життя людини і бойові побратими [1, 6].

Людина бачить свої життєві перспективи як загальну спрямованість можливих найважливіших подій. Виходячи із власної моделі світу та наявної ситуації теперішнього, особистість здійснює процедуру проблематизації реальності або дійсності, тобто створює прогноз щодо власного майбутнього.

Побудова життєвої перспективи передбачає створення проекту власного життя, тобто створення нової предметності свого життя.

Проектування передбачає:

- висування цілей та складання життєвих планів, заснованих на ціннісних орієнтаціях особистості;
- аналіз можливостей реалізації встановлених цілей та емоційну готовність до подій, що плануються, проектуються чи прогнозуються.

Майбутнє, як вирішення завдання й досягнення мети в невизначеній ситуації сьогодення, оформлюється в свідомості особистості як програма пошуку рішення. На кожному етапі життєвого шляху перспектива повинна змінюватися та коригуватися відповідно з ситуацією сьогодення та попереднім рівнем досягнень особистості.

Усвідомлена та узгоджена життєва перспектива особистості визначає перехід від стихійного способу життя до такого, який вона буде створювати задачно та власноруч. Саме наявність такої перспективи перетворює людину з об'єкту впливів змінюваних життєвих обставин на суб'єкт власного життя та життєдіяльності.

Представлені погляди авторів на планування життєвої перспективи поєднує постановка акценту на наступних компонентах планування особистого життєвого шляху:

- по-перше, перспектива розуміється як постановка цілей, «як наслідок побудови «піраміди» її мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій»;

- по-друге, визначення способів досягнення мети, шляхів, якими «людина має намір слідувати, і ті об'єктивні і суб'єктивні ресурси, які їй для цього знадобляться»;

- по-третє, усвідомлення цінності і сенсу реалізації життєвих планів.

Життєва перспектива відкривається тому, хто сам у сьогоднішній створив систему певних життєвих стосунків, систему опор, які мають всезростаючу цінність. Сукупність цих стосунків і є життєва позиція, яка цілісним чином і визначає майбутнє особистості. Досягнення життєвих рубежів сприяє і досягненню життєвої мети, у певному сенсі гарантує майбутнє.

Наразі переважна більшість дослідників [1; 10] наполягають на важливості вивчення життєвих перспектив у єдності аспектів ціннісно-сміслового та самоорганізації часу життя і діяльності особистості.

Виходячи з аналізу науково-психологічних підходів, структурними компонентами, які забезпечують реалізацію життєвої перспективи складають:

- життєві цілі;
- плани;
- програми;
- набутий життєвий досвід особистості;
- ціннісні орієнтації особистості.

Життєві цілі виступають основними мотиваційними орієнтирами життєвого шляху особистості щодо власного майбутнього, виконують функцію мисленнєвого передбачення результатів діяльності і є предметною та хронологічною віхою актуального майбутнього. Виділяють різновиди цілей: реальні, утопічні, ідеальні. Здатність особистості відділяти мрію від реальності, фантазію від дійсності, зосереджувати зусилля на реальних цілях є визначальним чинником становлення реалістичної перспективи.

Спрямованість у майбутнє, окрім часового, має смисловий вимір, детермінована пошуком смислу життя,

становленням життєвої позиції і дотриманням життєвої лінії. Передумови реалізації життєвої перспективи пов'язані із здатністю особистості до саморегуляції: висунення цілей, уявлення про шляхи та засоби їх досягнення, готовність щодо виконання програми дій та реалізації власних планів, а також наявність системи суб'єктивних критеріїв, за якими відбувається контроль та оцінка результатів.

Парадигма життєвого шляху. Життєвий шлях – одна з найважливіших дослідницьких парадигм, що набула розголосу впродовж останніх сорока років та пов'язана з іменами таких дослідників, як О. Брім, А. Кіркхофф, Г. Елдер. В ній вивчається зв'язок між людськими життями і мінливим суспільством, взаємозалежність повсякдення і людської активності. Життєвий шлях синтезує головні зміни у розумінні і вивченні життя. Ця загально-концептуальна тенденція зробила час, ситуації та процес найбільш помітними вимірами в соціологічній теорії та його головному інструментові – аналізі. Життєвий шлях розглядається, як багаторівневий феномен, який поєднує процеси через соціальні інститути та організації із соціальними траєкторіями осіб та процесами їх розвитку. Життя – цілісний процес, який об'єднує особистість та її соціальну траєкторію в мінливому суспільстві [5].

Індивідуальний життєвий шлях – це послідовність дій та подій людей у різних сферах усупільненого повсякдення, що організована в інституціалізованих полях їх діяльності, певних станах і характеристиках, які з плином часу розвиваються, трансформуються, змінюються. Суспільство не утворюється буттям в даний конкретний момент. Воно існує лише завдяки часу. В суспільстві, яке швидко розвивається, відмінності у часі народження визначають різноманіття історичних світів, можливості та обмеження для людини, яка живе в ньому. Будь-які зміни в житті людини залежатимуть як від того, що вона сама

вносить у процес змін, так і від самого характеру цих змін [5].

Зауважимо, що життєва перспектива – це динамічний образ майбутнього, не раз і назавжди обрана стратегія поведінки. Кожному якісно новому етапу життєвого шляху повинен відповідати специфічний зміст перспективи, в якій одні компоненти зберігають послідовність, а інші – відображають реальні зміни в довкіллі й власне людині. Конкретний зміст життєвої перспективи стає найвагомішою змістовою характеристикою даного етапу життєвого шляху. Перехід до нового його етапу пов'язаний з необхідністю корекції чи суттєвої реконструкції життєвої перспективи з урахуванням соціальних, біологічних і психологічних особливостей наступного вікового періоду.

Висновки. В результаті теоретичного вивчення проблеми життєвих перспектив ми можемо стверджувати, що життєва перспектива – це цілісна картина майбутнього, що знаходиться у взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, від яких залежить соціальна цінність і сенс життя особистості. Власне проблема життєвих перспектив полягає у тому, що від стихійного способу життя людина може перейти до такого, який вона визначатиме сама.

Життєві перспективи тісно пов'язані з плануванням особистого часу. Так, індивід буде ближні, середні і далекі життєві плани. А це, безумовно, важливо – зуміти побачити людину не лише такою, якою вона є сьогодні, але і розглянути те, що ще у ній не розкрилося.

Виходячи з аналізу науково-психологічних підходів, структурними компонентами, які забезпечують реалізацію життєвої перспективи складають: життєві цілі; плани; програми; набутий життєвий досвід особистості; ціннісні орієнтації особистості.

Література:

1. Абаніна Г. В. Використання нарративних практик для подолання наслідків психотравмуючих ситуацій. Особистість в умовах кризових викликів сучасності. *Матеріали методологічного семінару НАПН України* (24 березня 2016 року) / За ред.

академіка НАПН України С.Д. Максименка. Київ, 2016. С. 427–433.

2. Абульханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности. Психология личности и образ жизни / под ред. Е.В. Шороховой. Москва : Наука, 1987. 259 с.

3. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. Київ : Наукова думка, 1988. 207 с.

4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року / п. 1 ст. 43 1-го Додаткового протоколу. 1977.

5. Ненчук О. Життєва перспектива особистості: аналіз соціологічних парадигм. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 96-103.

6. Караяни А. Г., Сыромятников И. В. Прикладная военная психология. СПб.: “Питер”, 2006. 480 с.

7. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. №164 (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства оборони України № 514 від 10.10.2018 року).

8. Павленко О. В. Життєві перспективи особистості, що знаходиться в умовах АТО. *Психологічний часопис*. 2019. №2. Вип. 22. С. 184–196.

9. Павленко О. В. Time orientation of personality provided under the conditions of АТО. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія психологія*. 2018. Вип. 65. С. 30–35.

10. Підручна І. Б. Психологічний аналіз категорії життєвої перспективи особистості. *Психологічні перспективи*. 2011. Випуск 18. С. 204-212.

11. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. К.: Марич, 2009. 232 с.

References:

1. Abanina, H. V. (2016), “The use of narrative practices to overcome the consequences of psychotraumatic situations”, *Osobystist v umovakh kryzovyykh vyklykiv suchasnosti* [Personality in the conditions of modern crisis challenges], *Materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy* [Materials of the methodological seminar of the National Academy of Sciences of Ukraine], Kyiv, Ukraine, pp. 427–433

2. Abulkhanova-Slavskaya, K. A. (1987), *Zhiznennyye perspektivy lichnosti. Psihologiya lichnosti i obraz zhizni* [Life prospects of the individual. Psychology of personality and lifestyle], Nauka, Moscow, Russia, 259 p.

3. Holovakha, E. Y. and Kronyk, A. A. (1988), *Psykhologicheskoe vremya lychnosti* [Psychological time of personality], *Naukova dumka*, Kyiv, Ukraine, 207 p.

4. Additional Protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I),

dated June 8, 1977 / clause 1 of Art. 43 of the 1st Additional Protocol. 1977.

5. Nenchuk, O. (2011), “Life perspective of the individual: analysis of sociological paradigms”, *Psykhologhiia i suspilstvo*, № 1, pp. 96-103.

6. Karaiany, A. H. and Siromiatnykov Y. V. (2006), *Prikladnaya voennaya psihologiya* [Applied military psychology], Piter, SPb., Russia, 480 p.

7. Cabinet of Ministers of Ukraine (2018), “On the approval of the Instruction on the procedure for the implementation of norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine”, № 514 from 10.10.2018.

8. Pavlenko, O. V. (2019), “Life prospects of an individual who is in the conditions of ATO”, *Psykhologichnyi chasopys*, №2. Vol. 22, pp. 184–196.

9. Pavlenko, O. V. (2018), “Time orientation of personality provided under the conditions of ATO”,

Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina, vol. 65, pp. 30 – 35.

10. Pidruchna, I. V. (2011), “Psychological analysis of the category of life perspective of the individual”, *Psykhologichni perspektyvy*, vol. 18, pp. 204-212.

11. Tytarenko, T. M. (2009), *Suchasna psykhologhiia osobystosti* [Modern personality psychology], Marych, Kyiv, Ukraine, 232 p.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2022 р.

УДК 159.923

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-165-172

ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ КРИЗОВИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ: ТРИВОГА ТА ВІНА В ПЕРЕЖИВАННІ ВИБОРУ МАЙБУТНЬОГО

Живоглядов Ю.О.¹, Носаль Л.Г.²

¹ к.психол.н., доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: yurigo@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6763-2737>

² магістрантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: nosalh@krok.edu.ua

EXISTENTIAL PSYCHOLOGY OF CRISIS STATES OF PERSONALITY: ANXIETY AND GUILT IN EXPERIENCE CHOICE OF THE FUTURE

Zhyvohliadov Yurii¹, Nosal Liudmyla²

¹ PhD (Psychological), associate professor, associate professor of psychology department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6763-2737>

² graduate student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: nnosalh@krok.edu.ua

Анотація. В статті пропонується спроба теоретико-прикладного аналізу екзистенційної тривоги та провини особистості, яка знаходиться в кризовій ситуації, спричиненій війною. У даній статті вважаємо за необхідне цілеспрямовано розглянути стосунки з майбутнім в переживанні тривоги та вини в кризовій ситуації, що характеризується суттєвою невизначеністю. Це є не тільки важливою науковою проблемою, але й найсерйознішою задачею української реальності. Теоретичний аналіз переживання особистістю екзистенційної тривоги та провини в ситуації невизначеності показав важливість часової спрямованості тривоги, емоційний рівень якої безпосередньо корелює із ступенем невизначеності майбутнього. Психологічний аналіз цього феномену дозволив визначити чинники його виникнення та особливості прояву в ситуації екзистенційної кризи. Обґрунтовано взаємозв'язок провини та тривоги в ситуації вибору особистістю своєї життєвої перспективи. Описані психологічні особливості формування емоційно-тривожних станів, а також їх вплив на повсякденне життя особистості. Психологічно обґрунтовується взаємозв'язок переживання тривоги та провини в залежності від свідомого вибору часової орієнтації особистості. Особистість здатна зробити свій усвідомлений екзистенційний вибір щодо спрямованості на майбутнє або на минуле, причому, вибір минулого робиться як вибір «незмінності», коли в переживанні особистості набирає чинності емоція вини за втрачені можливості. У результаті людина виявляється перед вибором: прийняти провину чи, вибираючи майбутнє, витримати тривогу. Почуття провини пов'язане з неприйняттям відповідальності за власне життя та реалізацію свого потенціалу і можливостей. Тривале переживання екзистенційної провини здатне спричинити гальмування особистісного розвитку, адже це змушує особистість розмірковувати над втраченими можливостями, примушуючи себе замислюватися над своєю слабкістю і безвідповідальністю. Тобто, вибираючи незмінність, сталість, людина опиняється в ситуації, коли вона переживає не тільки провину за нереалізовані можливості, та й, водночас, зменшує вірогідність знайти сенс свого життя. Психологічний аналіз цієї ситуації показує ціннісні наслідки особистісного вибору: «планування» майбутнього в ситуації суттєвої невизначеності та екстраполяція вже пережитого досвіду, що веде до нівелювання власних творчих потенцій, виявляються неефективними. Єдиною потенційно результативною стратегією може бути життєва стратегія «діалогу» з майбутнім, яка передбачає здатність готовності до істотної невизначеності та непередбачуваності, яка пов'язана із здатністю коректувати свої плани.

Ключові слова: екзистенція, переживання, екзистенційна тривога, екзистенційна провина, екзистенційна ізоляція, ситуація невизначеності, вибір життєвого шляху, часові виміри життя.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 12

Annotation. The article offers an attempt at a theoretical-applied analysis of the existential anxiety and guilt of an individual who is in a crisis situation caused by war. In this article, we consider it necessary to purposefully consider the relationship with the future in the experience of anxiety and guilt in a crisis situation characterized by significant uncertainty. This is not only an important scientific problem, but also the most serious task of the Ukrainian reality. The theoretical analysis of a person's experience of existential anxiety and guilt in a situation of uncertainty showed the importance of the temporal orientation of anxiety, the emotional level of which is directly correlated with the degree of uncertainty of the future. The psychological analysis of this phenomenon made it possible to determine the factors of its occurrence and the peculiarities of its manifestation in the situation of an existential crisis. The relationship between guilt

and anxiety in the situation of a person choosing his life perspective is substantiated. The psychological features of the formation of emotional and anxious states are described, as well as their impact on the daily life of an individual. The relationship between the experience of anxiety and guilt depending on the conscious choice of the individual's time orientation is psychologically substantiated. The individual is able to make a conscious existential choice regarding the orientation to the future or the past, and the choice of the past is made as a choice of "immutability", when the emotion of guilt for lost opportunities takes effect in the experience of the individual. As a result, a person is faced with a choice: to accept guilt or, choosing the future, to endure anxiety. The feeling of guilt is associated with not accepting responsibility for one's own life and realizing one's potential and capabilities. Long-term experience of existential guilt can cause inhibition of personal development, because it forces a person to reflect on lost opportunities, forcing himself to think about his weakness and irresponsibility. That is, choosing constancy, stability, a person finds himself in a situation where he not only experiences guilt for unrealized opportunities, but also, at the same time, reduces the probability of finding the meaning of his life. Psychological analysis of this situation shows the value consequences of personal choice: "planning" of the future in a situation of significant uncertainty and extrapolation of already experienced experience, which leads to the leveling of one's own creative potentials, turn out to be ineffective. The only potentially effective strategy can be a life strategy of "dialogue" with the future, which involves the ability to prepare for significant uncertainty and unpredictability, which is associated with the ability to adjust one's plans.

Key words: *existence, experiences, existential anxiety, existential guilt, existential isolation, a situation of uncertainty, life path choice, temporal life dimensions.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 12

Постановка проблеми. Психологічне дослідження переживання особистістю провини та тривоги в особливих життєвих ситуаціях, яке бере на себе екзистенційна психологія, залишається обмеженим, адже в основному ця тема є зерном обговорення філософсько-гуманітарних наук, для яких актуальні теми: «життя-смерть», «вибір життєвого шляху та його віхи», «часові виміри життя», «життя в ситуації невизначеності». З точки зору психології є не менш широкий пласт для дослідження, визначення та попередження негативних наслідків тривалого переживання стресу та тривоги, наприклад, в ситуації війни. Для цього необхідно здійснити теоретичний аналіз переживання особистістю екзистенційної тривоги та провини, визначити чинники їх виникнення та особливості прояву в ситуації невизначеності, психологічно обґрунтувати взаємозв'язок провини та тривоги в ситуації вибору особистістю своєї життєвої перспективи, надати рекомендації щодо психологічних особливостей часових вимірів буття, пов'язаних із проявами екзистенційної тривоги та вини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання поведінки людини в кризових ситуаціях хвилювали, як давніх мислителів, так і до нині залишаються в центрі уваги вже сучасних науковців.

Серед вчених, які досліджували у своїх працях сферу екзистенційних вимірів

людського буття, переживання провини та тривоги були: Р. Арефулін, А. Баканова, Т.Гаврилова, Н. Жукова, В. Завацький С. Епстейн, А. Камю, С. К'єркегор, Р. Лазарус, М. Левітов, О. Москаленко, А. Павліченко, Ю. Саєнко, Ж. Сатр, Є. Солдатова, В. Франкл, М. Хайдеггер, І. Чередниченко, Л. Шутова, І. Ялом та ін.

Важливою для переживання особистістю екзистенційної кризи є часова спрямованість тривоги. Емоційний рівень тривоги безпосередньо корелює із ступенем невизначеності майбутнього. Існує неминучий зв'язок між фактом непередбачуваності майбутнього та виникненням тривоги [1].

Людина, при цьому може зробити свій усвідомлений екзистенційний вибір: спрямованості на майбутнє або на минуле. Вибір минулого є «проект» життєвого шляху, який має «відомі» ціннісно-сміслові характеристики життя, і робиться як вибір «незмінності». При цьому, в переживанні особистості набирає чинності емоція вини за втрачені можливості. У результаті людина виявляється перед вибором: прийняти провини чи, вибираючи майбутнє, витримати тривогу.

Вибір теми статті обумовлений необхідністю вивчення особливостей переживання особистістю екзистенційної кризи, сфокусованого на часові спрямованості тривоги.

Формулювання цілей статті. У даній статті вважаємо за необхідне цілеспрямовано розглянути стосунки з майбутнім в переживанні тривоги та вини в кризовій ситуації, що характеризується суттєвою невизначеністю. Це є не тільки важливою науковою проблемою, але й найсерйознішою задачею української реальності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Спираючись на сучасну філософську даність, поняття «екзистенція» – це безкінечний та неперервний вибір людиною власних можливостей» [2], особистісного майбутнього, визначення особистістю свого місця в соціумі. Саме це з'єднує екзистенційну філософію з таким напрямком психології, як гуманістична психологія, остання, в свою чергу, розглядає людину, як істоту, що схильна до саморозвитку, активно самоактуалізуючу та спрямовану до альтруїстичного відношення до світу.

Якщо переживання екзистенції визначити безпосередньо до її філософського розуміння, як «переживання людського буття в цілому», де панує невпевненість в майбутньому та загальна відсутність сенсу життя, то процес переживання можна поєднати з психологічними захистами. Процес переживання характеризується адаптивними властивостями суб'єкта, цільовим направленням та свідомими діями на шляху сприйняття, аналізу та прийняття реальності.

Якщо особистості бракує часу на аналіз рівня складності ситуації, то підключаються автоматизми, такі як: механізми психологічного захисту, інстинкти самозбереження, афекти. Екзистенційні переживання особистості можуть сприяти як позитивній направленості, а саме – розвивати рефлексивне ставлення до себе, до свого особистого існування, до світу, так і наносити негативний відбиток на психіку людини – формувати тенденцію до психологічної неспроможності,

самодепривації, а в подальшому і до психологічної смерті [3].

Сутність самодепривації визначається тим, що їй характерна «відмова від власне себе», в той час, коли самодистанціювання обмежується рамками екзистенції та передбачає здатність «відстоювати власне Я» [4]. Вирішення проблеми, в більшості випадків, неможливе через нездатність вийти за межі, побачити інші варіанти вирішення, відмінні від звичних, основаних на досвіді, навіть негативному, але зрозумілому, і ці варіанти рішення не завжди ефективні.

Кожна людина неминуче засвоює форми та сценарії долі або форми існування, нав'язні родиною, історичними та соціальними факторами впливу, та ситуаціями, які накладали відбиток в процесі онтогенезу на людину. Отже «доля – це узагальнення усіх екзистенційних можливостей людини», котрі визначаються факторами примусу або свободи вибору, В процесі життя, особистість здатна зрозуміти, що сама може приймати рішення стосовно продовження проживання певного сценарію або ж самостійно будувати свій шлях, визначати своє майбутнє [5].

В тому випадку, коли особистість потрапляє в ситуацію екзистенційної фрустрації, не отримуючи із соціуму підтримки, людина відчуває абсолютну самотність, знаходячись в екзистенційному вакуумі. За висловлюваннями К. Роджерса [6] «не маючи поруч того, з ким можна поділитись власними проблемами, думками, внутрішніми емоційними переживаннями, особистість відчуває самотність, відсутність зв'язку, контакту». Основною ознакою самодепривації під час переживання самотності є втрата довіри до себе, до власного досвіду. При розгляді почуття самотності виділяють два аспекти:

1. Відчуження особистості від самої себе, власних бажань, відчуження від власних почуттів, власного типу характеру, особистісних потреб.

2. Відчуження від усіх інших, котре проявлене у неможливості для суб'єкта

відкрити власні переживання та власне Я комусь іншому.

Відчуваючи самотність, людина може пожертвувати своєю індивідуальністю, щоб отримати емоційну близькість від значимих для неї особистостей. Таким чином особистість стає залежною від чужих думок, боляче сприймає критику, погоджується з чужими рішеннями, і в результаті відчуває постійний страх, підвищену тривожність, депресивні прояви. Оскільки при цьому особистість виражає не свої цінності, вона вважає себе неповноцінною, недостойною, при цьому відбувається відсторонення від суспільства, людина переживає тенденції роздратування, самопокарання, невдоволення собою, як недостойної одиниці суспільства, в результаті чого – самотність та екзистенційна ізоляція [7].

Екзистенційна ізоляція є основою для пошуку свободи і водночас – це джерело тривоги, неможливості щось змінити та в подальшому глобальної відчуженості. Дисонанс, що виникає на підсвідомому рівні між «Я-актуальним» (негативне сприйняття себе та власної значимості), «Я-реальним» (глибинна структура власного «Я») та нав'язаний суспільством образ «Я-ідеальним» (той образ, якого людина воліє досягнути будь-яким шляхом, не зважаючи на закладені природою особливості, здібності, на реалізацію чого направляється весь потенціал та зусилля), негативно впливає на особистість, схиляє її до самокритики, втраті самоповаги, власної гідності.

На психофізичному рівні це проявляється як неприйняття власного образу, придушенні почуттів, підпорядкування свого життя чужим бажанням, і бажання стати соціально-прийнятною особистістю [8].

Поняття екзистенційної тривоги достатньо суттєво переплітається із невротичними проявами, такими як депресія, схильності до суїциду, тривожні розлади, розвиток фобій та психолого-невротичні відхилення в цілому.

Такі екзистенційні категорії, як абсурд, страх, тривога, відчай, ніщо, віра, дух,

смерть, тісно пов'язані з людським існуванням і спрямовані на формування самосвідомості особистості. Екзистенційна тривога, сприяє прийняттю чи неприйняттю незворотності буття людини, і виражається в усвідомленні свого небуття. Виділяють три форми тривоги: тривоги долі і завершення існування (тривога смерті), тривогу порожнечі існування і втрати сенсу життя, та тривогу провини і покарання у вигляді осудження [9].

Тобто саме життя уже включає в себе страх і тривогу, як певний елемент процесу існування, відчуваючи біль, усвідомлюючи свою вразливість, можливість смерті людина самоусвідомлює себе. Приймаючи, що доля вирішена наперед, екзистенційна тривога буде лише відкладена, поки псевдовизначеність не буде спростована самим життям. «Екзистенційний підхід спрямований не на викоріненні тривоги, він, скоріш, сприяє зустрічі із нею» [8], але при цьому виникає супротив, тобто відстоювання особистістю власної, звичної для неї ідентичності, звичного світосприйняття та зрозумілої стабільності. Навіть, коли людина сама бажає змінити власне життя – це все одно викликає тривогу, тому що людина усвідомлює серйозність, непередбачуваність і незворотність цих змін. Порівнюючи тривогу і страх, можна відзначити, що тривога має невизначений об'єкт небезпеки на відміну від страху, який несе конкретну небезпеку. Особливістю тривоги є невідомість, невизначеність і безпорадність.

Екзистенційна провина виникає та проявляється у вигляді жалю, відчуття неправильно прожитого життя, нереалізованості власних можливостей та потенціалу, частіше вона проявляється у вигляді нудьги, коли не зроблено нічого поганого, однак і нічого, задля того аби зустріти виклики життя. Провина, по суті, – це «наші власні переживання надій, що не були виправданими та реалізованими» [11]. І. Ялом виділяв тісний взаємозв'язок між почуттям провини та відповідальністю, виокремлюючи при цьому – невротичну, справжню та екзистенційну провину [10].

1. Невротична провина – виникає в момент, коли людина думає про злочин або здійснює якісь проступки по відношенню до інших.

2. Справжня провина – коли людина скоює якийсь злочин.

3. Екзистенційна провина – виникає в момент, коли людина здійснює злочин проти самого себе, що в подальшому проявляється у вигляді жалю, невикористаних можливостей.

Екзистенційна провина, вона ж онтологічна провина, має наступні характерологічні особливості:

1) В певній мірі її відчуває кожна людина.

2) Виникає через аналіз та розуміння «Я можу бути відповідальним за свій вибір, або, навпаки, Я відмовляюсь від вибору».

3) Якщо постійно спростовувати і витісняти онтологічну провину, з часом вона може перерости в патологічну або невротичну провину.

4) Онтологічна провина не призводить до формування симптомів, однак вона в достатній мірі впливає на світогляд та сприйняття людиною світу [7].

Екзистенційну провину можна розглядати, як позитивну конструктивну емоцію. Якщо сором викликає гальмівну дію на мислення, то провина, навпаки, спонукає особистість думати, шукати можливі варіанти для виправлення ситуації.

Зміст екзистенційного досвіду людини можна визначити як взаємозв'язок двох його модусів: негативного (страх, тривога, криза, страждання) і позитивного (переживання осмисленості життя, відчуття цілісності, укоріненості у світі). Перебуваючи у складній єдності один з одним, негативний сприяє пробудженню екзистенції, позитивний, скоріш, є її реалізацією. Різні прояви екзистенції (самотність, страх смерті, віра, творчість) залежно від контексту і від ситуації пов'язані як з негативними, так і з позитивними смислами та переживаннями, свідчаючи про амбівалентність екзистенційного досвіду як суперечливого процесу та результату становлення особистості. Становлення екзистенційного

досвіду включає у себе усвідомлення та прийняття особистістю двох складових – обмеженості власного життя та складнощів життєвого шляху. Протягом життя особистість проживає екзистенційні данності та вибудовує особистісне ставлення до них, тут відіграє роль власний досвід, сімейні традиції, правила соціуму, пошук та знаходження джерел «корисності» буття (творчість, віра, цінності).

Екзистенційний досвід несе у собі декілька дуальностей: сумніви і твердження, тривожність та шанси, втрату та надбання, смерть та трансформація. Підводячи підсумок, можна сказати, що екзистенційний досвід – привносить у життя переживання, зневіру, пізнання, фатальність існування, страх, самотність, відродження та смерть, однак на противагу цьому ще допомагає знайти свободу та внутрішні можливості самостановлення у власному існуванні.

Почуття провини властиво усім людям, воно виражається у невдоволенні своїми власними діями, своєю поведінкою, або навколишньою реальністю і в процесі розвитку набуває функції морального регулятора устояних норм та правил соціальної поведінки. Провина є трансформаційною рушійною силою, яка відбувається внаслідок невдоволення особистістю своєю поведінкою, вчинками та навколишнім світом, з метою самовдосконалення.

До структури провини включено три основні компоненти: емоційний, мотиваційний та когнітивний. Виділяють, також, два види провини: реактивну та превентивну. Реактивна провина – виражається у формі емоції або стану особистості та пов'язана з конкретним випадком (проступком), превентивна в свою чергу – виражена у вигляді почуття провини або риси особистості та являється захисним механізмом небажаної поведінки.

Порушуючи нормативні правила соціуму, особистість відчуває об'єктивну провину, яка складається з соціального і морального аспекту. Але можливе почуття провини у вигляді явних чи непрямих

звинувачень себе, у всіх «гріхах» - таких як образа почуттів інших учасників взаємодії, підлості, нечесності, меркантильності, жадібності, ліні, прокрастинації, слабкості. Таке самонакручування призводить до взяття на себе провини з будь-яких причин і чим інтенсивніше це відбувається, тим частіше призводить до постійних роздумів і навіть безсоння. Якщо це відбувається з особистістю, що має невротичні прояви, то будь-яке спілкування буде навіювати страх.

Психоаналітик та філософ Е. Фромм вказував на те, що «розуміння та прийняття вини людиною передбачає не суто індивідуальної, а ще й національної провини». В цьому аспекті він акцентував увагу на тому, що ступінь провини у всіх різна, оскільки національна провинна виражається у злочинах, на які інші закривали очі і допоки людство не усвідомить своєї національної провини – їм буде не доступний вихід за межі стереотипного мислення. Почуття провини за інтерпретацією І. Ялома визначається як «тіньова сторона відповідальності», що приєднується у простір екзистенціальної психотерапії.

Екзистенційна провинна має ширший зміст порівняно з традиційним значенням. В традиційному значенні провинна пов'язана із переживанням дій, що не відповідають соціально прийнятими. Екзистенційна провинна має більш масштабне прийняття особистісної відповідальності за вчинені дії, при цьому обмежуючи шляхи «втечі», адже кожна особистість несе провинну і відповідно відповідальність не лише за злочини проти інший, але і проти власного Я [11].

Саме буття – це повна свобода і відповідальність особистості за своє існування. Немає жодного правильного вибору і людині не доступно пізнати правильність власних вчинків, на зараз, це буде видно тільки згодом, однак чи випадкова ситуація або ж спланована – людина відповідальна за це, а значить винна.

Людина самостійно відповідає за власне становлення та буття і в результаті повинна дати відповідь, в першу чергу собі, що вона

з себе «зліпила» та до чого дійшла. Наша совість дає оцінку нашим вчинкам, нашим результатам та результату самостановлення. Тим самим можна сказати, що людина самостійно для себе є і суддею, і адвокатом. Існування та становлення особистості ставлять перед людиною певні вимоги та вимагають від неї в певній мірі достатньої мужності. Будь-яким процесом самостановлення та самоствердження особистість сприяє виконанню власного призначення, тобто актуалізації закладеного в неї потенціалу, що в загальному сенсі є «моральна норма».

Характеристики екзистенційної провини (за Р. Мей):

1. Будь-яка особистість відчуває провинну в більшій чи меншій мірі.

2. Екзистенційна провинна не є наслідком, що пов'язана із соціальними, моральними чи культурними традиціями. Її основа криється у факті власного усвідомлення себе, тобто вона не пов'язана із порушеннями родинних традицій чи чогось подібного, а виникає через уявлення себе тим, хто може приймати або не приймати певний вибір.

3. Екзистенційна провинна сама по собі не є патологічною або невротичною провинною. У випадку, коли ця провинна не проживається, не приймається, а витісняється у підсвідоме – тоді може виникнути невротичне почуття провини. Враховуючи то факт, що невротична тривога є витоком із екзистенційної тривоги, то в результаті цього невротична вина є патологічним результатом відсутності осмисленості екзистенційної вини.

4. Екзистенційна провинна не формує симптом, однак достатньо сильно впливає на особистість. У деяких випадках вона призводить до стриманості, зниженні активності у взаємодії із соціумом та активнішому використанню власних творчих можливостей [12].

Відсторонюючись від життя, ховаючись у власному світі, особистість викликає у себе почуття провини, аналізуючи невикористані можливості, караючи себе за невдачі, не маючи сили прийняти своє

життя таким, яким воно є, дозволивши собі прийняти і зробити висновки з тих невдач, що вже стали історією, і далі дозволити собі робити помилки, тому, що не помиляється той, хто нічого не робить, і визнаючи перемоги, які є в житті кожного з нас, і які ми вперто не хочемо бачити і визнавати. Почуття провини виникає через неприйняття відповідальності за власне життя, не реалізацію свого потенціалу і можливостей. Усвідомлення власної екзистенційної провини може спричинити гальмування особистісного розвитку, адже це змушує особистість розмірковувати над втраченими можливостями, примушуючи себе замислюватися над своєю слабкістю і безвідповідальністю.

«Спланувати» майбутнє, тобто, покласти на «цільовий» спосіб життя, в ситуації невизначеності – вкрай неефективний вибір. Також не ефективними є намагання «вгадати» майбутнє, шляхом екстраполяції минулого або того, що є в даний час (що передбачає, зокрема, нівелювання своїх власних потенцій та творчих можливостей), також не є психологічно виправданим.

Дієвою, релевантною ситуації екзистенційної кризи стратегією, є тільки стратегія «діалогу» з майбутнім. Ця життєва стратегія означає бути готовими до істотної невизначеності та непередбачуваності, бути здатними реагувати на те, що відбувається та коректувати свої плани.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Кожен суттєвий вибір у критичній ситуації, це завжди вибір між невідомим та незмінним. Або ми вибираємо те, що вже нам відомо, або те, чого в нас ще немає. Вибираючи невідомість, людина себе прирікає на тривогу, тому що тривога - це «симптом» невизначеного майбутнього. Вибираючи незмінність, сталість, людина опиняється в провині за нереалізовані можливості. Тобто, обидва вибори мають свою негативну ціну. Однак, вибір невідомого надає нам додатковий шанс знайти сенс, а вибір незмінності навпаки простір цих можливостей звужує.

Сукупність особистісних характеристик, яку С. Мадді назвав «життєстійкістю», може бути прикладом позиції щодо невизначеного майбутнього: включеність в ситуацію, контроль окремих складових динамічних станів, здатність прийняти ризик діяти без гарантій бажаного результату.

Ситуація невизначеності має так звану «екзистенціальну вигоду»: в ціннісному, смислово, екзистенціальному сенсах людина може отримати в кризових умовах війни, значно більше, ніж в мирні часи.

Література:

1. Леонтьев Д. А. Экзистенциальная тревога и как с ней не бороться. *Московский психотерапевтический журнал*. 2003. №2.
2. Экзистенциальная психология. Москва : ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. 624 с.
3. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Москва : МГУ. 1984. 198 с.
4. Мадди С. Р. Теории личности: сравнительный анализ. СПб. : «Речь». 2002. 539 с.
5. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта. СПб. : Питер. 2001. 304 с.
6. Роджерс К. Эллиен Вест и одиночество К. Роджерс Психология личности: под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря, В. В. Архангельской. М. : АСТ : Астрель. 2019. 200–211 с.
7. Анастасі А., Урбіна С. Психологічне тестування: 7-е изд. КК, 2019. 688 с.
8. Deurzen E. van. *Everyday Mysteries*. L. : Routledge, 2018.
9. Тиллих П. Избранное: Теология культуры. Москва : 2020. 487 с.
10. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва : Класс, 2000. 576 с.
11. Deurzen E. van. *Paradox and Passion in Psychotherapy*. Chichester: Wiley and Sons, 1998.
12. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье. Москва : Апрель Пресс, ЭКСМОПресс, 2021. 256 с.

References:

1. Leontev, D. A. (2003), "Existential anxiety and how to deal with it", *Moskovskiy psichoterapevticheskiy zhurnal*, №2.
2. *Ekzistentsialnaya psihologiya* [Existential psychology], EKSMO-PRESS, Moscow, Russia, 624 p.
3. Vasilyuk, F. E. (1984), *Psihologiya perezhivaniya* [Psychology of experience], MNU, Moscow, Russia, 198 p.
4. Maddi, S. R. (2002), *Teorii lichnosti: sravnitelnyiy analiz* [Personality Theories: A Comparative Analysis], Rech, SPb, Russia, 539 p.

5. Byudzhenal, Dzh. (2001), *Iskusstvo psihoterapevta* [The Art of the Psychotherapist], Piter, SPb, Russia, 304 p.
6. Rodzhers, K. (2019), *Ellen Vest i odinochestvo K. Rodzhers Psihologiya lichnosti* [Ellen West and Loneliness C. Rogers Psychology of Personality], AST, Moscow, Russia, 200–211 c.
7. Anastazi, A. and UrbIna, S. (2019), *PsihologIchne testuvannya* [Psychological testing], Kyiv, Ukraine, 688 p.
8. Deurzen, E. van. (2018), *Everyday Mysteries*. L. : Routledge.
9. Tillih, P. (2020), *Izbrannoe: Teologiya kulturyi* [Selected: Theology of culture], Moscow, Russia, 487 p.
10. Yalom, I. (2000), *Ekzistentsialnaya psihoterapiya* [Existential psychotherapy], Klass, Kyiv, Ukraine, 576 p.
11. Deurzen, E. (1998), *Paradox and Passion in Psychotherapy*. Chichester: Wiley and Sons.
12. Mey, R. (2021), *Iskusstvo psihologicheskogo konsultirovaniya. Kak davat i obretat dushevnoe zdorove* [The art of psychological counseling. How to give and receive mental health], Aprel Press, EKSMOPress, Moscow, Russia, 256 p.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2022 р.

УДК 327

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-173-183

МІЖСОБИСТІСНА КОМУНІКАЦІЯ ТА РЕПЛІКАЦІЯ ДОСВІДУ В ПРОБЛЕМНИХ СІМЕЙНИХ СИСТЕМАХ

Петрунько О.В.¹, Склярук А.В.²

¹ д.психол.н., старший науковий співробітник, професор кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

² д.психол.н., доцент кафедри практичної психології, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя,
Україна, e-mail: stura1404@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-2351>

INTERPERSONAL COMMUNICATION AND REPLICATION OF EXPERIENCE IN PROBLEM FAMILY SYSTEMS

Petrunko Olga¹, Sklyaruk Anastasia²

¹ Doctor of sciences (Psychological), senior research fellow, professor of psychology department, "KROK" University,
Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

² Doctor of sciences (Psychological), associate professor of Practical Psychology department, Classical Private
University, Zaporozhye, Ukraine, e-mail: stura1404@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-2351>

Анотація. У статті визначено феномен кризової сім'ї як кризової сімейної системи. Мета статті – проаналізувати та емпірично верифікувати моделі конфігурацій сімейної взаємодії у кризових сімейних системах. Представлено структурно-функціональну модель комунікації у кризових сімейних системах, яку складають п'ять компонентів: стабілізатори сімейної взаємодії (сімейні норми і цінності); конфігурації (патерни) сімейної взаємодії; модули сімейних стосунків і ставлень; чинники і механізми відтворення сімейних стосунків та засвоєння патернів сімейної взаємодії; типи репродукції сімейного досвіду. Проаналізовано та емпірично підтверджено моделі відтворення сімейного досвіду в кризових сімейних системах з різним типом організації міжособистісної взаємодії як усередині цієї системи, так і за її межами. Наведено результати емпіричного дослідження міжособистісних комунікацій у кризових сімейних системах. Показано, що в цих системах внутрішньосімейні міжособистісні комунікації – як інструмент біологічної, соціальної та психологічної репродукції сімейного досвіду – є дефіцитарними та неякісними, що порушує обмін необхідною інформацією, емоціями та інтераціями і створює підґрунтя для виникнення сімейних дисфункцій. Емпірично виявлено, що в кризових сімейних системах: 1) основним сімейним стабілізатором є не норми і цінності, а сімейні проблеми, які вирішуються неконструктивними, неекологічними способами; 2) існує виражена тенденція до утворення внутрішньосімейних альянсів і коаліцій, де сімейні ролі матері і батька істотно викривлені, і це призводить до генералізації сімейних проблем та порушень сімейної соціалізації; 3) основними є три типи конфігурацій сімейної взаємодії – альянсно-коаліційний, конфліктний та опосередкований (третьою особою чи певним фактором); 4) змінено модули сімейної взаємодії, емоційні зв'язки й дистанції, сімейні кордони; 5) репродукція сімейного досвіду відбувається за трьома сценаріями – як редуплікація (цілковите відтворення сімейного досвіду і батьківської поведінки), як часткова реплікація (часткове відтворення сімейного досвіду) і як анти-реплікація (засвоєння альтернативного досвіду, не притаманного своїй сімейній системі). Виявлено кореляційні зв'язки між конфігураціями сімейної взаємодії на моделях репродукції сімейного досвіду. Показано, що кризова сім'я має біполярну природу і, попри притаманні їй порушення функціонування та неоптимальні конфігурації сімейних взаємодій, вона є інститутом соціалізації, який не лише накладає дитині «ідеальний» сімейний досвід, а й створює можливості для набуття нею альтернативного соціального досвіду, відмінного від того, що вироблений у межах конкретної сімейної системи.

Ключові слова: проблемна сім'я, соціалізація у проблемній сім'ї, структурна і функціональна моделі соціалізації, конфігурації сімейної взаємодії, ідеальна та альтернативна реплікація сімейного досвіду.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 6; бібл.: 7

Annotation. The article presents the results of socio-psychological research of the mechanisms of socializing influences in a problem family. The purpose of the article is to analyze and empirically verify models of configurations of family interaction in crisis family systems. The issue of studying the peculiarities of the functioning of problem families and their interactions, direct interpersonal communications as an undoubtedly important socializing influence is analyzed. The program of social and psychological research of mechanisms of socializing influences operating in problem families which consists of three stages is presented: studying of features of a configuration of a family system of a problem

family; study of semantic aspects of socialization of a child in a problem family; implementation of hierarchical cluster analysis, where the selected clusters will reflect the semantic aspects of the child's socialization in the problem family. The structural-functional model of socialization of a child in a problem family is presented, which consists of five components: social systems of a higher level of organization; semantic aspects of the functioning of the problematic family system; structural aspects of problematic family systems; modes of problem family; the basic mechanism of socialization of a child in a troubled family. Empirically understood in the course of the study, these components are described in some way in the article. It has been determined that in a problem family there is a violation of the system of intra-family communications, a worsened psychological atmosphere, distorted family functions and socializing influences. It is established that the problem family is a bipolar phenomenon, which on the one hand, has dysfunction, is characterized by conflict, difficulties in implementing educational functions, etc., and on the other - gives the child more opportunities to gain social experience, promote independence and adaptability. The analysis of the results of the study concludes that the key mechanism of socialization is the assimilation of patterns and configurations of interaction that can be implemented in three types of reproduction of family experience: replication (full reproduction of the parental pattern of behavior), partial reproduction; implementation of opposite (those that are present in the family experience) patterns of behavior. It is proved that the choice of the type of reproduction of experience is determined by the level of criticality, which means a set of cognitive and emotional processes that allow the child based on the unity of analysis (cognitive component) and emotional reflection (emotional component) to make judgments about the appropriateness or inexpediency of family experience. It is shown that the crisis family has a bipolar nature and, despite its inherent dysfunction and suboptimal configurations of family interactions, it is an institution of socialization, which not only gives the child an "ideal" family experience, but also creates opportunities for alternative social experiences. different from that produced within a particular family system.

Key words: *problem family, socialization in a problem family, structural and functional model of socialization, configuration of family interaction, ideal and alternative replication of family experience.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 6; bibl.: 7

Постановка проблеми. У сучасних постінформаційних суспільствах (назвемо їх «суспільствами часів глобальних змін»), які мають очевидні ознаки некерованих трансформацій, нестабільності, турбулентності й кризи, зростає кількість і розширюється діапазон соціальних суб'єктів (окремих осіб, соціальних груп, спільностей, інституцій) з порушеннями адаптації й функціонування. Усе це знайшло відображення в інформаційних просторах і, відповідно, в дискурсах опису цих суспільств, де усталилися добре впізнавані нині маркери: «суспільна криза», «кризове суспільство», «криза влади», «криза суспільних інституцій», «інформаційна криза», «криза сім'ї», «кризові сімейні системи» тощо. І не випадково дослідження кризових соціальних систем набуває дедалі більшої актуальності.

Одним з соціальних суб'єктів, що виявляється надзвичайно чутливим до будь-яких соціокультурних, соціально-економічних та інших суспільних змін (особливо, якщо ці зміни розгортаються за кризовим сценарієм), є інститут сім'ї. Цей інститут на емпіричному рівні уособлений множиною сімейних систем, кожна з яких по своєму переживає кризу і або

адаптується до неї, долає її, або ж набуває ознак неадаптивної, дисфункціональної, кризової сімейної системи.

Найважливіша ознака кризової сімейної системи – відсутність необхідних і достатніх внутрішніх і зовнішніх комунікацій. Як зазначають дослідники інкультураційних процесів, зокрема, Дж. Мід та М. Мід, комунікація є основним інструментом біологічної, соціальної та психологічної репродукції соціального досвіду через механізми інкультурації та соціалізації [1; 2].

Брак комунікацій унеможливує нормальну внутрішньосімейну взаємодію і виявляється в таких ознаках як:

1) дефіцитарні або неекологічні взаємозв'язки всередині сімейної системи, що унеможливує оптимальний обмін знаннями, емоціями, інтеракціями, досвідом, а зрештою – й ефективно та злагоджене її функціонування;

2) дефіцитарні і неякісні взаємозв'язки сімейної системи з зовнішнім соціальним середовищем (системами більш високого порядку), що утруднює належний обмін ресурсами з цим середовищем.

У фаховій літературі описано чимало спроб структурування і опису міжособистісних комунікацій як

інструменту внутрішньосімейної взаємодії. Одною з таких спроб, що запозичена в працях Т. Герінга і розвинена К. В. Сєдих, А. В. Склярчук та іншими вітчизняними дослідниками, є пояснення внутрішньосімейної комунікації через поняття «конфігурація сімейної взаємодії», тобто привласнена символічна модель типу взаємодії, яка перенесена з інтеріндивідного (сімейного) простору в інтраіндивідну (особисту) реальність членів сім'ї. Засвоєні конфігурації сімейної взаємодії є, на думку вказаних авторів, інтрапсихічним механізмом відтворення сімейного і соціального досвіду, і ці конфігурації неоднакові у здорових і кризових сім'ях [3; 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією – як метамеханізмом передачі людством від покоління до покоління необхідних для його самовідтворення і розвитку соціокультурних, соціальних та психологічних універсалій (Дж. Мід, М. Мід, Л. Маккобі, Дж. Мартін, Дж. Роттер, І. С. Кон, В. В. Москаленко, О. В. Петрунко, В. О. Татенко та інші). Значний внесок у розробку цього питання зробили представники школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального научування з когнітивним розвитком і поведінкою індивіда (А. Бандура, Л. Берковітц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер).

Так Б. Скіннер сформулював ідею «управління поведінкою», згідно з якою соціальне научування (і не лише дітей, а й будь-яких інших соціальних істот) певних поведінкових актів здійснюється на основі демонстрованих моделей поведінки. Чимало уваги приділено питанням економічної й гендерної ідентифікації та соціалізації, витоки яких знаходяться в сім'ї (І. С. Кон, О. В. Петрунко, В. В. Москаленко, К. Бродерік, С. Макхоул,

Н. Смелзер, К. Стокер та інші), у т. ч. тим чинникам, що дають змогу оцінити успішність соціального научування й інкультурації суб'єкта соціалізації та його комунікативну компетентність [4; 5; 6; 7].

Внутрішньосімейна комунікація в кризових сімейних системах має свою специфіку, яка полягає в тому що моделі конфігурації сімейної взаємодії, інтеріоризовані в свідомості її учасників, апіорі відображають кризову сімейну ситуацію і задають відповідні патерни поведінки з практичного відтворення саме такої, кризової ситуації (на фізіологічному психологічному та соціальному рівнях), а по-друге, ці конфігурації не тільки репрезентують властивий даній сімейній системі сімейний досвід, а й визначають тип його соціальної та психологічної репродукції [4; 5]. Ці ідеї потребують дальшого осмислення та емпіричної їх верифікації, і це є, на нашу думку, вкрай актуальним питанням, яке наразі належно не досліджене.

Формулювання цілей статті. Мета статті – проаналізувати та емпірично верифікувати моделі конфігурацій сімейної взаємодії у кризових сімейних системах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Наше дослідження міжособистісних комунікацій та конфігурацій сімейної взаємодії у кризових сімейних системах ґрунтується на п'ятивимірній структурно-функціональній моделі сімейної комунікації Т. Герінга, яка репрезентує:

1) змістові аспекти сімейної системи: стабілізатори сімейної взаємодії (сімейні традиції, звичаї, міфи, історії), типові сімейні проблеми, сімейні норми і ролі, сімейні альянси і коаліції, патерни внутрішньої і зовнішньої сімейної взаємодії тощо;

2) структурні аспекти сімейної системи: конфігурації сімейних стосунків, емоційна дистанція між членами сім'ї, особисті кордони членів сім'ї та кордони сімейної системи в цілому та ін.);

3) модуси сімейних стосунків: позитивні (відносна автономність і самостійність кожного члена сім'ї, комфортний

психологічний клімат, широкий спектр поведінкових стратегій та можливість їх вільного вибору тощо) та негативні (дезінтеграція стосунків між членами сім'ї, неприйняття, відчуження батьків і дітей, самоізоляція батьків і т. ін.);

4) чинники і механізми привласнення конфігурацій сімейних стосунків та засвоєння патернів сімейної взаємодії;

5) типи репродукції сімейного досвіду (редуплікація, часткова реплікація, засвоєння альтернативного, «чужого» досвіду, не притаманного даній сімейній системі) [3; 4].

Емпіричне дослідження, спрямоване на верифікацію наведеної моделі, здійснювалося за допомогою розробленого К.В. Сєдих та А.В. Склярчук напівструктурованого інтерв'ю, спрямованого на виявлення змістових аспектів соціалізації дитини як у нормальній, так і в кризовій сім'ї (змісту й особливостей сімейних правил, історій, міфів тощо), та методики «Просторова соціограма сім'ї», розробленої Т. Герінгом на основі вищевказаної моделі.

Напівструктуроване інтерв'ю дало можливість відтворити семантичний простір опису внутрішніх і зовнішніх сімейних комунікацій у здорових і кризових сім'ях. За результатами контент-аналізу відтворено семантичного простору було визначено 45 змістових конструктів, які далі підлягали процедурам кореляційного, факторного та кластерного аналізу. Виокремлені кластери досить вичерпно репрезентують змістові аспекти внутрішніх і зовнішніх сімейних комунікацій у здоровій і кризовій сім'ї (для оцінки статистичної значимості відмінностей застосовано ϕ -критерій (критерій кутового розподілу) Фішера.

Застосування методики «Просторова соціограма сім'ї» дало змогу:

1) виявити ті параметри кризової сімейної системи, які, з одного боку, є критеріями порушення її функціонування, а з другого – є вагомими чинниками впливу на якість зовнішньої і внутрішньосімейної комунікації, що визначають способи репродукції сімейного досвіду і,

відповідно, зміст і якість сімейної соціалізації;

2) проаналізувати особливості внутрішньосімейних та зовнішніх соціальних комунікацій сім'ї з урахуванням стосунків і взаємодій не лише в межах сім'ї, а поза нею, в її найближчому соціальному оточенні (друзі, вчителі, сусіди тощо);

3) виявити особливості структури контактів, емоційних зв'язків та конфігурацій взаємодії в кризових та в «здорових», адаптивних сімейних системах.

Експериментальну базу дослідження, на основі якої добиралися «кризові» сім'ї для експериментальної вибірки становив Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької області та сім'ї, в якому перебувають на обліку так звані «проблемні сім'ї» та «сім'ї групи ризику». Ці сім'ї були визнані такими експертами даного центру, а також експертами районних та міських соціально-психологічних служб згаданої області.

На підставі ряду використаних соціально-економічних та психологічних показників для участі в експерименті було сформовано експериментальну групу, яку склали 275 сімей, кваліфікованих нами як дисфункціональні, кризові сімейні системи. Крім того, для порівняння характеру сімейних комунікацій та характеру моделей конфігурацій сімейної взаємодії в кризових і здорових сім'ях нами було сформовано групу, яку склали 250 сімей, визначених нами як «здорові», такі, що не мають проблем функціонування соціально-економічного соціального та психологічного характеру.

Як показало емпіричне дослідження, провідними стабілізаторами сімейної взаємодії в здорових, адаптивних сімейних системах є стабілізатори нормативного типу – сімейні традиції, сімейні міфи, звички, правила тощо та орієнтованість на загальноприйняті і визнані суспільством сімейні цінності та норми взаємодії ($\phi^*=10,89$, $p \leq 0,01$).

На відміну від них, у кризових сімейних системах найпотужнішим сімейним стабілізатором є сімейні проблеми, які у

цих системах або вирішуються неконструктивними, неекологічними способами, витісняються, делегуються в зовнішнє оточення або зовсім не вирішуються, не обговорюються, приховуються і т.д., а отже задавнюються, хронізуються, стають тотальними і визначають якість функціонування сімейної системи як системи кризової.

Під час інтерв'ю було з'ясовано, що члени кризових сімей неналежно усвідомлюють реальні сімейні проблеми та перекладають їх на близьке й віддалене соціальне оточення ($\phi^*=7,5$, $p \leq 0,01$); на несприятливі обставини життя ($\phi^*=5,4$, $p \leq 0,01$); на уряд та інші державні інституції ($\phi^*=3,4$, $p \leq 0,01$). А найтипівшими поясненнями сімейних проблем у цих сім'ях є «брак грошей», «нестача найнеобхіднішого для життя», «численні й складні побутові проблеми» ($\phi^*=1,65$, $p \leq 0,05$) і т. ін.

Аналіз змістових показників функціонування здорових і кризових сімейних систем дав можливість виявити особливості виконання сімейних ролей чоловіка та дружини в здорових і кризових сімейних системах. Зокрема, з'ясовано, що викривлення ролі матері і, відповідно, порушення материнських функцій у кризовій сім'ї призводить до хронізації та

генералізації проблем сімейної соціалізації, а порушення, пов'язані з сімейною роллю батька, призводять до виникнення коаліції матері та дітей та створення системи специфічних стосунків, спрямованих проти батька як «носія негативного симптому», «ідентифікованого автора» сімейних негараздів, зокрема на його знецінення, дистанціювання й відчуження від нього і зрештою призводять спочатку до емоційної, а згодом і до цілковитої дезінтеграції сімейної системи.

Так емпірично підтверджено, що проблемні сімейні системи характеризуються переважанням коаліцій матері з дітьми проти батька, який позиціонується як носій девіантної поведінки, шкідливих звичок, як особа, що «самоусунулася» від сімейних справ ($\phi^*=5,41$, $p \leq 0,01$) та коаліції чоловіка і дружини проти інших членів родини, яка відхиляє будь-які інші родинні зв'язки й емоційно від них відмежовується ($\phi^*=5,11$, $p \leq 0,01$).

Сімейні альянси й коаліції (між різними членами родини) спрямовані на неприйняття й відхилення певних членів родини, проти яких ці альянси утворені, дистанціювання від них – і це один з серйозних негараздів, характерних для кризових сімейних систем (табл. 1).

Таблиця 1

Види сімейних коаліцій у кризових та в здорових сім'ях, %

Види сімейних коаліцій	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	ϕ^*
Мати і діти проти батька	25	8	5,41**
Батько і діти проти матері	2	2	0
Подружжя проти інших членів родини	15	3	5,11**
Батьки і діти проти інших	7	19	4,19**
Дитина з бабусею проти батьків	12	13	0,36
Мати з бабусею проти батька	8	11	1,16
Сімейних коаліцій немає	26	40	3,42**

Примітка : ** – статистична значимість відмінностей 0,01

У разі неприйняття та ізоляції з ініціативи тої чи тої сімейної коаліції відчужений член сім'ї може обрати шлях самоізоляції, що вочевидь зафіксовано і в нашому емпіричному дослідженні.

Самоізоляція – це специфічний психологічний феномен, за якого самоізолювані члени сімейної системи, базуючись на певних соціальних і сімейних

міфах, ухвалюють власну безпорадність і неможливість реалізувати свою сімейну (наприклад, батьківську) функцію з ряду «важливих» та «об'єктивних» причин. Хоча в кризових сім'ях найчастіше в основі такої поведінки лежать інфантильність, безвідповідальність, адиктивні інстинкти і потяги, викривлена мотивація, нехтування цінностями сімейного життя тощо.

Аналіз структурних показників функціонування здорових і кризових сімейних систем дав можливість констатувати, що для кризових систем найбільш характерними є три типи

конфігурацій сімейної взаємодії з п'яти найпоширеніших – «Опосередкований», «Конфліктний» та «Альянсно-коаліційний» (табл. 2).

Таблиця 2

Патерни сімейної взаємодії в проблемних та здорових сім'ях, %

Типи конфігурацій сімейної взаємодії	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	ϕ^*
«Залежний»	0	18	10,021**
«Симбіотично-конфліктний»	0	2	3,25**
«Зірковий»	0	37	14,96**
«Опосередкований»	27	17	2,78**
«Конфліктний»	58	7	13,67**
«Альянсно-коаліційний»	15	0	0
«Гармонійний»	0	4	4,61**

Примітка : ** – статистична значимість відмінностей 0,01

Отже, найбільш поширений тип конфігурації сімейної взаємодії – «Конфліктний» (58% досліджуваних кризових сімей). Для такого типу взаємодії властиві конфліктні стосунки між членами, що пронизують різні підструктури сім'ї. Зокрема, конфліктність простежується і в батьківській діаді (це посилюється тим, що значна кількість таких сімей розлучені – 47%) і в батьківсько-дитячих стосунках. Конфліктність зафіксована і в стосунках батьківської діади старшого покоління.

Специфікою таких стосунків у таких сім'ях є одночасна сильна емоційна забарвленість відносин і їх конфліктність (негативна емоційна забарвленість), тобто члени сімей мають виражене емоційне ставлення один до одного, що, однак, виражене негативно. Така конфігурація стосунків у сім'ї призводить до порушення соціалізації у вигляді засвоєння негативного і конфліктного патерну взаємодії з близькими людьми, схильності до протистоянь.

Для 27% досліджуваних кризових сімей властива конфігурація взаємодії за «опосередкованим» типом. Специфікою стосунків і взаємодій у таких сім'ях є їх опосередкований характер. Тобто стосунки між деякими членами сім'ї опосередковуються третьою особою чи певним фактором. Типовою ситуацією в такій сім'ї є наявність батька із вираженою алкогольною залежністю, що опосередковує його стосунки з дружиною та дітьми. Зокрема, діти при цьому

розглядаються як такі, що заважають реалізувати адиктивне прагнення до алкоголю («додаткове навантаження у житті»), а дружина – унеможливорює задоволення адиктивної тенденції («забирає гроші», «перешкоджає дружнім стосункам з іншими адиктами»).

У такому разі опосередкування викривляє процес соціалізації у вигляді закріплення стійких поведінкових патернів, опосередкованих шкідливими звичками (зокрема, зловживанням алкоголю), агресивною чи й насильницькою поведінкою бодай одного з членів сім'ї, ставлення до батька чи матері як до джерела проблем у житті тощо.

Для 15% досліджених нами кризових сімей властива «альянсно-коаліційна» конфігурація стосунків. Специфікою стосунків у таких проблемних сім'ях є наявність коаліцій – об'єднання кількох членів сім'ї проти інших. Типовою коаліцією в проблемних сім'ях є коаліція матері й дітей проти батька, який ідентифікується ними як джерело конфліктів і сімейних проблем (це зафіксовано у 62% сімей цієї групи).

При цьому сімейні стосунки порушуються через нерівномірність соціалізувальних впливів з боку матері та батька, де мати заміщує батьківські впливи. Як результат, соціалізація дитини викривляється. Можливі й інші розподіли коаліцій, коли, наприклад, батько і діти протистоять матері (15%) або діти протистоять батькам – у такому випадку

йдеться про міжпоколінні коаліції (23%). Утворення коаліцій в сім'ї відображає порушення емоційних зв'язків між дітьми і батьками за сценарієм інтеграції з одним із батьків і сепарації з іншим.

Діагностично значущою для розуміння сутності комунікацій у кризовій сімейній системі та особливостей соціалізації дитини в проблемних сім'ях є не притаманність їм таких конфігурацій сімейної взаємодії, як «Павутиння» і «Сонечко». Для цих конфігурації взаємодії характерні насамперед сильні або й надсильні емоційні зв'язки між членами сім'ї, стосунки, засновані на «емпатійній формулі», батьківська турбота та турбота всіх членів сім'ї одне про одного. Проте в цьому разі є ризик гіперопіки стосовно молодших членів сім'ї і, відповідно, обмеження самостійності та їхня інфантилізація (що властиво для типу «Павутиння»), або ж вони стають центром

сімейної взаємодії і, відповідно, мають ознаки егоцентризму, егоїзму, нечутливості до потреб інших (тип «Сонечко»).

Емпірично зафіксовано очевидні відмінності емоційної дистанції між членами здорової і кризової сім'ї. Так для проблемних сімей більш характерна далека дистанція між її членами ($\phi^*=8,77$, $p\leq 0,01$) та неоднакова, тобто чітко диференційована дистанція стосовно різних членів сім'ї – близька з одними членами і дуже далека з іншими ($\phi^*=11,726$, $p\leq 0,01$).

Очевидним і однаково характерним для дітей з кризових сімей є переважання далекої дистанції з матір'ю ($\chi^2=15,32$, $p\leq 0,01$), з батьком ($\chi^2=13,26$, $p\leq 0,01$), братами ($\chi^2=8,94$, $p\leq 0,05$), сестрами ($\chi^2=9,22$, $p\leq 0,05$) та дідусями ($\chi^2=11,95$, $p\leq 0,01$), і виключення з цього списку становлять хіба що бабусі (табл. 3).

Таблиця 3

Показники емоційних меж між членами проблемних та здорових сімей, %

Члени сім'ї	Група	Емоційна дистанція			відсутня	χ^2
		близька	середня	далека		
Матір	КСС	29	33	32	6	15,32**
	ЗС	79	16	5	0	
Батько	КСС	11	18	46	25	13,26**
	ЗС	63	23	12	2	
Брат	КСС	29	17	3	51	8,94*
	ЗС	12	22	20	46	
Сестра	КСС	27	18	2	53	9,22*
	ЗС	4	26	19	51	
Дідусь	КСС	10	26	31	33	11,95**
	ЗС	34	31	19	16	
Бабуся	КСС	29	34	22	19	5,332
	ЗС	38	24	24	14	
Тітка	КСС	3	14	11	72	6,89
	ЗС	11	18	5	66	
Дядько	КСС	2	6	9	83	2,65
	ЗС	4	12	3	81	
Двоюродні брати/сестри	КСС	0	3	5	92	1,36
	ЗС	4	6	2	88	
Дистанція з близьким соціальним оточенням (не з членами сім'ї)						
Друзі	КСС	34	26	6	34	9,42*
	ЗС	12	32	5	51	
Тренер, вчитель	КСС	12	23	13	52	9,86*
	ЗС	3	16	18	63	
Інший значимий дорослий (безвідносно занять)	КСС	14	15	5	66	12,63**
	ЗС	0	5	6	89	

Примітки : ** – значимість відмінностей 0,05; * – значимість відмінностей 0,01

КСС – кризові сімейні системи; ЗС – здорові сімейні системи

Характеристика меж (кордонів) сімейних систем – як систем відкритого чи закритого типу – є одним з важливих показників, який може слугувати ознакою сімейної кризи. Традиційною є точка зору, що будь-які сім'ї з ознаками проблемного функціонування є сімейними системами закритого типу, що не є оптимальним для будь-якої «живої» біопсихосоціальної системи. Проте на підставі нашого емпіричного дослідження можемо стверджувати, що межі кризової сімейної системи є досить відкритими для окремих, вибіркового соціальних та психосоціальних

впливів. Проте ця відкритість має специфічний характер.

На відміну від здорових, гармонійних систем, межі яких відкриті для обміну досвідом та ресурсами з метою їх інтеграції в сімейний досвід та свого оптимального розвитку, кризові сімейні системи відкриті за принципом «виживання», через відсутність збалансованого обміну всередині сім'ї (так через порушення емоційних зв'язків з батьками дитина інстинктивно шукає їх за межами сімейної системи, так само чоловік шукає деінде необхідну йому емоційну підтримку, якщо не отримує її в своїй сім'ї (табл. 4).

Таблиця 4

Показники зовнішніх меж проблемних та здорових сімей, %

Група	Межі		
	Відкриті	Закриті	Дифузні
Кризові сім'ї	39	26	35
Здорові сім'ї	12	39	49
ϕ^*	7,34**	3,19**	3,718**

Примітка : ** – статистична значимість відмінностей 0,01

Основними модусами сімейних стосунків у кризових сімейних системах є модуси негативного характеру: руйнування стосунків у родині через негідну поведінку батька ($\phi^*=8,39$, $p \leq 0,01$); руйнування сімейних стосунків через негідну поведінку матері ($\phi^*=5,16$, $p \leq 0,01$), порушення нормального функціонування сімейної

системи через поведінку дитини ($\phi^*=6,96$, $p \leq 0,01$), порушення сімейних стосунків через те, що члени родини намагаються вносити в них свої корективи ($\phi^*=2,53$, $p \leq 0,01$) та деякі інші. Натомість у здоровій сімейних системах переважають модуси іншого характеру (табл. 5).

Таблиця 5

Модуси сімейної взаємодії в проблемних та здорових сім'ях, %

Модус сімейних стосунків	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	ϕ^*
Непогоджена участь батьків у житті сім'ї	9	0	9,96**
Надмірний контроль, забагато обмежень	6	5	0,5
Сучасних дітей складно виховувати	3	18	6,04**
Брак часу для сім'ї через роботу	7	21	4,76**

Примітка : ** 0,01

Проте варто говорити про те, що в емпіричний спосіб нами виявлено й описано не лише негативні, а й позитивні модуси сімейних стосунків у кризовій сім'ї, що, з одного боку, дає підстави вважати такі сімейні системи біполярними, а з другого – змінює погляди на сімейну соціалізацію в кризових сімейних системах. Узагальнення результатів емпіричного дослідження дало змогу констатувати, що негативний модус – це насамперед порушені міжособистісні стосунки, викривлена емоційна дистанція

між членами сім'ї, відсутні стійкі емоційні зв'язки між батьками і дитиною, зафіксовано відчуження дітей від батьківської діади. У такому модусі кризова сім'я виступає як дисфункціональна, така, що не спроможна забезпечити ефективну соціалізацію дитини.

Позитивний модус сімейних стосунків та сімейної взаємодії в кризових сімейних системах описує і певний потенціал цих систем. Йдеться про те, що відсутність

емоційних контактів, порушення стосунків дитини з батьками, їх самоізоляція від виховання призводять до необхідності дитини виявляти самостійність, приймати рішення самій та втілювати їх у життя. При цьому оцінка результатів ефективності таких рішень, що виражаються в певних поведінкових програмах, здійснюється дитиною не відповідно до заданого патерну батьків («правильно» чи «неправильно»), а відповідно до тої поведінки, яка задовольняє її безпосередні потреби. Дитина при цьому вимушена змінювати поведінку у разі її невідповідності заданій меті, що виражається у підвищенні гнучкості та адаптивності дитини. Тобто нами виявлена ситуація, коли в проблемній сім'ї порушення стосунків між батьками та дитиною призводить до позитивного наслідку – стимуляції самостійності дитини та підвищення адаптивності її поведінки.

До чинників та механізмів привласнення конфігурацій сімейних стосунків і сімейних взаємодій в обох типах сімей належать насамперед ті, що пройшли випробування процесами соціалізації і гарантують ідеальне відтворення сімейного досвіду – як «здорового», так і «кризового». Інакше кажучи, здорові сім'ї переважно репродукують себе як здорові сімейні системи, а кризові сім'ї – практично ідеально репродукують себе як кризові сімейні системи. У кризових сім'ях репродукції себе як кризових сприяють, зокрема, такі сімейні переконання (і ці переконання мають силу чинників і механізмів сімейної соціалізації), як от: «батьки так чинили, і ми так чинимо» ($\varphi^*=3,21$, $p\leq 0,01$), «батьки так чинили, а тому я так чинитиму» ($\varphi^*=6,39$, $p\leq 0,01$), «якщо батьки не надто опікують дитину, то вона вирішує все сама, а отже росте самостійною» ($\varphi^*=13,95$, $p\leq 0,01$), «відсутність нормального виховання робить дитину більш заратованою до життя, більш адаптивною» ($\varphi^*=16,55$, $p\leq 0,01$), «слово батьків – закон» ($\varphi^*=3,56$, $p\leq 0,01$), «виживаємо як можемо» ($\varphi^*=4,67$, $p\leq 0,01$), «ми – заручники обставин»

($\varphi^*=7,59$, $p\leq 0,01$), «якщо нам не допоможуть, ми самі не впорасмося» ($\varphi^*=6,19$, $p\leq 0,01$) тощо.

Усі описані емпіричні показники репрезентують відповідні кризові умови та кризове емпіричне середовище, в якому розгортається життя кризової сім'ї, засвоюються й відпрацьовуються конфігурації і патерни сімейної взаємодії та відбувається сімейна соціалізація. У нашому дослідженні показано, що члени сімейної системи (насамперед діти) засвоюють і використовують життєвий сімейний досвід відповідно до провідного типу його репродукції, заданого конфігураціями і патернами сімейної взаємодії. За результатами нашого дослідження виділено три типи репродукції сімейного досвіду в кризовій сім'ї:

1) редуплікативний, коли ідеально і цілковито відтворює модель батьківської сім'ї – як здорової, так і кризової – за принципом «дорослий – ідеальний спадкодавець, і це не піддається обговоренню і критиці, а дитина – ідеальний спадкоємець, головна задача якого – привласнювати і відтворювати сімейний і соціальних досвід»;

2) частково реплікативний, коли той чи той член сім'ї (насамперед дитина) негативно ставиться до сімейного досвіду, але відсутність бажаних поведінкових моделей, через брак особистих ресурсів для пошуку цих моделей та вибудовування іншої, власної моделі взаємодії з членами своєї сім'ї та інших, альтернативних, не притаманних своїй сім'ї патернів поведінки, і в цьому разі сімейний і соціальний досвід відтворюється частково;

3) тип реалізації протилежних сімейним конфігурацій взаємодії і патернів поведінки, коли дитина надмірно критично ставиться до сімейного досвіду, оскільки має приклад інших, прийнятних для неї альтернативних поведінкових моделей та належну позасімейну ресурсну підтримку для їх з бо і реалізує протилежну стратегію, будує взаємодію в своїй сім'ї за іншими критеріями (табл. 6):

Таблиця 6

Розподіл типів репродукції сімейного досвіду у кризових і здорових сім'ях, %

Тип репродукції досвіду	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	φ^*
Редуплікація	38	51	3,01**
Часткове відтворення	50	45	1,14
Відтворення альтернативного досвіду	12	4	3,47**

Важливими чинниками, які визначають вибір того чи іншого типу репродукції сімейного досвіду, вважаємо критичне мислення, наявність альтернативних моделей поведінки та емоційне (позитивне чи негативне) ставлення до носіїв тих чи тих моделей поведінки, під яким розуміємо сукупність когнітивних та емоційних процесів, що дозволяють дитині на основі єдності аналізу (когнітивна складова) та почуттєвої рефлексії (емоційна складова) виносити судження про доцільність чи недоцільність повторення сімейного досвіду.

Висновки. Система міжособистісних внутрішньосімейних комунікацій – як інструмент репродукції сімейного досвіду – в кризових сімейних системах має ряд особливостей, які можуть бути описані за допомогою п'ятикомпонентної структурно-функціональної моделі, де структурними елементами є:

- 1) зміст сімейної взаємодії, насамперед її стабілізатори (сімейні норми і цінності, сімейні проблеми тощо);
- 2) типи організації, або типи конфігурації сімейної взаємодії (в т. ч. засвоєні патерни поведінки);
- 3) модуси сімейних стосунків і ставлень;
- 4) чинники і механізми відтворення сімейних стосунків та засвоєння конфігурацій і патернів сімейної взаємодії;
- 5) типи репродукції сімейного досвіду.

Як показали результати емпіричного дослідження, міжособистісні внутрішньосімейні комунікації у кризовій сім'ї є дефіцитарними (кількісно недостатніми) та неякісними (викривленими), що порушує обмін необхідною інформацією, емоціями та інтеракціями всередині сім'ї та обмін сім'ї з референтним соціальним оточенням і створює підґрунтя для серйозних сімейних дисфункцій.

Основним стабілізатором сімейної взаємодії в кризових сім'ях є не норми і цінності, а сімейні проблеми, які приховуються або вирішуються в неконструктивний, неекологічний спосіб. Модуси сімейної взаємодії та сімейні ролі (насамперед роль матері і батька) в цих сім'ях викривлені, істотно порушено емоційні зв'язки й сімейні кордони, фіксується виражена тенденція до утворення внутрішньосімейних альянсів і коаліцій «одних проти інших».

Ці показники свідчать про той чи той ступінь дезінтеграції сімейної системи, за якої її суб'єкти виступають як розрізнена й неконсолідована сукупність осіб, не об'єднаних спільними поглядами, інтересами, переживаннями, діями, що негативно позначається на психоемоційному самопочутті та загальному розвитку кожного члена кризової сімейної системи.

Репродукція сімейного досвіду кризових сімейних системах відбувається на основі трьох основних типів конфігурацій сімейної взаємодії (альянсно-коаліційного, конфліктного та опосередкованого третіми особами чи сторонніми чинниками) та реалізується за трьома основними сценаріями:

1) редуплікація сімейного досвіду, або цілковите відтворення батьківської моделі сім'ї і батьківської поведінки, за якої здорові і кризові сімейні системи ідеально відтворюють себе самих саме як здорові і кризові;

2) часткова реплікація, або часткове відтворення сімейного досвіду – як позитивного, так і негативного, як суто сімейного, так і альтернативного, запозиченого ззовні;

3) анти-реплікація, або засвоєння «чужого», альтернативного досвіду, не притаманного своїй сімейній системі, і в цьому разі члени кризової сім'ї засвоюють

і відтворюють більш прийнятний для них, альтернативний досвід сімейних комунікацій, запозичений ззовні.

Важливим, актуальним і таким, що потребує дальших досліджень, залишається питання психологічного супроводу кризової сім'ї, що розуміється нами як широкий комплекс заходів, спрямованих на поліпшення функціонування дисфункціональної сімейної системи та розширення соціального досвіду дітей, які в цих сім'ях зростають, за рахунок надання їм прийнятних альтернативних моделей соціальної поведінки.

Література:

1. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста: пер. з англ. Київ: Укр. центр духовн. культури, 2000. 416 с.
2. Мид М. Культура и мир детства / Избр. произв.: Пер. с англ. М.: Гл. ред. «Наука», 1988. 429 с.
3. Седих К. В. Психологія сім'ї. Київ: Академія, 2017. 192 с.
4. Склярук А. В. Проблемна сім'я як середовище соціалізації дитини: монографія. Херсон : «Гельветика», 2018. 272 с.
5. Петрунько О. В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі: монографія. Полтава: Укрпромторсервіс, 2010. 480 с.
6. Москаленко В. В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі. *Соціальна психологія*. 2009. № 5 (37). С. 35-48.

7. Кон И. С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. Москва : Наука, 1988. 270 с.

References:

1. Mid Dzh. H. Duh, samIst I suspIstvo. Z tochki zoru sotsIalnogo blhevIorista [Spirit, self and society. From the perspective of a social behaviorist], Ukr. tsentr dukhovn. kultury, Kyiv, Ukraine, 416 p.
2. Mead, M., & Wolfenstein, M. (1955), *Kultura i mir detstva* [Culture and world of childhood], Nauka, 429 p.
3. Sedykh, K. V. (2017), *Psykhologhiia simi* [Family psychology], 192 p.
4. Skliaruk, A. V. (2018), *Problemna simia yak seredovyshe sotsializatsii dytyny* [A troubled family as a child's socialization environment], Helvetyka, Kherson, Ukraine, 272 p.
5. Petrunko, O. V. (2010), *Dity i media: sotsializatsiia v ahresyynomu mediaseredovyshechi* [Children and media: socialization in an aggressive media environment], Ukpromtorservis, Poltava, Ukraine, 480 p.
6. Moskalenko, V. (2009), "Peculiarities of the study of personality socialization in the intersubjective paradigm", *Sotsialna psykhologhiia*, № 5 (37), pp. 35-48.
7. Kon, I. (1988), *Rebenok i obschestvo: Istoriko-etnograficheskaya perspektiva* [The Child and Society: A Historical and Ethnographic Perspective], Nauka, Moscow, Russia, 270 p.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2022 р.

УДК 159.938

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-184-191

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ СИНДРОМУ «ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ» У ФАХІВЦІВ ЗМІ

Сингаївська І.В.¹, Довгань І.Л.²

¹ к.психол.н., професор, директор Навчально-наукового інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

² магістрантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна,
e-mail: ilona1101@gmail.com

PSYCHOLOGICAL MEANS OF PREVENTION AND OVERCOMING THE SYNDROME OF "PROFESSIONAL BURNOUT" AMONG MEDIA SPECIALISTS

Synhaivska Iryna¹, Dovgan Ilona²

¹ PhD (Psychological), professor, director of the academic and scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

² graduate student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: ilona1101@gmail.com

Анотація. В статті обґрунтована проблематика дослідження питання професійного вигорання журналістів та інших фахівців засобів масової інформації. Мета статті полягає в розкритті особливостей професійної діяльності фахівців ЗМІ та викладу основних способів профілактики та подолання наслідків професійного вигорання даної категорії спеціалістів. Наведений короткий аналіз трактування сутності професійного вигорання. Описані базові наукові психологічні підходи до вивчення феномену професійного вигорання. Зокрема, виділені: ситуаційний, системний, особистісний, ресурсний, процесуальний підходи. Розкрита та описана структура професійного вигорання згідно з К. Маслач. Описані його складові та наведена їх коротка характеристика. Описана специфіка професійної діяльності журналіста та фахівця засобів масової інформації взагалі. Визначена роль та функції професійної діяльності журналіста. Визначені відмінності роботи такого фахівця на телебаченні, радіо, в інтернет-виданні та в друкованих виданнях. Описані ключові відмінності роботи в кожному з напрямків журналістики. Визначено, що особливість роботи в друкованому виданні та на телебаченні визначається домінуванням свого особливого каналу сприйняття інформації читачами або телеглядачами. Визначено, що стресогенні чинники даної професії зумовлюються соціальною та суспільною значущістю та особливостями, а також видом діяльності (радіо, газета, телебачення та ін.). Основними стресогенними чинниками професійного вигорання фахівців ЗМІ визначені: емоційні навантаження у процесі комунікації з іншими людьми; відповідальність перед суспільством; ненормований графік роботи; необхідність обробки та запам'ятовування великих обсягів інформації; сильно обмежені часові рамки для виконання своїх професійних обов'язків; надмірна багатозадачність у роботі; конкуренція у професії. На підставі проаналізованого матеріалу розроблена програма профілактики та подолання наслідків професійного вигорання фахівців ЗМІ. Описана структура та план програми профілактики. Вказані блоки та окремі завдання, які входять до цих блоків.

Ключові слова: вигорання, професійне вигорання, емоційне вигорання, редуція, деперсоналізація, виснаження, емоції, інтерес.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 1; бібл.: 12

Annotation. In the article, the problem of not studying the issue of professional burnout of journalists and other mass media specialists is substantiated. The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the professional activity of mass media specialists and outline the main methods of prevention and overcoming the consequences of professional burnout of this category of specialists. A brief analysis of the interpretation of the essence of professional burnout is presented. Basic scientific psychological approaches to the study of the phenomenon of professional burnout are described. In particular, the following are highlighted: situational, systemic, personal, resource, procedural approaches. The structure of professional burnout according to K. Maslach is revealed and described. Its components are described and their brief characteristics are given. The specifics of the professional activity of a journalist and mass media specialist in general are described. The role and functions of a journalist's professional activity are determined. The differences between the work of such a specialist on television, radio, in the Internet publication and in printed publications are determined. The key differences of work in each of the areas of journalism are described. It was determined that the

peculiarity of the work in the printed edition and on television is determined by the dominance of its special channel of information perception by readers or television viewers. It was determined that the stressogenic factors of this profession are determined by social and public significance and features, as well as the type of activity (radio, newspaper, television, etc.). The main stressful factors of professional burnout of mass media specialists are defined as: emotional stress in the process of communication with other people; responsibility to society; irregular work schedule; the need to process and memorize large amounts of information; severely limited time frame for fulfilling one's professional duties; excessive multitasking at work; competition in the profession. On the basis of the analyzed material, a program of prevention and overcoming the consequences of professional burnout of mass media specialists was developed. The structure and plan of the prevention program are described. Blocks and individual tasks included in these blocks are indicated.

Key words: burnout, professional burnout, emotional burnout, reduction, depersonalization, exhaustion, emotions, interest.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 1; bibl.: 12

Постановка проблеми. Стрімкий рух життя, його висока стресогенність, чимала кількість потрясінь та криз за останні декілька років (пандемія, військові конфлікти та ін.), зробили стресогенними майже кожен третю професію в Україні. Не стала винятком і професія в ЗМІ. Журналісти, телеведучі, видавці, редактори та ін. кожного дня стикаються з людським горем і трагедіями. Через них проходять сотні і тисячі стрічок матеріалу, який досить часто несе в собі негатив, а іноді цей негатив доводиться не лише читати, але і стикатися з ним безпосередньо. Все це робить дану професію надзвичайно стресогенною, а її фахівців жертвами професійного вигорання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш повно проблема професійного вигорання розкрита в роботах таких вчених-психологів як: В. Бодров, В. Бойко, В. Вілюнас, Н. Водоп'янова, А. Макарова, К. Маслач та інших.

Зокрема Т. Неруш визначає професійне вигорання в якості деструктивних змін особистості, що мають стадіальний характер, які виникають, розвиваються і проявляються в процесі її професіоналізації як комплекс негативних симптомів, що виражаються в емоційному виснаженні, деперсоналізації та редукції професійних досягнень, що призводять до зниження ефективності професійної діяльності та порушення взаємодії з іншими учасниками даного процесу [8].

Л. Юр'єва вважає, що професійне вигорання – це процес поступової втрати когнітивної, емоційної і фізичної енергії, що виявляється ознаками розумового та

емоційного виснаження, фізичної втоми, особистої відстороненості та зменшення задоволення здійсненням діяльності [11].

С. Смирнова характеризує синдром професійного вигорання як спосіб захисту негативних чинників професійної діяльності, «вироблений психічно здоровою особистістю, що виявляється як стереотип емоційного сприйняття дійсності, що характеризується психоемоційним виснаженням, розвитком дисфункціональних установок, втратою мотивації» [10].

У результаті вивчення професійного вигорання виділено кілька основних наукових підходів:

1. Ситуаційний. Будується на гіпотезі про те, що професійне вигорання проявляється у стані фізичного, емоційного і психічного виснаження, що переживається, викликане тривалою включеністю у ситуації, що вимагають емоційної напруги (Н. Водоп'янова, О. Старченкова).

2. Системний. Заснований на цілісному характері явища професійного вигорання, на положенні про те, що воно стосується усіх рівнів функціонування людини (І. Курапова, В. Орел).

3. Особистісний. Базується на уявленні, згідно з яким професійне вигорання є наслідком деформації ціннісно-сміслової сфери особистості, втрати життєвих смислів (М. Борисова, Н. Гришина, Л. Дика, І. Куваєва).

4. Ресурсний. Виходить із уявлення про те, що в основі професійного вигорання лежить виснаження емоційно-енергійних та особистісних ресурсів людини (Р. Айсина, О. Бабич).

5. Суб'єктно-діяльнісний. Будується на ідеї, відповідно до якої ключовими чинниками розвитку синдрому професійного вигорання є особливості взаємовпливів професійної діяльності та суб'єкта праці (І. Асеева, Л. Китаєв-Смик, А. Леонова).

6. Процесуальний. Розглядає професійне вигорання як процес, що розгортається у часі і включає кілька фаз формування (В. Бойко, Т. Ронгінська) [6].

На сьогоднішній день в психологічній науці, в питанні стадій та симптомів прояву професійного вигорання фахівця, більшість науковців використовують модель К. Маслач. Модель синдрому (за К. Маслач) може бути представлена як трикомпонентна структура, що включає:

- емоційне виснаження (емоційна перенапруга, спустошеність, вичерпаність власних емоційних ресурсів);

- деперсоналізацію (тенденцію до розвитку негативного, бездушного, цинічного ставлення до подразників, що характеризується зростанням знеособленості та формальності контактів);

- редукцію персональних досягнень (зниження почуття компетентності у своїй роботі, невдоволеність собою, зменшення цінності своєї діяльності, негативне самосприйняття у професійній сфері, поява почуття власної неспроможності, байдужості до роботи) [12].

Професія журналіста чи фахівця ЗМІ ніколи не ставала предметом ґрунтовного психологічного дослідження. В психологічній науці майже не розкриті психологічні особливості професійної діяльності фахівців цієї галузі, в тому числі проблема професійного вигорання її фахівців. Відтак, породжується проблема профілактики та подолання наслідків професійного вигорання фахівців ЗМІ.

Формулювання цілей статті. Мета статі полягає в розкритті особливостей професійної діяльності фахівців ЗМІ та викладу основних способів профілактики та подолання наслідків професійного вигорання даної категорії спеціалістів.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день в

психологічній науці відсутні змістовні праці, в яких предметом дослідження виступало б професійне вигорання фахівців ЗМІ. Проте варто відзначити, що ЗМІ як стресогенний чинник розглядаються в роботах Л. Апполонової, Ю. Вербицької, О. Колесніченка, Л. Світіч, Н. Федотової, О. Борецько.

Специфіка професійної діяльності фахівця ЗМІ має декілька особливостей. По-перше, вона зумовлена своєю соціальною та суспільною значущістю та особливостями. По-друге, вона визначається видом діяльності (радіо, газета, телебачення та ін.).

Варто вказати, що журналістика як професійна діяльність включена як засіб і у відносини між свідомістю та поведінкою людей (суспільною свідомістю та суспільною поведінкою – відносини саморегуляції суспільства як системи), і у відносини інститутів влади та народу (відносини управління у суспільстві як системи). Проте, реалізуючи свою функцію засобу, журналістика грає у цих відносинах – у цих різних регулятивних структурах – далеко не однакову роль. Будучи включеною у відносини управління, вона посідає у суспільстві місце між владою у всіх її проявах та народом [1; 2].

Журналістика інформує про владні рішення, сприяє їх розповсюдженню та роз'ясненню, повідомляє про реакцію мас на них, оголошує вимоги народу до влади, – словом, діє як одна з ланок механізму управління суспільними процесами. А будучи включеною безпосередньо у відносини суспільної свідомості та суспільного буття, вона постає як автономна, самостійна ланка в механізмах саморегуляції суспільства. Функції журналістики:

- давати членам суспільства оперативне знання про дійсність, про всі її суттєві зміни, причому як на очевидному рівні (події), так і на неочевидному, зрозумілому зусиллями думки (проблеми), незалежно від того, хочуть чи не хочуть цього інститути влади;

- забезпечувати громадянам арену вільного обміну думками, створюючи

можливість для самовизначення громадської думки, і часто всупереч бажанню владних структур цю думку спрямовано формувати;

- насичувати спрямовані суспільству масові інформаційні потоки матеріалами, що несуть у собі ще не освоєні аудиторією знання, норми та цінності, забезпечуючи можливість їх конкуренції та спонукаючи тим самим людей до моральних, духовних пошуків, завдяки яким здійснюється розвиток масової свідомості суспільства та збереження необхідного рівня її наступності [2; 5].

Подвійність призначення стає об'єктивною основою для виникнення двох суперечливих тенденцій у професійній діяльності журналіста (ПДЖ): тенденції до сполученості журналістики з владою та тенденції до незалежності від влади.

Природно, що під час функціонування журналістики між цими тенденціями неминує виникає протистояння та спалахує боротьба. Вона стає рушійним протиріччям журналістики, визначальним її розвиток, має безліч проявів і вирішує періодичну зміну її станів. Залежно від стадії розгортання протиріччя, на різних історичних етапах журналістика знаходить різний образ. То в офіційному своєму прояві вона виглядає додатком влади, зв'язаним по руках і ногах (приклад тому – її становище в тоталітарних державах), і в такому випадку в суспільстві неминує формується її другий, неофіційний, підпільний шар, що претендує на чесне посередництво у відносинах між свідомістю та поведінкою людини. А то раптом вона стає жорсткою, безкомпромісною опозицією владним структурам, викликаючи ситуації, за яких інститути влади задихаються без інформаційної підтримки преси, а народ страждає від неузгодженості практичних дій і хаосу в суспільному житті.

Бувають моменти, коли вона заграє з народом, йде за думками не найпередовіших його представників, і це обертається черговим витком стагнації суспільної свідомості. Трапляються і періоди гармонійного співіснування

тенденцій. Зазвичай, вони збігаються з періодами гармонізації суспільних стосунків, з оптимізацією умов життя людей.

Ключовою серед категорій професійної діяльності журналіста є категорія професійного обов'язку, тобто виробленого співпрацею журналістів уявлення про зобов'язання перед суспільством, яке цю співпрацю добровільно бере на себе, погоджуючи місце та роль журналістики в суспільному житті.

Об'єктивну сторону професійного обов'язку визначають численні обов'язки, які є немінучими для журналістської діяльності. Її суб'єктивна сторона пов'язана з усвідомлення цих обов'язків співпраці, з існуючою внутрішньо-професійною спеціалізацією та з особистісними особливостями журналістів. Вона проявляється у вигляді самовизначення обов'язку в окремих журналістських колективах та окремих особистостей. Саме це самовизначення обов'язку породжує переконання в необхідності певним чином особисто брати участь у виконанні прийнятих суспільством зобов'язань, і як наслідок – внутрішнє спонукання до діяльності у вигляді стійких професійних установок [3].

Якщо говорити про вид або сферу професійної діяльності фахівця ЗМІ, то тут також є свої відмінні особливості. Так, наприклад, друкарські видання мають ясно виражену специфіку як елементи системи ЗМІ. Вона визначається тим, що основний робочий матеріал преси – це слово та зображення, залишені на папері чи іншому «твердому» носії інформації.

Газета, журнал, альманах, книга зберігаються роками без видимої руйнації. Вони будь-якої миті можуть бути затребувані споживачем. Їх легко аналізувати комплексно, порівнювати, багаторазово перечитувати, повертатися до однієї й тієї ж важливої думки. Відстаючи від радіо та телебачення в оперативності, друковані ЗМІ перевершують їх у аналітичності. У періодичних виданнях висока вимогливість до стилю та точності слововживання.

Як показує практика, «сукупний читач» звертає увагу на будь-яку помилку, навіть якщо її допущено у вихідних даних [2; 5].

Не стає виключенням робота на телебаченні. Розвиток технологій масових комунікацій відкрив великі обрії перед телебаченням. Комп'ютеризація дала в руки телевізійників такі несподівані та недоступні раніше можливості, як мультимедіа, комп'ютерну анімацію, стереотелебачення і вже звільнила підступи до голографічного телебачення.

Більшість аналітиків передбачають, що через якийсь десяток років практично всі побутові електронні пристрої стануть повноправними членами цифрової мережі. Отже, техніка надала журналісту безмежні можливості. Але й вимоги вона висуває жорсткі: потрібно встигати за впровадженням технічних новинок і, зокрема, вміло використовувати їх для роботи у прямому ефірі. Звісно, необхідно тонко відчувати і родову, вихідну специфіку телевізійної журналістики.

У робочий матеріал тележурналіста входять усне та письмове слово, зображення, шуми, музика. Усе це визначає й особливості телевізійних жанрів. Телебачення дозволяє аудиторії на власні очі спостерігати подію, доповнити зображення звуками (музикою, шумами, дикторським текстом тощо), прочитати текст (спеціально виведений на екран чи демонстрований у вигляді документа), почути живий голос героя та реальний звуковий супровід події. Це передбачає наявність у журналіста здібностей режисера та оператора, навичок та умінь роботи з апаратурою. Особливі вимоги пред'являються телеведучому, який виконує складний комплекс функцій.

Окремим видом є діяльність журналіста на радіо. Специфіка журналістської праці тут пов'язана з тим, що робочий матеріал радіо відрізняється від матеріалу преси. Необхідність використовувати, крім усного слова, шуми, музику та інші звукові ефекти пов'язана з неможливістю показати якийсь об'єкт. Зараз звукові ефекти (аплодисменти тощо) на радіо використовуються дуже

часто, особливо в розважальних програмах, вікторинах.

Якщо в газеті є ілюстрації, то на радіо тільки звук може дати уявлення про ту чи іншу подію, предмет чи людину. І ще одне: газета чи журнал навіть давніх випусків легко доступні читачам, тоді як радіопередача після виходу в ефір перестає існувати.

Специфіка радіо полягає насамперед у гігантській та різноманітній за складом аудиторії слухачів і ще в тому, що передача сприймається лише на слух. Особливість роботи на радіо визначила і специфіку жанрів, що використовуються. Короткі інформації найчастіше групуються на теми і читаються диктором; в інтерв'ю нерідко беруть участь кореспондент, диктор та особа, що інтерв'юється; радіорепортаж зазвичай веде журналіст, який розповідає про обстановку, використовуючи шуми та музику, іноді декламує вірші. Радіорепортаж буде переконливим лише тоді, коли кореспондент відвідає місце події. Досить часто радіорепортаж йде у прямому ефірі, тому для нього характерна жива мова, без заздальгідь написаного тексту [1].

Описані вище особливості професійної діяльності, так чи інакше, роблять професію фахівця ЗМІ досить стресогенною. В якості стресогенних чинників можна визначити наступні:

- емоційні навантаження у процесі комунікації з іншими людьми;
- відповідальність перед суспільством;
- ненормований графік роботи;
- необхідність обробки та запам'ятовування великих обсягів інформації;
- обмежені часові рамки для виконання своїх професійних обов'язків;
- надмірна багатозадачність у роботі;
- конкуренція у професії [3].

Описана вище проблематика зумовила актуальність розробки нами спеціальної програми з профілактики та подолання наслідків професійного вигорання фахівців ЗМІ. Складена нами програма підвищення емоційної стійкості фахівців ЗМІ

складається з двох основних блоків, поєднаних між собою:

Блок лекційного матеріалу з теми стресу, стресостійкості та професійного вигорання, спрямованого на інформування слухачів про сутність даного явища та його особливості.

Блок тренінгових занять [9], спрямованих на створення умов для успішного оволодіння засобами протистояння стресогенним чинникам, які сприяють емоційному вигоранню.

Дані блоки передбачають групову роботу, яка матиме вигляд тренінгу в поєднанні з наданням теоретичного матеріалу по темі стресу, стресогенних чинників та емоційного вигорання.

Об'єкт програми – емоційне вигорання фахівців ЗМІ.

Мета програми – забезпечити зовнішні умови для успішного оволодіння техніками та прийомами профілактики, попередження та роботи із стресогенними чинниками, які є причиною емоційного вигорання фахівців ЗМІ.

Таблиця 1

План-сітка програми «Профілактика професійного вигорання фахівців ЗМІ»

№ заняття	Форми роботи	Час проведення	Необхідні матеріали
1 зан.	Стрес, стресостійкість, емоційне вигорання		
	1. Вправа «Наші імена»	25 хв.	
	2. Прийняття правил роботи в групі	20 хв.	Ватман, маркери.
	3. Вправа «Мої очікування»	15 хв.	Ручка, стікери, ватман.
	4. Мозковий штурм «Що таке емоційне вигорання»	30 хв.	3-4 ватмани, маркери
	5. Рефлексія першого дня	30 хв.	
	Разом:	2 год.	
2 зан.	Конфліктні ситуації та способи їх вирішення		
	Розминка «Рух-привітання»	10 хв.	
	Вправа «Плюси та мінуси конфліктів»	20 хв.	Ватмани, маркери
	Вправа «Причини конфліктів»	25 хв.	Папір формату А-4, ручки
	Розминка «Друкарська машинка»	15 хв.	
	Вправа «Казки»	30 хв.	5 стікерів, ручка.
	Вправа «Вчимося вирішувати конфлікти»	20 хв.	
	Вправа «Наполегливість-опір»	30 хв.	
	Вправа «Неіснуючий час»	20 хв.	
	Вправа «Так»	20 хв.	
Вправа «Комісійний магазин»	25 хв.		
Рефлексія другого дня	25 хв.		
	Разом	4 год.	
3 зан.	Робота зі стресами		
	Розминка «Рахунок»	10 хв.	-
	Вправа «І почуття клином вибивають»	20 хв.	-
	Вправа «Позбавлення від небажаних емоцій»	20 хв.	
	Вправа «Закоханий ... за власним бажанням, або як викликати в самому собі велике щире почуття»	30 хв.	Дзеркало
	Вправа «Маріонетка»	20 хв.	-
	Вправа «Дихаємо животом»	20 хв.	
	Вправа «Усвідомлене дихання»	20 хв.	
Рефлексія третього дня	30 хв.		
	Разом	2 год. 50 хв.	
4 зан.	Техніки релаксації		
	Вправа «Паперові м'ячики»	20 хв.	
	Тематична дискусія на тему «Сутність та значення релаксації»	60 хв.	
	Тематична дискусія «Методи релаксації»	40 хв.	
	Вправа «Шавасана»	30 хв.	

Вправа «Прогресивна м'язова релаксація» (по Якобсону)	40 хв.	
Вправа «Олені»	15 хв.	
Вправа «Пружинки»	15 хв.	
Вправа «Словесна релаксація»	30 хв.	
Рефлексія всієї тренінгової програми		
Вправа «Спасибі за приємне заняття»	20 хв.	
Вправа «Асоціація із зустріччю»	30 хв.	
Разом	5 год.	

Висновки. Отже, професійна діяльність фахівця ЗМІ – об'єкт системного типу, оскільки складається з взаємопов'язаних різнопорядкових елементів, об'єднаних у кілька структур, і має цілісність – здатність виявляти свою сутність лише через взаємодію цих елементів. ЗМІ – «четверта влада», галузь науки, бізнес, вид суспільно-політичної діяльності, система періодичних видань. Важливе місце в професійному вигоранні фахівців ЗМІ відіграє професійний стрес, пов'язаний зі специфікою професійної діяльності. Чинники, які викликають виробничий (професійний) стрес, можна досить умовно розділити на об'єктивні (які мало залежать від особистості працівника) і суб'єктивні (розвиток яких більше залежить від самої людини).

Для профілактики та подолання наслідків професійного вигорання фахівців ЗМІ нами була складена спеціальна програма. Вона покликана попередити професійне вигорання та зменшити наявний негативний вплив професійної діяльності на особистість фахівця сфери ЗМІ. Складена нами програма включає в себе тренінгові заняття та вправи, які спрямовані на оволодіння навичками вирішення конфліктів, релаксації та роботи зі стресом.

Література:

1. Бочковський О., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання). Мюнхен, 2013. 195 с.
2. Вайшенберг З. Новинна журналістика. Київ : Академія Української преси, 2004. 262 с.
3. Вальтер Фон Ла Рош. Вступ до практичної журналістики. Київ : Академія Української преси, 2005. – 348 с.
4. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром вигорання: диагностика и профилактика. М.; СПб.; Н. Новгород, 2008. 312 с.

5. Дудка Д. В. Психологические проблемы в профессиональной деятельности регионального журналиста. Синдром эмоционального выгорания. *Молодой ученый*. 2020. № 47 (337). С. 212–215.
6. Китаев-Смык Л. А. Выгорание персонала. Выгорание личности. Выгорание души. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2008. № 2 (33). С. 41–50.
7. Кравченко Д. А. с. *Особенности подготовки современного фахівця*. 2018. № 4. С. 409–414.
8. Неруш Т. Г., Поварёнков Ю. П. Профессиональное выгорание как деструктивная тенденция профессионального развития личности. Саратов, 2012. 224 с.
9. Сингаївська І. В. Соціально-психологічний тренінг особистісного зростання як метод розвитку життєвої компетентності особистості. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник. Київ : Контекст, 2000. С. 122–125.
10. Смирнова С. С. Синдром эмоционального выгорания. URL: <https://www.b17.ru/article/69846>.
11. Юрьева Л.Н. Профессиональное выгорание у медицинских работников: формирование, профилактика и коррекция : монография. Киев : Сфера, 2004. 272 с.
12. Maslach C., Schaufeli W., Leiter M. Job Burnout. *Annual Review of Psychology*. Vol. 52: P. 397–422.

References:

1. Bochkovskiy, O. and Siropolko, S. (2013), *Ukrainska zhurnalistyka na tli doby (istoriia, demokratychnyi dosvid, novi zavdannia)* [Ukrainian journalism against the backdrop of today (history, democratic experience, new tasks)], Miunkhen, 195 p.
2. Vaishenberh, Z. (2004), *Novynna zhurnalistyka* [News journalism], Akademiia Ukrainskoi presy, Kyiv, 262 s.
3. Valter Fon La Rosh (2005), *Vstup do praktychnoi zhurnalistyky* [Introduction to practical journalism], Akademiia Ukrainskoi presy, Kyiv, Ukraine, 348 p.
4. Vodop'yanova, N. E. and Starchenkova, E. S. (2008), *Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika* [Burnout Syndrome: Diagnosis and Prevention], Moscow, Russia, 312 p.
5. Dudka, D. V. (2020), "Psychological problems in the professional activity of a regional journalist. Burnout Syndrome", *Molodoj uchenyj*, № 47 (337), pp. 212–215.

6. Kitaev-Smyk, L. A. (2008), “Staff burnout. Personal burnout. Soul burnout”, *Psihopedagogika v pravoohranitel'nyh organah*, № 2 (33), pp. 41–50.

7. Kravchenko, D. A. (2018), “The study of emotional burnout in the professional activity of a journalist”, *Osoblyvosti pidhotovky suchasnoho fakhivtsia*, № 4, pp. 409–414.

8. Nerush, T. G. and PovarYonkov, Yu. P. (2012), *Professionalnoe vyigoranie kak destruktivnaya tendentsiya professionalnogo razvitiya lichnosti* [Professional burnout as a destructive trend in the professional development of the individual], Saratov, Russia, 224 p.

9. Synhaivs'ka, I. V. (2000), *Sotsialno-psykholohichni treninh osobystisnoho zrostannia yak metod rozvytku zhyttievoi kompetentnosti osobystosti. Kroky do kompetentnosti ta intehtratsii v suspilstvo* [Social and psychological training of personal growth as a method of development of life competence of an

individual. Steps to competence and integration into society], Kontekst, Kyiv, Ukraine, pp. 122-125.

10. Smirnova, S. S. (2022), “Burnout Syndrome”, retrieved from : <https://www.b17.ru/article/69846>.

11. Yur'eva, L. N. (2004), *Professional'noe vyigoranie u medycynskih rabotnikov: formirovanie, profilaktika i korrekciya* [Professional burnout among medical workers: formation, prevention and correction], Sfera, Kyiv, Ukraine, 272 p.

12. Maslach, C. Schaufeli, W. and Leiter M. Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, pp. 397-422.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2022 р.

УДК 519

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-192-203

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ УПРАВЛІННЯ МЕТАЛУРГІЙНИМ ВИРОБНИЦТВОМ

Шевяков О.В.¹, Бурлакова І.А.², Корнієнко В.В.³

¹ д.психол.н., професор, професор кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна, e-mail: shevyakovy0@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8348-1935>

² д.психол.н., професор, професор кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна, e-mail: burlakova22irina@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

³ д.психол.н., доцент, завідувач кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна, e-mail: viktoria_korn@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8043-3046>

PSYCHOLOGICAL PROVISION OF PROCESSES MODERNIZATION OF METALLURGICAL PRODUCTION MANAGEMENT

Sheviakov Oleksii¹, Burlakova Iryna², Kornienko Victoria³

¹ Doctor of sciences (Psychological), professor, professor of psychology and pedagogy department, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine, e-mail: shevyakovy0@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8348-1935>

² Doctor of sciences (Psychological), professor, professor of psychology and pedagogy department, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine, e-mail: burlakova22irina@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

³ Doctor of Sciences (Psychological), associate professor, Head of the department of psychology and pedagogy, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine, e-mail: viktoria_korn@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8043-3046>

Анотація. Створення ергономічного методичного підходу до модернізації процесів управління металургійним виробництвом із залученням людського фактору при розробці та експлуатації складної людино-машиної системи та оцінка ступеня реалізації ергономічних вимог на різних етапах планування діяльності оператора. Мета дослідження – визначити особливості впливу ергономічних і психологічних факторів на ефективність діяльності операторів безперервної ширококугової прокатки в умовах модернізації металургійних підприємств двох країн. Розроблено аналітичну модель організації науково-дослідних робіт, присвячених ергономічній модернізації людино-машиних систем. Пошукові та цілеспрямовані дослідження на різних етапах розвитку та експлуатації системи людина-машина були змодельовані від ескізної проєкції до експлуатації системи. Використовувалися теоретичні, системно-аналітичні та експериментальні методи. Обговорено результати ергономічної модернізації процесів управління металургійним виробництвом у двох країнах у нових економічних (ринкових) умовах. Виявлено фактори, що визначають напруженість у діяльності прокатника. Сформульовано деякі рекомендації щодо модернізації існуючої технології та організації праці. Наукова новизна полягає в розробці та адаптації методичного підходу, що адекватно описує когнітивну складність і психофізіологічну напругу в діяльності оператора як чинники модернізації сучасного металургійного виробництва двох країн. Практичне значення полягає у створенні ергономічної системи забезпечення розвитку, експлуатації та модернізації складних систем людина-машина та процесів управління металургійним виробництвом.

Ключові слова: психологічний супровід, розвиток, соціально-технічні системи, діяльність, вдосконалення, оператори, розробники, користувачі.

Формули: 2; рис.: 1; табл.: 6; бібл.: 7

Annotation. The creation of an ergonomic methodical approach to the processes modernization of metallurgical production management, which involves a human factor at the difficult man-machine system development and exploitation and the realization degree estimation of ergonomic requirements on the different stages of operator's activity planning. The purpose of the research is to define the influence features of ergonomic and psychological factors on the activity efficiency of continuous broadband rolling mill operators in the conditions of metallurgical enterprises modernization of the two countries. An analytical model of the organization of the research works devoted to the

ergonomic modernization of man-machine systems was developed. Searching and purpose-oriented investigations on the different stages of man-machine system development and exploitation were modelled from the sketchy projection till the exploitation of the system. Theoretical, system analytical and experimental methods were used. The results of processes ergonomic modernization of metallurgical production management were discussed in two countries under new economic (market) conditions. The factors, which define the tension in rolling-mill operator`s activity, were exposed. Some recommendations on modernization of the existing technology and labor organization were formulated. The scientific novelty consists in the development and adaptation of the methodical approach that describes adequately the cognitive complexity and psychophysiological tension in operator`s activity as the modernization factors of modern metallurgical production in two countries. The practical value is the creation of an ergonomic ensuring system of development, exploitation and modernization of difficult men-machine systems and metallurgical production management processes.

Key words: *psychological support, development, social and technical systems, activity, improvement, operators, developers, users.*

Formulas: 2; fig.: 1; tabl.: 6; bibl.: 7

Introduction. Statement of a problem: Difficult and strenuous conditions of the operator`s/ metallurgist`s activity demand a due approach to the whole man-machine system optimization. This approach must consider all the operator`s activity features (psychological ones first) and include appropriate research methods and ergonomic planning ones. Unsolved problems: The consideration of psychological factors in the development of new technical means of activity and modernization of the available ones is an indispensable condition to realize their economic efficiency.

Analysis of recent researches and publications: The methodological basis of the research was G. Zarakovsky`s ergonomic providing concept of the men-machine system development and exploitation [7].

The problem of increasing the efficiency of the “Rolling-Mill” man-machine system operating isn`t new. As a result of the analysis of some theories which concern rolling-mill operator`s activities and were published in different time researches, we can distinguish some real-life approaches to the issue. A technological approach is aimed at the local automatization and the commitment of the rolling mill during a shift as well as at the idle times of the rolling mill and their reasons. A sanitary and hygienic one is aimed at the assessment of the complexity and tension in rolling-mill operator`s activity. And an ergonomic approach is mostly reduced to the rationalization of control panels and organization of work stations. Foreign researchers (G. Bedny [1], I. Brito [2], A. Chapanis [3], I. Foley [4], G. Thu [6]) define technology features and the level of

management automation as the external determinants of psychological tension and stressful factors in the activity of metallurgical unit operators. An analysis of modern foreign ergonomic and psychological literature revealed the presence of theoretical assumptions of the operator`s activity optimization in different countries (G. Zarakovsky [7]). The ergonomic direction of metallurgists` activity optimization, which developed fragmentary in Ukraine and China, continues our research.

Operators of continuous broadband rolling mills have been examined in two countries. The research was conducted under production conditions of the Dnipro Metallurgical Plant and the “Buncy Steel” Steel Mill, which have a cooperation agreement among themselves [5].

The subject of the research was an ergonomic provision of optimization of rolling-mill operators` activity and its correlation with the production efficiency of socio-technical systems (see the figure). The psychological, physiological and psychophysiological factors of intensification of metallurgical production technological processes were studied.

Aim. The purpose of the research is to define the influence features of ergonomic and psychological factors on the activity efficiency of continuous broadband rolling mill operators in the conditions of metallurgical enterprises modernization of the two countries.

The hypothesis of the research is that the directed influence organization of psychological factors allows optimizing the operators` activity and thus increasing the

efficiency of modern socio-technical system of rolling mill production.

The first group of methods contains a traditional job analysis including observations, interviews and conversations with experts; an analysis of fabrication documentation and official instructions and regulations; an identification of metal processing mode violations by operators, emergency situations and production idle times. The age of operators, their sex and length of service were recorded.

The survey was carried out to determine the subjective attitude of operators toward the objective factors of technological process modernization, which affect upon the occupational stress and psychological tension occurring in the workplace, and to identify the main motivational aspects of operator's activity.

An algorithmic analysis of the operators' activity was based on the observation and examination of the fabrication documentation. A control algorithm analysis on the rolling mills of the same type of ingots was carried out according to the standard compression program. The purpose of the analysis was to compare quantitative characteristics of the operator's activity on the control of the main electric drive and the associated machinery.

We haven't only used the algorithm characteristics to estimate the cognitive complexity of the algorithm. The data obtained as a result of the operators' activities analysis were also considered. The heart rate (HR) and adjusted hand tremor data were used to assess the dynamics of the operator functional state. The dynamics of the heart rates was considered in the research as an integral characteristic of the functional tension of the organism in productive work, which is followed by psychoemotional excitement.

The heart rate measurement was carried by electrocardiography. The frequency of hand tremor was measured by a digital tremometer.

Hand dynamometry was used as an indicator of operators' fatigue.

A group of psychological techniques was aimed to analyze the impact of professional activity on operators' mental functions connected with receiving, processing, storage

and playback of information. Some methods of studying memory, attention and processes of thinking were used to investigate the commitment of the mental functions. Memorization of numbers and their further reproduction were used to study memory.

Tables and proofreading tests were used to study attention levels. Characteristics of distribution (d) and concentration (co) of attention were determined. A concentration level was calculated due to the proof tests by the formula 1 [7]:

$$X_{co} = (0,5436 \cdot N - 2.807 \cdot n)/T), \quad (1)$$

X_{co} – the level of attention concentration (information processing rate, bit/s);

N – the number of proofreading test signs seen for an hour T ;

n – the number of missed or mistakenly crossed out signs for an hour T .

The distribution of attention was estimated by the operating time (T_o) with the first ten pairs of numbers from the black and red table. The quantity $X_d = K_d/T_o$, where K_d is the normalizing coefficient, was used to characterize the distribution of attention (X_d).

The time of the row numbers addition (T_{th}) was used to estimate the indicators of thinking in the formula 2[7]. It was determined as a sum of the time for the task solution (T_{thp}) and the "penal" one (T_{thp}), which was equal to the difference module of the received result (C_r) from the addition of simple quantities of the proposed election numbers and the actual value (C_a),

$$T_{thp} = |C_r - C_a|, \text{ and } T_{th} = T_{ths} - T_{thp} \quad (2)$$

The quantity $X_{th} = K_{th}/T_{th}$ with the normalizing coefficient $K_{th} = 100s$ was used as the indicator of thinking. The characteristic of memory (X_m) was defined in points as $X_m = 5 - q$, where q is the quantity of mistakes and number permutations at the reproduction of the remembered number.

Reactive anxiety (RA) and personal anxiety (PA) were determined by the Charles Spielberger and Yuri Hanin's self-rating research technique.

The following sequence of testing was applied: cardiography, tremorometry, dynamometry, number memorization (15 seconds of showing), proofreading test, red and black table, number reproduction. The total operating time of each mentioned methods allowed carrying out workplace examinations.

A special expert survey was used to assess the quality of the work. The operators' activities were estimated by the experts on seven parameters - efficiency of the activity, fulfillment of the process requirements and processing programs, quality of the ingot production, quantity of the mistakes made while the activity, coordination measure of control functions in the operator's activity, control character of rolling mill drives and operator's attitude to the assigned work. The first six parameters describe operator's professional skills. And, together with the seventh one, they characterize the operator's input in the production process. The experts were a production supervisor, a shift engineer, a rolling mill deputy manager and three of the most experienced operator-instructors. The professional activity of each operator was

estimated by nine experts. The consistency of the expert evaluations was checked.

Lusher test was used to study aspects of the functional state of rolling mill operators and their attitude to the factors of modernized metallurgical production [6].

All of these methods were adapted in accordance with the professional analysis rules of rolling mill operators' activities analog systems and prototypes.

Two hundred rolling mill operators from Ukraine and China took part in the research. In other words, one hundred men and women at the age from 17 till 46 years old were taken from each county. They were compared by the age and gender parameters.

Results. Traditional methods of mathematical statistics in the interpretation by G. Z. Bedny were used to process the results [1].

A decomposition of the socio-technical management system to subordinate subsystems with a systemically important role of active operators' activities was carried out and the activity complexity was estimated.

The complexity assessment indicators of control algorithms during one rolling cycle are given in the Table 1.

Table 1

Ergonomic Assessment of the Control Algorithms Complexity of Operators' Activities

Rolling Mill	N	Nl	Va	Kns	Knl	Cv	Sk
Ukraine	166	76	3,9	0,4	0,2	0,16	0,25
China	246	92	5,8	0,4	0,2	0,12	0,30

Notation. N – the total number of algorithm parts; Nl – the number of logical conditions; Va – the tension of the algorithm realization (the number of operations per second); Kns i Knl – the standardized coefficients of stereotype and logical complexity of the operator's activity; Cv – the coefficient of variation of movements per one rolling cycle; Sk – the coefficient of cognitive complexity of the algorithm.

Among the key factors, that determine the complexity and intensity of professional activities, operators distinguish organizational and technological ones. The operators of the most productive and newer mill of the "Buncy Steel" Metallurgical Complex in China evaluate the occupational stress higher than Ukrainian rolling mill operators.

We should note the high reliability of differences in the all mill operator's assessments of the operational tension and the degree of influence on the activity of technological and organizational production

factors ($p < 0,01$). Some significant differences in operators' assessments of the cognitive component of occupational stress and the influence of the technological production factors were found (at $p < 0,05$). Chief operators feel the influence of social and psychological factors on their professional activities more than manipulator operators. Job satisfaction and the assessment of labor importance increase with the improvement of the operators' skills.

In the analysis of the information exchange between operators and the rolling

technological process, which was controlled by the complex of technical devices, it was discovered that the variation in the number of movements of the chief operators during one rolling cycle was 16% in Ukraine and 12% in China at relatively stable time of ingot rolling (the coefficient of variation was 2,8 % for the rolling mill in Ukraine, 3,5% and 5,2% for the mill in China). The variation for the manipulator operators are correspondingly 26% and 21%. A comparative analysis of the operators` load in the control of individual machines was carried out in order to identify the causes of stochastic activities. It turned out that the control of the main drive makes on average 37% of the chief operators` movements during one rolling cycle (5% in Ukraine and 39% in China). The control of the pressure device makes 26% of the movements (28% in Ukraine and 25% in China). The control of the front table makes 17% (20% in Ukraine and 14% in China) and the rear mill

one makes 11% (10% in Ukraine and 12% in China).

The intensity of operator`s activity is characterized by the intensity indicators of control element movements (per second) and the variability of the movements for an ingot processing stage (as a percentage). Perhaps before of the movements for an ingot processing stage (as a percentage). It is possible to stipulate that a motor stereotype of operators is characterized by the movement intensity of the control elements, which is measured by the coefficient of variation. It makes sense to talk about an active “adaptation” of operators to the activity process. The received average indicators are given in the Table 2. The confirmation of the operators` active “adaptation” to their psychophysiological features is the increase of the variable component (by 6 times) of the ingot processing time and the number of movements (by 3 times) in the same pass.

Table 2

Movement Intensity of the Control Elements and the Operators` Movement Variability

Operators		Rolling Mill	
		China	Ukraine
Chief Operators	The movement intensity of the control elements, movement/second	2,9	2,7
	Movement variability, %	27,0	28,0
Manipulator Operators	The movement intensity of the control elements, movement/second	2,1	2,8
	Movement variability, %	23,0	27,0

The average coefficients of variation are given in the Table 3 as the tension indicators of psychophysiological and psychological functions of the rolling mill operators. The range of the variation coefficients from 10% to 20% corresponds to the average psychological tension. If it is more than 20%, the tension is high. If the range of the variation coefficients is less than 10%, the tension is low. The indicators, which characterize the intensity of heart rate (HR), tremor, concentration and attentional resource allocation, memory and thinking, are also given in the table.

The comparison of the HR intensity of the rolling mill operators in two countries showed that the occupational activities of the chief rolling mill operators from China were more intense than the ones of the chief operators from Ukraine. The requirements of the

attentional resource allocation on a significant number of controlled mechanisms and the concentration of attention (which was increased by the attention slippage) are confirmed by the tension indicators of psychical functions.

According to the Tables 3 and 4, the attention resource allocation of the Chinese operators prevails over their concentration of attention. But in Ukraine the concentration of attention of the rolling mill operators, who had to recognize a slippage of the rolls on the basis of visual information from the functional area, prevails over the distribution of attention.

The psychological analysis of the operators` activities is confirmed by the research results of short-term memory tension. Chief operators in China have to memorize 26 press round programs (14 ones in Ukraine), the

implementation of which is carried out by the predetermined position of the rolls in each of

the 14 spaces. And it leads to the tension of short-term memory.

Table 3

Variation Coefficients (%) of Psychical and Physiological Functions Indicators of the Rolling Mill Operators

Functions	Manipulator Operators		Chief Operators	
	Ukraine	China	Ukraine	China
Concentration of Attention	19,9±7,5	16,8±8,5	23,0±5,5	17,8±9,6
Attentional Resource Allocation	17,5±9,0	24,2±11,8	21,3±7,0	36,1±9,8
Memory	40,4±24,1	31,7±23,6	33,6±23,1	37,1±25,8
Thinking	12,5±7,2	12,5±8,5	12,9±4,9	14,1±7,0
Tremor	37,5±16,9	40,0±17,8	33,1±12,6	38,2±6,9
Heart Rate Intensity	6,9±4,4	7,8±3,3	8,1±4,9	5,8±1,9

Table 4

Psychical Functions Indicators of the Rolling Mill Operators (M±m)

Functions	Manipulator Operators		Chief Operators	
	Ukraine	China	Ukraine	China
Concentration of Attention	11,4±0,1	11,2±0,2	11,2±0,2	21,5±0,2
Attentional Resource Allocation	11,6±2,0	13,1±2,1	13,1±2,1	13,9±1,6
Memory	5,0±1,0	4,1±0,9	4,1±0,9	4,8±0,6
Thinking	30,7±7,8	31,6±5,5	31,6±5,5	33,0±8,0
State Anxiety	41±4	40±2	40±2	35±7
Trait Anxiety	42±3	40±3	40±3	38±5
Age	31±5	32±6	32±6	35±3
Gender	10±2	11±3	11±3	11±2

On the other hand, a more difficult calibration of the mill rolls in Ukraine (that contains 5 roll passes against 4 ones for a Chinese roll mill) leads to the increase of the manipulator operators' contribution to the realization of the press round programs, which put an ingot against one of the set roll passes. As a result, the memory tension of the Ukrainian manipulator operators dominates over the tension of this psychical function of the manipulator operators in China.

The psychological factors research has determined a negative impact of the following indicators on the characteristics of the operators' activities. They are:

- 1) a supply rhythm of ingots from the reheating furnaces,
- 2) a quality of their heating and a scale crust presence,
- 3) a timely removal of ingots from the heating area, work rhythm and accident-free operations.

The analysis of the psychophysiological parameters of operators' activities allows to trace the dynamics of fatigue development as well as to establish a connection between the reality and mental health, which accompanies their activities. The Table 5 shows the operators' heart rate changes depending on the performed functions.

Table 5

Rolling Mill Operator's Heart Rate (M±m)

Heart Rate	Manipulator Operators		Chief Operators	
	Ukraine	China	Ukraine	China
After an hour of work	75,7±11,7	85,1±10,9	85,1±10,9	75,9±15,1
After an hour of rest	79,5±10,4	82,3±11,5	82,3±11,5	73,3±15,5

According to the table we can see that the operators' transition to active actions on the control of the mill main drive leads to the

increase in the heart rate on average by 5%. A level of the heart rate at the end of the pause doesn't apparently reflect a rest state but shows

the measure of the preventive innervation which is expressed in the strengthening of physiological processes and thus promotes their course in the labor hours. The HR decrease of the Ukrainian manipulator operators (on average by 7 %) speaks about the monotonous nature of their work. The latest data are consistent with the stereotype indicators and logical complexity of algorithms, which are given in the Table 1 and confirm the validity of conclusions.

The transition from one press round program to another does not change the stereotype and rhythm of the operators' activities. This is due to the fact that the nature of the operations remains invariable and only their sequence changes. The psychophysiological functions confirm that a press round program change doesn't affect the heart rate and tremor. Thus, a change of the rolling program doesn't cause any tension emotions or maintenance level changes of the cardiovascular system of the operators.

The impact of the sudden changes in characteristics of the activity methods (rolling mill electric drive), the indicator of which is an increase in the heart rate, on the psychophysiological functions is more pronounced. It confirms the leading role of the activity methods as an ergonomic factor that affects on the functional state of the operators. This is especially true for the Ukrainian rolling mills due to a greater (in comparison with the Chinese mills) modernization of the activities nature of the chief operators during the changes in the workplaces.

First of all, these changes concern an information aspect of the activities. A comparison of the algorithms complexity of the operators' activities shows that the complexity of the activity algorithms of the Ukrainian chief operators is 2.5 times more than the control algorithm variable of the similar properties for the manipulator operators. A comparison of these indicators gives the value of 1.5 for the Chinese mills. The subjective assessment of the cognitive component of the operators' occupational loading, which was made by the chief rolling mill operators in Ukraine, is on average 1.2

times higher than the assessment made by the manipulator operators.

The HR dynamics of the chief operators confirms the reduction of the burden on the cardiovascular system while the performance of the manipulator operator's duties.

The dynamics of the mental functions leads to the conclusion about the greatest stability of the attention resource allocation function and the short term memory one during a shift. The execution time of the black and red table test in most cases tends to decrease. We interpret this fact in the following way. The most important psychical function for work remains to ensure the optimum efficiency of the operator's occupational activity, including due to the stress of the other body function systems.

As a result of the analysis of labor efficiency by the criterion, which connects the productivity and energy consumption, all the examined rolling mill operators from Ukraine and China have been conditionally divided into three groups:

- 1) the most "successful" in the occupational activities;
- 2) the operators with an average "success";
- 3) the "least successful" operators.

The psychological indicator values differentiated according to the professional success of the chief operators are given in the Table 6.

It was found that the most "successful" operators had the highest social and labor activity with a high index of satisfaction with their job. The operators from the third group of professional success are characterized by low social and labor activity. They estimate inadequately their occupational loading and underestimate the influence of the organizational factors of metallurgical production.

The level of claims is reflected in the assessment of the labor importance. It is also revealed in the reduction of satisfaction of the operators from this group with their own activities in the conditions of a low objective estimation of the labor results. We found an increase of the anxiety level among the "most successful" and the "least successful" operators.

It can be explained as follows: the anxiety level of the first group operators increases due to the mobilization of the activities and the anxiety level of the third group operators increases because of the non-optimality of the activities, inadequate self-esteem and lack of the occupational adaptation.

We have established a satisfactory validity for the most used methods (not lower than 0.7). We cannot ignore a person's attitude to the activity in the study of psychological factors of the rolling mill operators' activities. It is also impossible to solve any optimization problems of the operators' activities excluding these factors.

Table 6

Operators' Condition in Groups with Different Professional Success (M±m)

Indicators	Professional Success Group		
	The 1 st (the most successful)	The 2 nd (an average success)	The 3 rd (the least successful)
Age	45,5±7,0	42,0±5,2	36,5±10,5
Length of Service	18,0±9,5	15,5±7,5	12,5±10,0
State Anxiety	43,0±0,5	35,5±7,5	39,5±2,5
Trait Anxiety	42,5±6,5	38,5±5,5	37,5±8,5
Heart Rate	95,5±15,5	82,5±8,5	85,5±15,3
Expert Assessment	89,0±2,5	95,5±3,5	75,3±5,0
Social and Labor Activity	14,5±3,5	15,5±2,5	12,5±2,3
Job Satisfaction	75,3±15,8	75,5±17,4	55,5±15,1
Occupational Loading	65,6±5,2	63,6±4,7	64,5±4,5
Labor Importance	85,8±5,7	75,0±9,5	83,2±4,3

The color-association method usage allowed revealing deep and extramental interaction components in a number of important factors and at the same time passing the protective mechanisms of the verbal system of consciousness.

Thus, having limited the own research sphere of emotional aspects by the psychological analysis frameworks of the operators' professional activities and mental processes and states, which accompany these activities, we consider emotions on the one hand as an indicator of the operator's functional condition in the activity and on the other hand as an indicator of the specialist's attitude to his job and a set of production factors.

A set of colored stimulus- response reactions of the Lusher's test, which were presented by eight cards, was used as the research device.

The tasks of the color-association research were formulated as follows:

- to analyze the possibilities of psychological diagnostics of the operator's functional condition in the activity and his correlation with professional success by means of the Lusher test (the basis for the analysis is

the premise of the psychological theory of activity about the reflection of the individual states in emotions);

- to consider the possibilities of the color-association method usage for the diagnostics of the operators' attitudes to their activities and the manufacturing and technological environment (the basis is the premise of the psychological theory of activity about the reflection of the person's states and his attitude to the world and own activities in emotions);

- to consider the possibilities of the color-association method usage for the diagnostics of the interpersonal relations of the operators and to analyze their influence on the teamwork efficiency (the basis for the analysis is the premise of the psychological theory of activity about the reflection of the attitude of one person to another in emotions).

The solving of the first task is connected with a traditional usage of the Lusher test. A frequent repetition of the each operator testing during a shift allowed revealing the changes dynamics of the emotional states.

Compliance between all the mental properties and indicators was traced in the quantitative interpretation of the Lusher test.

At the same time heteronomy and autonomy indicators of the Lusher test correspond to the mood swing indicators and the emotional stability ones as well as the indicators of eccentricity and concentricity correspond to the excentrality and internality. Shiposh vegetative coefficient and a method of measuring the size of the color elections deviation from the “Autogenic norm” (AT-norms) were used. The size of the total deviation from the AT-norm is connected with the rigidity of requirements which is moved forward to a work performer by the specificity of the profession [6].

The second task that has been solved due to the Lusher test is connected closely with the functional state diagnostics. But in addition to the above an emphasis on the reflection of the subject's attitude toward reality in emotions, which characterize the human condition is dominate. Thus, we proceeded from the assumption, according to which the human condition that is formed and shown in his activity is associated with an indicator of adaptation in the production process and also is the function of the specialist's attitude to his occupational activity.

During the study process of the operators' attitude character to their activities, the operators were offered to grade an eight color card in reference to the concept “what is emotionally considerable for a specialist operator”. The question was as follows: “What is the color of your work?” It was provided that human disadaptation in the conditions of the professional environment is shown in a mismatch of the “personal” card components of the Lusher test as the characteristics of the operator's functional state and the eight color card, which is associated with the subject's attitude to his own activity.

The quantitative mismatch is defined as a difference of the corresponding interpretative coefficients which were calculated for the both cards. The mismatch is psychologically interpreted as a measure of deviation of the specialist's personal characteristics from the emotional and conceptual image of the production environment and operator's own activities in it.

The third task that was solved due to the color association method is connected with a necessity to analyze the influence of the operators' interpersonal relationships, which are formed in the course of their professional engagement, on the labor efficiency and functional state. The traditional sociometric research methods of interpersonal relationships in small groups are ineffective. The usage of the sociometric assessments on the basis of a partner choice is shoved against the “psychological barrier” at the rolling mill operators. We explain it by the specificity of the studied contingent and activity features: constant contingent of rolling mill operators (about 30-40 people) because of the high complexity of the activities; long-term collaboration; clear system of the internal hierarchy; segregation of the operators' duties, which is as close as possible to the functional segregation; limited communication by the teamwork conditions.

There are three variants of the operators' answers in the sociometric surveys, which were conducted in a verbal form: positive attitude to the all colleagues that is not differentiated; positive attitude to the members of the own control post and refusal to assess own attitude; evasion of the attitude assessment to the colleagues. However, a negative attitude to the teamwork with some operators because of personal reasons was noted in private conversations. Thus, the task solution of the collectives forming according to the conditions of not only the highest teamwork efficiency, but also a positive emotional background of interpersonal relationships is one of the necessary conditions of the operator's activity optimization.

The usage of the color association method for the solution of the pointed task is based on the provision that people associate the colors naturally and statistically significantly with their emotional and personal characteristics. The emotional characteristics, which were defined by the Lusher test, are connected with deep attitudes of the person that are significant for the interpersonal interaction process of the collective subject of activity.

The analysis of the comparison of production efficiency of the operators' activities and their professional characteristics leads to the conclusion about an influence of motivational aspects and personal factors on the workers' professional success.

It was found that the operators' "eccentricity", "autonomy" and "working capacity" decrease in the course of the deterioration of their professional success, reduction of the social and labor activity and a positive expert evaluation of their work by the management. At the same time the indicators of "concentricity", "heteronomy" and "stress" grow; and the attitude to the activities worsens.

The interpretation of the test results leads to a conclusion that the most successful operators in their professional attitudes are characterized by an active orientation on the professional environment in terms of the impact on it as well as by the high self-control, independence and person's balance, and lack of the person's retardation.

The third (worst) group of operators is characterized by the increased dependence on the environment, sensitivity to the effects of it and passivity, by the propensity for the defensive reactions, external accusatorial direction in reactions to frustration and personal contradictions. The second group of operators is intermediate according to the production indicators and the "personal" ones.

The analysis of the color –association test results showed the smallest two color card divergence in the indicators of "eccentricity" and "personality balance" in the most successful group and in the indicators of "anatomy" in the second and the third groups of the operators.

The "most successful" specialists-operators have the slightest deviation from the "Autogenic norm" as well as the smallest deviation of the coefficients in the Lusher test "personal" card. In general, a tendency of the value approximation of the color row interpretative coefficients to the corresponding indicators of the Lusher "personal" card, which are distinctive for the successful operators, is observed for the operators of the worst professional success group. The adequate to the production environment operators'

"understanding" of the necessary personal qualities causing the efficiency of activities is reflected in it.

At the same time a tendency to the unproductive decrease of the "eccentricity" indicator in the color-association test in comparison with the similar indicator of the Lusher test is noted for the "unsuccessful" operators. The low "concentricity" indicator of the third group specialists (in comparison with the ones from the first group) as well as the labor efficiency underestimation of this indicator is interpreted as a reduction of the creative activity in this group of operators, an absence of the expressed addiction to the environment (working conditions) changes according to the specific features and requirements. The low level of these operators' social and labor activities and the low operators' assessment of the organizational ergonomic factors influence on the occupational loading can provide an "optimizing" effect in conditions of the active realization of their personal positions in the collective.

Conclusions. A comparison of the labor efficiency of the rolling mill operators and their psychological characteristics leads to the conclusion about the existence of a nonrandom influence of the motivational aspects and personal factors on the personnel professional "success". An ergonomic assessment of the operator's activities proved that the rolling mills modernization requires the consideration of psychological factors (difficulty and intensity of activities, functional states of specialists) in the development of technological modes (press round programs) and in the creation of local and integrated automation systems, in the improving process of the organizational and information support for the operator's activity during the exploitation of the socio-technical system.

The level of metallurgical production organization is shown in such indicators of the functioning of rolling mills as efficiency, rhythm, continuity and capacity and has an impact on the social and psychological status of a specialist, psychological climate in the collective and job satisfaction. The subjective qualities of operators (social and labor activity,

job satisfaction and labor importance) influence on the success of the professional activities and functional states. In such a case, the motivation level, attitudes to the activities and social and labor activity have a great importance. It is necessary to take into account not only technical factors, but also psychological features of the specialists in the selection and arrangement of the rolling mill operators personnel of new generations in both countries.

In China the problem of selection and arrangement of specialists-operators should be considered on the aspect of providing psychological aid to conscientious workers in the usage of their own psychological resources with maximum efficiency due to the existed in China national adjustments for the provision of personal labor efficiency. In Ukraine the requirement of the unconscionable workers identification is added to this aspect of the problem as well as the incompetent workers identification. The research methodical complex of the professionally important operators' psychological qualities (occupational attention, short term memory and thinking) can be used for the professional selection of operators and their further vocational training.

The prospects of similar ergonomic studies are seen in the creation of the psychological and ergonomic theory of a functioning intensification of the metallurgical production high-automated processing, which can be a competitive advantage in terms of socio-economic crisis.

References:

1. Bedny, G. Z. (2010), Activity theory: history, research and application. *Theoretical Issues in Ergonomics Science*. Vol.2, No 3, pp. 168-206.
2. Brito, J. C. (2011), About women and work: towards the construction of a female work ergonomics. *Designing for everyone* / Ed. by Queindec, F. Daniellou. L.: Taylor and Francis, pp.17-22.
3. Chapanis, A. (2012), Research techniques in human engineering. Baltimore: J. Hopkins University Press, pp.121-125.
4. Foley, J. D. (2014), Fundamentals of Interactive Computer Graphics. Reading: Addison-Wesley. pp.73-86.
5. The official site: http://project.ukrinform.ua/company/dniprovskiyi_metallurgiiyi_kombinat_64696.
6. Thu G. (2013), The bases of psychology intensification of high-automated processes under the condition of metalical production (for instance Ukraine, Russia and China). *Experimentele Psychologie*. Abstract der 45. Tagung experimentell arbeitender Psychologen. Kiel. 211 p.
7. Zarakovsky, G. (2014), The concept of theoretical evaluation of operators' performance derived from activity theory. *Theoretical Issues in Ergonomics Science*. Vol. 5, № 4, pp. 313-337.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2022 р.

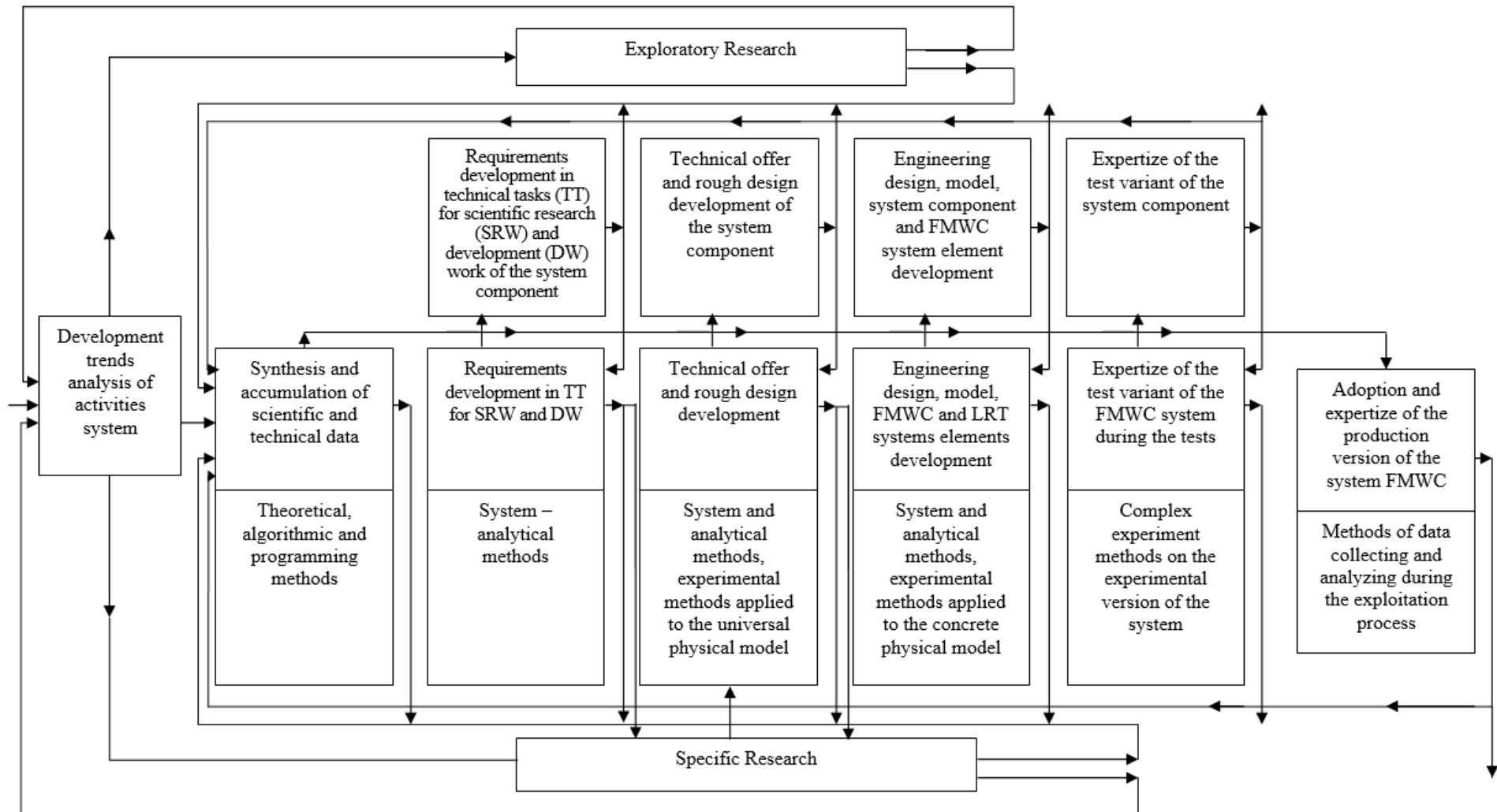

Fig. 1. Activities Organization Model on the Ergonomic Provision of Man-Machine Systems

Notation: 1. TT – technical tasks, SRW – scientific research work, DW – development work, FMWC – formation and maintenance of the working capacity, LRT – laboratory research tests . 2. Discontinuous arrows indicate the connection with society needs.

Збірник наукових праць

Вчені записки Університету «КРОК»

**Фахове видання
Випуск №2 (66)**

Підписано до друку 17.06.2022 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 17,8. Наклад 200 прим.

Зам. 231

Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafi.a.krok@gmail.com